

Ager Tarraconensis 1

Aspectes històrics i marc natural

Historical aspects and natural setting

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Three chapters in English

D O C U M E N T A 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2010

Ager Tarraconensis. – (Documenta ; 16)
Bibliografia. – Conté: 1. Aspectes històrics i marc natural -- 2. El poblament -- 3. Les inscripcions romanes (IRAT).
– Text en català, alguns capítols també en anglès
ISBN 9788493773434 (o.c.)
I. Prevosti, Marta, dir. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- dir. III. Gorostidi, Diana IV. Institut d'Estudis Catalans V. Institut Català d'Arqueologia Clàssica VI. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 16
1. Arqueologia del paisatge – Catalunya – Camp de Tarragona 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Camp de Tarragona 3. Camp de Tarragona (Catalunya) – Arqueologia romana
904(467.14)

Ager Tarraconensis és un projecte de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans, amb el finançament d'Acesa-Abertis. El projecte s'emmarca dins la línia de recerca de l'ICAC «Arqueologia del paisatge, poblament i territori» i del projecte Forma Orbis Romani de l'Institut d'Estudis Catalans, promogut per la Unió Acadèmica Internacional.

Aquesta recerca també s'ha inserit en el marc del projecte del Ministeri de Ciència i Innovació HAR2009-10752: «Interacció i articulació *urbs-territorium* en el *conventus Tarraconensis*».

© d'aquesta edició, Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona
Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01
info@icac.net - www.icac.net

© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari
© de la traducció a l'anglès, Paul Turner (capítols 2 i 5.4.3.) i Encarna Raga Almúdever (capítol 4)
© de la foto de la coberta, Arxiu MNAT / M. García

Primera edició: octubre del 2010
Coordinació: Jordi López Vilar
Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC
Correcció: Ramon Vidal Muntané
Disseny de la col·lecció: Dièdric
Coberta: Píxel Sònic Estudi

Foto de la coberta: Mosaic dels Peixos procedent de la vil·la romana de Cal·lípolis (la Pineda, Vila-seca).
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T-1505-2010
ISBN de l'obra completa: 978-84-937734-3-4
ISBN del volum 1: 978-84-937734-4-1

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

SUMARI

Presentació	
<i>I. Rodà i S. Giner</i>	9
<i>J. Ll. Giménez</i>	13
1. Plantejament i precedents del treball. <i>M. Prevosti i J. Guitart</i>	15
2. La ciutat de <i>Tarraco</i> , entre nucli urbà i territori / The city of <i>Tarraco</i> , between an urban centre and a territory. <i>M. Prevosti</i>	25
3. El paisatge de l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>A. Pèlachs i M. Prevosti</i>	113
4. Les centuriacions de l' <i>ager Tarraconensis</i> : organització i concepcions de l'espai / The Centuriations of the <i>Ager Tarraconensis</i> : Spatial Organisation and Conceptualisation. <i>J. M. Palet i H. Orengo</i>	121
5. El marc natural.	155
5.1. La base geològica. Trets generals del Quaternari i la seva relació amb els assentaments d'època romana. <i>R. Daza i A. Álvarez</i>	155
5.2. Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de l'aiguamoll de la Sèquia Major (la Pineda, Vila-seca). <i>S. Riera, Y. Miras, S. Giralt i G. Servera</i>	163
5.3. Estudi arqueobotànic d'una sitja del segle IV aC a la plaça de Sant Andreu (la Selva del Camp, Tarragona). <i>E. Allué, A. Ollé, P. Otiña, J. Vallverdú i J. M. Vergès</i>	173
5.4. La fauna.	181
5.4.1. Paisatge, alimentació i gestió dels ramats als Antigons a partir de les restes de fauna (vertebrats i mol·luscos). <i>S. Valenzuela</i>	181
5.4.2. Les restes faunístiques de la vil·la romana de la Llosa: gestió ramadera, consum alimentari i paisatge. <i>N. Padrós</i>	192
5.4.3. La Llosa i els Antigons, una aproximació a la producció ramadera de les <i>villae</i> de l' <i>ager Tarraconensis</i> . Segles III-VI dC / La Llosa and Els Antigons, an approach to stockbreeding in the <i>villae</i> of the <i>ager Tarraconensis</i> . 3rd - 6th centuries AD. <i>N. Padrós i S. Valenzuela</i>	200

2. LA CIUTAT DE *TARRACO*, ENTRE NUCLI URBÀ I TERRITORI

Marta Prevosti

El 1978, en un estudi de referència sobre les ciutats romanes dels Països Catalans, M. Tarradell escrivia: «no disposem de cap síntesi prou extensa i orgànica sobre la Tarragona antiga que respongui a l'estat actual dels problemes».¹ El 1984, M. J. Pena encetava les seves reflexions sobre *Tarraco* amb aquesta citació. Poc després va aparèixer l'article de G. Alföldy a la *RE*, que ella mateixa va qualificar de massa breu. Posteriorment, la labor dels arqueòlegs que han anat excavant dins de la ciutat, així com els estudis històrics i de síntesi, han anat omplint el buit. Ara bé, avui encara no disposem d'una gran síntesi, que és allò que desitjaven M. Tarradell i M. J. Pena. Em plau encetar aquest capítol amb les seves reflexions, que, tot i que també van ser breus, destaquen punts clau de la problemàtica de la *Tarraco* republicana: especialment Pena, a qui, en tractar sobre l'origen de la ciutat, a través dels testimonis de les fonts, li sembla clar que ja existia quan els Escipions hi van arribar. Suggereix, per tant, que els romans sols la van convertir en la seva plaça forta militar i centre administratiu i, contra la idea de G. Alföldy, proposa que això es va fer al costat d'un *oppidum* indígena, del qual es començaven a trobar testimonis. Ara bé, especialment m'interessa la seva reflexió sobre l'estatus de la ciutat anterior a la colònia, sobre la qual escriu: «lo lógico es que hubiera en ella no solo un *praesidium* militar sino también un importante núcleo de ciudadanos romanos y sobre todo itálicos». Després de tants anys, aquest segueix sent el problema més difícil, més fosc, i que més interessant seria de resoldre a *Tarraco*, de cara a avançar en el coneixement de la qüestió clau i fonamental per a la història romana: l'evolució de la implantació del sistema de la *civitas* en el món provincial.²

En aquestes pàgines, voldria presentar la problemàtica històrica dins la qual s'ha plantejat i desenvolupat el projecte que ens ocupa, sempre dins del marc de la història de la ciutat romana. No és la meva intenció de fer aquí una síntesi històrica de *Tarraco*, sinó més aviat de fer ressaltar els problemes i hipòtesis que ens han mogut a emprendre aquesta recerca. Es tracta d'una reflexió històrica, centrada en qüestió-

1. Tarradell 1978, 56.

2. Em refereixo al «sistema de la *civitas* romana», és a dir, a les ciutats que estan dins de l'estructura legal romana.

2. THE CITY OF *TARRACO*, BETWEEN AN URBAN CENTRE AND A TERRITORY

Marta Prevosti

In a 1978 reference study of the Roman towns of the Catalan Lands, M. Tarradell wrote, “we do not have any synthesis dealing with ancient Tarragona that is wide-ranging and organic enough to respond to the current state of the question”.¹ In 1984, M. J. Pena began her reflections on *Tarraco* with that quote. Shortly afterwards, the *RE* published G. Alföldy's article, which M. J. Pena again described as too short. Since then the work of the archaeologists who have excavated in the city and historical and synthesis studies have helped fill the vacuum. However, today we still do not have the major synthesis that M. Tarradell and M. J. Pena expressed a desire for and I am pleased to be able to begin this chapter with their reflections that, although also brief, highlighted key points in the question of Republican *Tarraco*. This is particularly true of Pena, to whom, as she investigated the subject of the city's origins through the testimonials of the sources, it appeared quite clear that it was already in existence when the Scipios arrived. She suggests, therefore, that the Romans only turned it into a military fortress and administrative centre and, in contrast to G. Alföldy's theory, she suggests that this was carried out next to an indigenous *oppidum*, of which we are beginning to find evidence. However, I am particularly interested in her thoughts on the status of the city prior to the colony, about which she wrote, “it is logical to think that it would not only have been a military *praesidium*, but also a major nucleus of Roman citizens, particularly Italics”. After so many years, this continues to be the most difficult and most obscure question. What could be more interesting than to resolve this for *Tarraco*, so that we can advance our knowledge of a key and fundamental question of Roman history: the evolution of the introduction of the *civitas* system in the provinces.²

In these pages I would like to present the historical question within which we have proposed and carried out this project, always keeping within the historical framework of the Roman town. It is not my intention to provide a historical synthesis of *Tarraco*, but rather to highlight the questions and hypotheses that motivated us to begin this research. It is a historical reflection focusing on questions that lend themselves to an archaeological

1. Tarradell 1978, 56.

2. I am referring to the “Roman *civitas* system”, i.e. the city-state within the Roman legal structure.

ons per a les quals l'aproximació arqueològica resulta adient. El meu capteniment fonamental gira entorn del sistema de la ciutat romana, de com es van anar incorporant les seves estructures bàsiques i, al mateix temps, quina interpretació particular en van fer els indígenes i quines estructures pròpies s'hi van poder fusionar. Nogensmenys, m'interessa conèixer com, amb el pas dels segles, es va anar dissolent el sistema de la *civitas*, com van anar desapareixent les estructures i els elements que li eren propis. Així, els estudis de l'àmbit rural, en el món romà, s'han d'emmarcar també dins d'aquest estudi del sistema de la *civitas*, com s'ha anat fent des dels treballs sobre els territoris de *Baetulo* i *Iluro*.³

El poblament ibèric

Les fonts clàssiques es refereixen a la zona com la *regio Cessetania*, ocupada pel *populus* dels cessetans, que sembla correspondre aproximadament al *territorium* de la *civitas* de *Tarraco* (vegeu fig. 1 del capítol anterior). Plini (*Hist. Nat.* 3.4.21-22) relata que a la regió de l'Ebre vivien els ilerjavons, i a continuació hi havia la regió dels cessetans, el riu *Subi*, *Tarraco*, els ilerjets amb la ciutat de *Subur*, el riu Llobregat, i a continuació els laietans. Ptolemeu (*Geog.* 2.6.16-19), cap al segon quart del segle II, escrivia que després dels ilerjavons, que ocupaven les terres de *Dertosa*, venien els *cossetani*, amb *Tarraco* i *Subur*, als quals seguien els laietans, amb *Barcino*, mentre que a l'interior, més enllà dels pobles del litoral, hi havia els ilerjets i els lacetans. Atribueix als cossetans vuit *poleis*.

Desconeixem amb exactitud els límits de la Cessetania, que s'han de deduir de forma aproximada, a través dels límits entre *populi* i a través de l'arqueologia. Sobre la base d'estudis diversos,⁴ hom pensa que aquesta regió tenia el seu límit nord en el massís del Garraf, mentre que al sud s'ha de situar al coll de Balaguer. En època romana, el límit de la ciutat de *Tarraco* seria el pont de Martorell. La Serralada Prelitoral tancaria per l'interior. Les serres de Montserrat i d'Ancosa, de la Brufaganya i de Miramar, deixarien el Penedès, el Garraf i el curs baix del Gaià dins de la Cessetania, i les separarien de l'alt Gaià, del qual dubtem per on passava la frontera, mentre que la conca d'Òdena ja en quedaria fora. Les Muntanyes de Prades, la serra de l'Argentera i la de Llaberia marcarien la frontera que delimitaria el Camp de Tarragona, tot i que no sabem exactament per on passava. La distribució de les monedes de *Kese* i de les de llegenda *Laiesken*, estudiada per N. Rafel (1979), mostra un

approach. My basic stance revolves around the system of the Roman town, how it incorporated its basic structures and, at the same time, how the indigenous people interpreted this and which of their own structures were able to be amalgamated. However, I am also interested in ascertaining how the *civitas* system was dissolved over the centuries and how its structures and elements disappeared. Therefore, any study of the rural environment in Roman times also has to be framed within this study of the *civitas* system, as has been done with the studies of the *territoria* of *Baetulo* and *Iluro*.³

The Iberian settlement

The classical sources refer to the area as the *regio Cessetania*, occupied by the *populus* known as the Cessetanians. This appears to correspond roughly to the *territorium* of the *civitas* of *Tarraco* (see fig. 1 in chapter 1). Pliny (*Hist. Nat.* 3.4.21-22) tells us that the Ebro region was populated by the Ilerjavonians, and next to it was the region of the Cessetanians, the River *Subi*, *Tarraco*, the Ilerjetans with the town of *Subur*, the River Llobregat, and then the Laietanians. Around the second quarter of the 2nd century, Ptolemy (*Geog.* 2.6.16-19) wrote that after the Ilerjavonians, who occupied the lands of *Dertosa*, came the *Cossetanians*, with *Tarraco* and *Subur*, who were followed by the Laietanians, with *Barcino*, whilst inland, distanced from the coastal populations, there were Ilerjetans and Lacetanians. He attributes eight *poleis* to the Cossetanians.

We do not know the exact borders of Cessetania and we have to deduce them approximately from the boundaries between *populi* and through archaeology. Based on several studies,⁴ we believe the northern frontier of this region was the Garraf massif and to the south it was the Coll de Balaguer pass. In Roman times, the *Tarraco* city limits reached as far as the bridge of Martorell. The prelittoral mountains formed its interior border. The Montserrat and Ancosa and the Brufaganya and Miramar ranges would have left the Penedès and Garraf areas and the lower reaches of the River Gaià within Cessetania; they would have separated them from the upper Gaià, where we are unsure of the frontier, while the Òdena basin would have been outside. The Mountains of Prades and the Argentera and Llaberia ranges would have marked the frontier of the Camp de Tarragona, although we do not know its exact line. The distribution of coins from *Kese* and those with the legend *Laiesken* have been studied by N. Rafel (1979); the former predominate to the south of the Garraf massif and the latter to the

3. Prevosti 1981a; 1981b.

4. I. Arrayás (2005, 117-120) o M. I. Panosa (2009) recullen exhaustivament la bibliografia sobre el tema.

3. Prevosti 1981a; 1981b.

4. I. Arrayás (2005, 117-120) and M. I. Panosa (2009) include an exhaustive bibliography of the subject.

predomini de les primeres al sud del Garraf i de les segones al nord d'aquest massís, de la qual cosa es dedueix, doncs, que la Cessetania havia d'incloure el Garraf.

Suposem que els romans, en determinar els límits de la ciutat de *Tarraco*, li van atribuir la Cessetania per respectar la situació ètnica. Suposem que la conca d'Òdena ja en quedaria fora, segurament dins l'àmbit del municipi de Sigarra (els Prats de Rei). El límit entre els bisbats de Lleida i de Tarragona també podria ser indicatiu de per on passaven els límits administratius romans. Així doncs, el riu Corb podria haver fet de límit, i el territori de la ciutat hauria comprès una part de la comarca de les Garrigues i una part de la del Priorat, tot incloent-hi les Muntanyes de Prades i el Montsant. D'aquesta manera es podria atribuir a la *civitas* de *Tarraco* un territori d'uns 4.400 km².

Molt problemàtic resulta el text d'Aviè (*Or. Marit.*, 512-513) que descriu, a la costa entre l'Ebre i *Barcino*, l'existència pretèrita de la ciutat de *Salauris*, i de la de *Callipolis*. G. Alföldy (1991, 22), com molts altres autors, accepta que la primera podria correspondre a Salou. M. I. Panosa (2009) admet que Salou pot derivar del nom de *Salauris*, per bé que no es pot pas atribuir amb seguretat a cap assentament ibèric. La segona ciutat, *Callipolis*,⁵ es descriu amb alts murs i pendents, que s'acostaven al cel, i que, en el perímetre del seu gran territori, arribava, en les seves dues ribes, a un llac sempre abundós de peixos. Pericay, A. Schulten i P. Bosch Gimpera l'identificaven com el nom grec de *Tarraco*, i així ho recull la darrera edició del text.⁶ G. Alföldy també creu que podria correspondre al cap de Salou, on hi havia un poblat ibèric, ja que Aviè la descriu «amb dues ribes, amb un llac sempre abundant en peixos», i per tant li sembla que la descripció s'adiu amb una península. Efectivament, a banda i banda del cap de Salou, existeix una notable àrea de llacunes, la majoria dessecades.⁷ Així doncs, *Callipolis* podria ser el cap de Salou, com creu G. Alföldy, i no tant pel fet de ser una península sinó perquè, efectivament, estava envoltat de llacunes, i al seu cim existia el poblat ibèric de la Punta de la Cella o del cap de Salou, que hom considera dels més extensos de la zona, tot i que va desaparèixer en bona mesura a causa de l'explotació de la pedrera per cons-

north of it. From this we can deduce that Cessetania must have included the Garraf region.

We assume that the Romans, when setting out the limits of *Tarraco*, attributed Cessetania to it in order to respect the ethnic situation. We assume that the Òdena basin would have remained outside, probably within the municipality of *Sigarra* (Els Prats de Rei). The border between the bishoprics of Lleida and Tarragona may also be an indication of the Roman administrative limits. Thus, the River Corb may have acted as the frontier and the city's territory would have included part of the counties of Les Garrigues and El Priorat, including the Prades and Montsant Mountains. As such, we can attribute a territory of some 4,400 square kilometres to the *civitas* of *Tarraco*.

Avenius' text (*Or. Marit.*, 512-513) is more difficult to reconcile. For the coast between the Ebro and *Barcino* it describes the bygone existence of the towns of *Salauris* and *Callipolis*. G. Alföldy (1991, 22), like many other authors, accepts that the former may be Salou. M. I. Panosa (2009) allows that the name Salou may have come from *Salauris*, although it cannot be attributed with any certainty to any particular Iberian settlement. The second town, *Callipolis*,⁵ is described as having "high, sloping walls that reach the sky and that in the perimeter of its large territory, one arrived, on its two shores, at a lake always abounding in fish". P. Pericay, A. Schulten and P. Bosch Gimpera identified it as the Greek name for *Tarraco*, and this is included in the most recent edition of their text.⁶ G. Alföldy also believes that it could refer to the Cape of Salou, where there was an Iberian settlement, as Avenius describes it "with two shores, with a lake always abounding in fish"; he therefore considers the description refers to a peninsula. Indeed, on both sides of the Cape of Salou there is a large area of lakes, most of which are now dry.⁷ *Callipolis* could therefore be the Cape of Salou, as G. Alföldy believes, not so much because it is a peninsula, but because it is in fact surrounded by lakes, and because on its summit is the Iberian settlement of Punta de la Cella or Cap Salou. It is considered to be one of the largest in the area, although most of it was destroyed by quarrying to extend the port of Tarragona, which began in 1968.⁸ On the other hand, Macias, Menchon *et al.* (2007, 25), suggest that the large

5. J. Serra (1950) situa Callipolis a la vora de l'estany de la Pineda, tot fent èmfasi en la seva situació en un ambient palustre. Vegeu també: Serres 1952; Sánchez Real 1955; Icart 1992.

6. *THA*, I, 1994, 147, núm. 527 i 529.

7. En els estudis de mapes antics per a la realització de l'anàlisi pol·línica del nostre projecte, es van rastrejar les antigues llacunes de l'interior, a ambdós costats del cap de Salou i a la zona de la Pineda, algunes ja desaparegudes, per bé que la de la Tanca o de la Séquia Major, encara existent, es va triar per extreure'n la columna de sediments.

5. J. Serra (1950) places Callipolis on the edge of the La Pineda lagoon, emphasising its location in a marshy area. See also: Serres 1952; Sánchez Real 1955; Icart 1992.

6. *THA*, I, 1994, 147, no. 527 and 529.

7. While studying the old maps for the pollinic analysis included in our project, we traced the ancient inland lagoons on both sides of the Cape of Salou and in the La Pineda area. Some are no longer there, although the Tanca and Séquia Major still exist and were chosen for the extraction of the sediment column.

8. See section 187, «Punta de la Cella» in the catalogue of archaeological sites (volume six).

truir el port de Tarragona, a partir del 1968.⁸ Maciàs, Menchon *et al.* (2007, 25), en canvi, suggereixen que el jaciment de dimensions considerables que es trobava al cap de Salou podria haver estat *Salauris* i haver tingut una magnitud força més important que el de Tarragona. Com es veu, la confusió respecte de les antigues ciutats esmentades per Aviè és gran i hem de concloure que no existeixen prou dades per identificar-les. M. I. Panosa (2009) també recorda el caire literari de les fonts antigues i com cal no prendre al peu de la lletra les informacions que aporten.

Livi (21.60.7 i 60.1) situa el primer enfrontament entre l'exèrcit de Gneu Corneli Escipió i l'exèrcit cartaginès d'Hannó el 218 aC, a *Cissis*, un *oppidum* de l'interior, a la vora de *Tarraco*, i sembla deduir-se que es tracta de la població principal dels cassetans. Polibi (3.76.1 i 5) s'hi refereix amb el nom de *Kissa*.

La menció de la ciutat de *Kissa/Cissis*, la ubicació de la qual, segons Polibi i Livi, queda clar que era a l'interior del país i distinta de *Tarraco/Tarrakon*, ha despertat la primera controvèrsia entre els historiadors, ja que molts autors la identifiquen amb *Kese* i amb *Tarraco*. P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo (2000, 110) dubten de la veracitat del relat d'aquesta victòria, ja que Apià (*ib.*, 14-15) no fa referència a la batalla de *Kissa* i en canvi diu que Gneu Corneli Escipió no va fer res digne de menció a Ibèria fins que no va arribar el seu germà Publi. El cert és que aquesta població no torna a ser mencionada. D'altra banda, L. Villaronga (1982a, 147-153; 1983) identifica la seca de les monedes ibèriques de *Kese* amb la ciutat de Tarragona: pensa que el nom fa referència al poble dels cassetans citat per Plini (*Hist. Nat.* 3.21), o dels *cossetanoi*, per Ptolemeu (2.6.17); opina que *Kissa* s'ha d'identificar amb *Kese*; creu que l'ús del nom del poble ibèric *Kese* en lloc del topònim romà *Tarraco* respon a la mateixa pràctica que el d'*Untikesken-Emporion* o el d'*Arse-Saguntum*, i l'abundància de monedes de *Kese* a la zona de *Tarraco* li sembla ben explícita. I. Arrayás (2005, 25) admet aquesta opinió, i la també coincident d'A. Barreda (1998), de la binòmia del nucli de població, per bé que creu que *Tarraco* seria la denominació pròpia del lloc, tant ibèric com romà, mentre que *Kese* faria referència a la ciutat principal del *populus* dels cassetans. Al·ludeix al text d'Estrabó (3.4.7), que es fa ressò de les opinions diverses d'Artemidor d'Efes i Eratòstenes sobre l'existència d'instal·lacions portuàries a *Tarraco*. Destaca que l'ús del topònim *Tarrakon* en aquest context permetria deduir que en la segona meitat del segle III aC, en el lloc que Estrabó identifica amb la *Tarraco* iberoromana, hi havia un poblat conegut pels grecs amb el nom de *Tarrakon*. Encara hi afegeix el testimoni de les dracmes d'imitació em-

site on the Cape of Salou could have been *Salauris* and may have been a more important settlement than that of Tarragona. As we can see, there is much confusion about the ancient towns referred to by Avenius and we can only conclude that there is insufficient data to be able to identify them. M. I. Panosa (2009) also reminds us of the literary pretensions of the ancient sources and says that we should not take the all information they give us literally.

Livy (21.60.7 and 60.1) places the first confrontation between the Roman troops of Gnaeus Cornelius Scipio and Hanno's Carthaginian army in 218 BC at *Cissis*, an inland *oppidum* near *Tarraco*, which appears to be the Cessetanians' largest settlement. Polybius (3.76.1 and 5) refers to it as *Kissa*.

The mention of the town of *Kissa/Cissis*, the location of which, according to Polybius and Livy, is quite clearly inland and separate from *Tarraco/Tarrakon*, aroused the first controversy among historians, as many authors identify it with *Kese* and *Tarraco*. P. Otiña and J. Ruiz de Arbulo (2000, 110) doubt the veracity of the story of this victory, as Appian (*ib.*, 14-15) makes no reference to the battle of *Kissa* and, on the other hand, states that Gnaeus Cornelius Scipio did nothing worthy of mention in Iberia until the arrival of his brother Publius. The truth is that this town is never mentioned again. On the other hand, L. Villaronga (1982a, 147-153; 1983) identifies the *Kese* where the Iberian coins were minted with the city of Tarragona. He believes the name refers to settlement of the Cessetanians cited by Pliny (*Hist. Nat.* 3.21), or that of the *Cossetanoi* referred to by Ptolemy (2.6.17). In his opinion, *Kissa* is the same as *Kese* and he believes that the use of the name of the Iberian settlement of *Kese* in place of the Roman toponym *Tarraco* corresponds to the same practice as that of *Untikesken-Emporion* or *Arse-Saguntum*; the abundance of coins from *Kese* in the area of *Tarraco* also seems quite explicit. I. Arrayás (2005, 25) admits this opinion and also the coinciding one of A. Barreda (1998) about the binomial of the population centre, although he believes that *Tarraco* would have been the correct denomination for the place, both Iberian and Roman, while *Kese* would have referred to the main town of the Cessetanian *populus*. He refers to Strabo's text (3.4.7), which echoes the diverging opinions of Artemidorus of Ephesus and Eratosthenes as to whether there were any port facilities at *Tarraco*. He points out that the use of the toponym *Tarrakon* in this context allows us to deduce that in the second half of the 3rd century BC, in the place Strabo identifies with Ibero-Roman *Tarraco*, there was a settlement known to the Greeks as *Tarrakon*. He also adds the evidence of the imitation Emporitan drachmas with the Iberian characters *Tarakonsalir*, which had been thought to be forgeries. In the 1980s five of these were found in the treasure of Orpesa and one in

8. Vegeu la fitxa 187, «Punta de la Cella», del catàleg de jaciments (volum sisè de l'obra).

poritana i caràcters ibèrics *Tarakonsalir*, que s'havien cregut falses, però de les quals se n'han trobat, en els anys vuitanta, cinc exemplars al tresor d'Orpesa i un al tresor de Tivissa IV,⁹ cosa que permet suposar la filiació ibèrica del topònim.

La teoria de L. Villaronga (1992) segons la qual la moneda ibèrica de plata es va emetre per finançar els exèrcits romans que van lluitar contra els cartaginesos, entre 218 i 206, i després contra els indígenes per a la conquesta de la península Ibèrica, és força acceptada. M. Campo (1998, 39 i 41) ho matisa tot suggerint que devia estar destinada a pagaments ocasionals, de tipus punitiu, per bé que no responien a una política fiscal organitzada. T. Naco (1999a, 368; 1999b) pensa que obeeix a mecanismes més complexos, potser de commutació d'impostos com l'*aestimatio frumenti*, és a dir, l'impost en gra commutat pel pagament del seu preu en moneda. La moneda de bronze seria de circulació local, batuda per a les necessitats del sector de serveis. A Tarraco es van encunyar dracmes d'imitació emporitana amb llegenda ibèrica *Tarakonsalir* i *Kese*, i denaris de patró metrològic romà, amb la llegenda *Kese*. L. Villaronga pensa que després de les emissions de denaris de *Kese*, els denaris ibèrics d'*Ilirta* i d'altres seques de l'interior van subvenir a les necessitats militars dels romans, a mesura que avançaven cap a l'interior del país. El volum de la massa monetària de *Kese* és considerable; en termes relatius al conjunt d'Hispania, similar al de *Valentia*, en el darrer terç del segle II aC, i superior al d'*Ilici*, en el període d'August a Tiberi. Aquestes dades s'han pres com un argument important a favor de la interpretació de *Kese* com a Tarraco. P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo (2000, 114-118) també conclouen la identitat entre Tarraco i la seca de *Kese*.

M. I. Panosa (2009, 33) analitza les dues etapes d'emissions monetals republicanes del nord-est peninsular, que considera força uniformes i que reflecteixen la realitat indígena. La primera arrenca en els primers anys de la segona centúria abans de l'era i coincideix amb l'inici de la producció dels denaris, vers el 180 aC. Li sembla que les seques coincideixen amb els centres principals dels diferents pobles ibèrics, que podrien coincidir amb els centres de control fiscal romà. Pensa amb A. Pérez (1996, 50) que les tres seques que emetien plata, *Kese*, *Ilirta* i *Ausesken*, responien a les capitals regionals, al voltant de les quals gravitaven els grups monetaris secundaris. La segona etapa, a cavall dels segles II-I aC, respondria ja a un projecte organitzatiu romà, amb centres en els nuclis urbans de fundació romana, i que responen a mòduls romans en el numerari i en el sistema de canvis. Dins d'aquest esquema, identifica la seca de *Kese* amb l'assentament indígena de la part baixa de Tar-

the treasure of Tivissa IV,⁹ which leads us to assume the Iberian filiation of the toponym.

L. Villaronga's theory (1992), according to which the Iberian silver coin was issued to finance the Roman armies that fought the Carthaginians between 218 and 206 and then the indigenous population in the conquest of the Iberian Peninsula, is largely accepted. M. Campo (1998, 39 and 41) qualifies this by suggesting that it must have been used for occasional, punitive-type payments, while not corresponding to an organised fiscal policy. T. Naco (1999a, 368; 1999b) believes it follows more complex mechanisms, perhaps of tax commutation, such as the *aestimatio frumenti*, i.e. the commutation of the tax in grain for its equivalent in coinage. The bronze coinage would have been for local circulation, struck to meet the needs of the service sector. In Tarraco, imitation Emporitan drachmas were struck with the Iberian legend *Tarakonsalir* and *Kese*, and denarii with a Roman metrological pattern and the legend *Kese*. L. Villaronga believes that following the issue of denarii from *Kese*, the Iberian denarii of *Ilirta* and other inland mints helped defray the Roman military costs as they advanced further into the interior of the country. The volume of coins minted at *Kese* is considerable in relation to the rest of Hispania; it is similar to that of *Valentia* in the last third of the 2nd century BC and greater than that of *Ilici* in the period from Augustus to Tiberius. These data have been taken as a major argument in favour of interpreting *Kese* as Tarraco. P. Otiña and J. Ruiz de Arbulo (2000, 114-118) also agree on linking Tarraco with the *Kese* mint.

M. I. Panosa (2009, 33) analyses the two stages of Republican coinage issues in the northeast of the Peninsula, which she considers to be quite uniform and a reflection of the indigenous situation. The first begins in the early years of the 2nd century before the turn of the era and coincides with the beginning of the production of denarii, around 180 BC. It appears to her that the mints coincide with the main native Iberian population centres, which could also coincide with the centres of Roman fiscal control. She believes, along with A. Pérez (1996, 50), that the three mints which issued silver, *Kese*, *Ilirta* and *Ausesken*, correspond to the regional capitals around which the secondary monetary groups gravitated. The second stage, spanning the 2nd and 1st centuries BC, corresponds to a project organised by the Romans, with centres in the towns they founded, and corresponding to Roman modules in the numeraire and the exchange system. Within this scheme we can link the *Kese* mint with the indigenous settlement in the lower part of Tarragona, which is given the same name. M. I. Panosa (2009, 38) states that the legend *kese* refers to the toponym and not the ethnicity or tribe, as do other Iberian coin issues with the suffix *-sken*.

9. Villaronga 1982a; 1993, núm. 36.

9. Villaronga 1982a; 1993, no. 36.

ragona, que anomena amb aquest mateix nom. M. I. Panosa (2009, 38) afirma que la llegenda *kese* expressa el topònim i no l'ètnic o el gentilici, com fan altres emissions ibèriques amb la terminació *-skēn*.

El fet que el primer enfrontament militar de Gneu Corneli Escipió, en arribar a la península Ibèrica, el 218 aC, fos a *Cissis* (Livi 21.60.7 i 60.1) o *Kissa* (Polibi 3.76.1 i 5), fa pensar que en realitat podria haver respost a una estratègia militar romana, consistent a actuar ràpidament per decapitar el poder més fort de la regió, per tal de fer-se'n ells els amos. En aquest sentit, seria ben lògic que haguessin triat d'atacar en primer lloc el centre de poder més important. Això ompliria de sentit aquesta primera batalla. També el tindria que tot seguit triessin aquest lloc per exercir el domini del país des d'aquest indret, que ja era considerat un centre polític. Sota aquest punt de vista, *Cissis* o *Kissa* s'hauria d'identificar amb *Kese* i amb *Tarraco*. Amb tot, les fonts situen *Cissis* a l'interior, a la vora de *Tarraco*, i l'anomenen *parvum oppidum*, però també sembla deduir-se que es tracta de la població principal dels cessetans. D'altra banda, l'esment de la captura d'*Andobales* ha fet pensar que podria ser en territori ilerget. El cert és que no podem identificar amb seguretat aquest indret i les diverses hipòtesis queden en l'aire.

Macias, Fiz *et al.* (2007) dubten de l'entitat de les restes ibèriques trobades a la part baixa de Tarragona, i de si realment responen a un poblat ibèric important. Remarquen la gran incertesa que ofereixen i consideren que la seva migradesa resulta desproporcionada amb la gran importància geopolítica que s'ha atribuït al poblat ibèric. Pensen que el pes geopolític de la *Tarraco* republicana, inclòs el seu numerari, ha influït en la valoració històrica sobre el nucli precedent. Fins i tot se li ha calculat una extensió d'unes 10 ha, que podrien ser excessives. Macias, Fiz *et al.* (2007) pensen que podria haver estat un nucli de població establert en aquest punt, en relació amb el comerç grec i fenici que arribava a la badia, així com amb la riquesa d'aigua dolça que proporcionava la desembocadura del Francolí i el llac subterrani de Tarragona. També suggereixen que l'extens poblat de la Punta de la Cella (Salou),¹⁰ a 8 km al sud de Tarragona, podria haver estat la *Salauris* que esmenta l'*Ora marítima* d'Aviè. És cert que el fet que a Tarragona s'encunyés moneda amb la llegenda *Kese* tampoc significa necessàriament que aquest nom fos el del nucli ibèric. Ja s'ha dit que aquest potser era *Tarracon*. Amb tot, la solució d'una ciutat doble *Tarracon-Kese*, a l'estil d'*Arse-Saguntum* o d'*Untikesken-Emporion*, sembla força plausible.

L'arqueologia ha anat posant al descobert restes del poblat ibèric que existia sobre un petit turó, a la

The fact that Gnaeus Cornelius Scipio's first military confrontation on reaching the Iberian Peninsula in 218 BC was at *Cissis* (Livy 21.60.7 and 60.1) or *Kissa* (Polybius 3.76.1 and 5) leads us to believe that it may have been a military strategy designed to quickly decapitate the strongest power in the region and make themselves masters. In this respect, it makes sense that they would have first chosen to attack the most important power centre. This would make complete sense of this first battle. It would also seem right that they chose this place from which to exercise their domination of the country, as it already had the status of a political centre. From this point of view, we have to identify *Cissis* or *Kissa* with *Kese* and *Tarraco*. The sources place *Cissis* inland, near *Tarraco*, and they call it a *parvum oppidum*, although they also appear to indicate that it was the main town of the Cessetanians. On the other hand, the mention of the capture of *Andobales* has led some to believe that it could have been in Ilergetan territory. We only know for sure that we cannot definitely identify this place and the various hypotheses remain exactly that.

Macias, Fiz *et al.* (2007) doubt the importance of the Iberian remains found in the lower part of Tarragona and whether they really correspond to a major Iberian settlement. They note the considerable uncertainty surrounding them and consider that their meagreness is disproportionate to the major geopolitical importance that has been attributed to the Iberian settlement. They believe the geopolitical weight of Republican *Tarraco*, including its coins, has influenced the historical evaluation of the preceding settlement. It has even been calculated that it covered some 10 hectares, which could be excessive. Macias, Fiz *et al.* (2007) believe that there may have been a settlement on this spot, which may have been related to Greek and Phoenician traders arriving in the bay, as well as to the wealth of fresh water from the mouth of the River Francolí and from Tarragona's underground lake. They also suggest that the large settlement at Punta de la Cella (Salou),¹⁰ 8 km south of Tarragona, may have been the *Salauris* mentioned in Avenius' *Ora marítima*. The fact that coins with the legend *Kese* were minted in Tarragona does not necessarily mean that this was the name of the Iberian town. It has already been suggested that this may have been *Tarracon*. All in all, the solution of a twin town, *Tarracon-Kese*, in the style of *Arse-Saguntum* or *Untikesken-Emporion*, seems quite plausible.

Archaeology has continued to reveal remains of the Iberian settlement that once existed on a small hill in the lower part of present-day Tarragona (Miró 1988; íd. 1999; Adserias *et al.* 1993;¹¹ Adserias, Burés and

10. Vegeu la fitxa 187, «Punta de la Cella», del catàleg de jaciments.

10. See entry 187, «Punta de la Cella», in the catalogue of archaeological sites.

11. The work of M. Adserias *et al.* 1993 is a fundamental contribution to this subject.

part baixa de l'actual ciutat de Tarragona (Miró 1988; 1999; Adserias *et al.* 1993;¹¹ Adserias, Burés i Ramón 1994; Ramón 1999; Asensio *et al.* 2000). La seva cronologia inicial s'havia considerat al segle v aC; tanmateix, D. Bea (2006, 228) creu que podria haver-se de retrotreure als segles vi o vii aC, com indiquen les reiterades troballes de materials d'aquesta època, per bé que descontextualitzats. També s'ha excavat un barri d'habitatges, a la zona del port, interpretat com una petita marina ibèrica, que es data a partir del segle v aC, per bé que també amb materials descontextualitzats que fan pensar que l'activitat d'aquesta zona s'ha de remuntar al segle vii aC (Bea 2006). La desembocadura del Francolí devia ser utilitzada, doncs, des de la primera edat del ferro, pels navegants púnics i grecs, per fondejar i fer aigua. Pel que fa a l'*oppidum*, es coneixen una sèrie de restes localitzades en un seguit de punts dispersos, que no arriben a dibuixar-lo, per bé que han permès pensar que aquest s'estenia entre la plaça Corsini i l'angle dels carrers Sevilla i Zamenhof, i entre els de Soler i Pere Martell. És a dir, que estaria ubicat sobre un petit promontori que dominaria l'àrea portuària. Aplicant les dimensions màximes sobre la base de les restes conegudes, se li poden calcular al voltant de 10 ha. Hom ha pensat que podria haver fet la funció de capital del poble iber dels cessenians (Asensio *et al.* 1998; 2001; Sanmartí 2001; 2004; Ruiz de Arbulo 2002, 146; Ruiz i Sanmartí 2003; Sanmartí i Santacana 2005; Belarte i Sanmartí (ed.) 2007).

Ara bé, Macias, Menchon *et al.* (2007, 25), després d'haver georeferenciat i ubicat al mapa les restes arqueològiques per elaborar la planimetria de *Tarraco*, constaten una desproporció entre el pes territorial que s'atribueix a aquest poblat ibèric i les restes arqueològiques que se'n coneixen. L'arqueologia sols ha detectat restes d'estructures interpretades com a espais residencials, inconnexes entre elles, de petita extensió, disperses per sobre i al vessant sud-oest dels penya-segats que limitaven la badia de *Tarraco*, de tal forma que els fan concloure que les dades actuals indiquen que la major part de l'assentament es trobava als peus del tossal costaner, en clara relació amb les planícies del Francolí, les vies de comunicació i la badia portuària. Fins i tot constaten que la majoria de sitges que se li atribueixen són en realitat d'època republicana, i per tant podrien estar més aviat relacionades amb un fenomen d'emmagatzematge de cereals paral·lel a l'estudiat a l'Empúries coetània, dins del paper centralitzador de la ciutat romana.¹² D'altra banda, cal remarcar que tampoc no s'han trobat indicis de muralles del suposat *oppidum*.

Ramón 1994; Ramón 1999; Asensio *et al.* 2000). It was initially dated to the 5th century BC, although D. Bea (2006, 228) believes that we may have to put this back to the 6th or 7th centuries BC, as suggested by constant finds from that period, albeit out of context. An area of dwellings has also been excavated in the port area. This has been interpreted as a small Iberian marina and dated to the 5th century BC onwards, although also from out-of-context finds it is believed that the activity in this area has to be dated to as far back as the 7th century BC (Bea 2006). The mouth of the River Francolí must therefore have been used from the Early Iron Age by Punic and Greek sailors as an anchorage and to take on water. As far as the *oppidum* is concerned, we know of a series of remains in several dispersed locations. These have not been enough to enable us to draw up a plan of the settlement, although they do lead us to believe that it covered the area between the Plaça Corsini and the corner of Sevilla and Zamenhof streets and Soler and Pere Martell streets. In other words, it would have been located on a small promontory overlooking the port area. By applying the maximum size based the known remains, we can calculate an area of about 10 hectares. Some consider it may have been the capital of the Iberian Cessetanian tribe (Asensio *et al.* 1998; 2001; Sanmartí 2001; 2004; Ruiz de Arbulo 2002, 146; Ruiz and Sanmartí 2003; Sanmartí and Santacana 2005; Belarte and Sanmartí (ed.) 2007).

However, Macias, Menchon *et al.* (2007, 25), after having georeferenced and mapped the archaeological remains while preparing the planimetry of *Tarraco*, noted a disproportion between the territorial weight attributed to this Iberian settlement and the known archaeological remains. Archaeology has only detected the remains of structures interpreted as residential areas. These are small, apparently unconnected and dispersed above and over the southwestern slope of the cliffs that demarcated the bay of *Tarraco*. This leads them to believe that the majority of the settlement was at the foot of the coastal hill and clearly related to the plains of the Francolí, the communications routes and the port bay. It has even been shown that the majority of the silos attributed to it are actually from the Republican period and are therefore more likely to be linked to the storage of cereals as part of the centralising role of the Roman town, similar to those studied at contemporary Empúries.¹² It should also be noted that no evidence for any of the walls of the supposed *oppidum* has been found.

Within the framework of this project, in addition to the possible Iberian *oppidum* of Tarragona, we have to consider the rest of the Iberian population of the Camp de Tarragona, which has unfortunately been barely studied. Another important *oppidum* in the area is that of El Vilar in Valls, which has been calculated as

11. El treball de M. Adserias *et al.* 1993 és el fonamental sobre aquest tema.

12. Burch 1996; Burch i Sagrera 2009.

12. Burch 1996; Burch and Sagrera 2009.

Dins del marc d'aquest projecte, a més del possible *oppidum* ibèric de Tarragona, hem de considerar també la resta del poblament ibèric del Camp, que dissortadament ha estat molt poc estudiat. Un altre *oppidum* important de la zona és el del Vilar de Valls, al qual es calculen unes 6 ha, i potser també ho era el que havia existit a la Punta de la Cella, al cap de Salou. També s'ha calculat una extensió d'un 10 ha de dispersió de material en superfície¹³ per al poblat de Puig Ferrer, a Nulles, el jaciment 3.19 de J. M. Carreté, S. Keay i M. Millett (1995). Existeixen una sèrie de petits nuclis de poblament concentrat: Santa Anna, a Castellvell del Camp, la Timba del Castellot, a Riudoms, el Mas de Don Felip, a Riudoms, el poblat ibèric de Barenys, a Salou, i ja fora de l'àrea del projecte, per bé que molt a la vora, hi ha el poblat de la Punta Coroneta, a Mont-ral, el Puigcabrer, a Valls, i els Manous, al Catllar¹⁴ (vegeu el mapa dels jaciments ibèrics al volum segon d'aquesta obra).

Amb tot, cal destacar que els poblats ibèrics del Tarragonès i del Camp són molt mal coneguts, gairebé no s'han excavat, i de molts d'ells no se'n coneix ni la cronologia ni l'extensió, fet que dificulta enormement establir jerarquies entre ells i deduir l'estructura del poblament a la qual pertanyien.

L'estudi de l'ager de *Tarraco*, emprès per J. M. Carreté, S. Keay i M. Millett (1995), centrat a l'Alt Camp, conclou que en època ibèrica hi havia un paisatge densament poblat de petits establiments rurals, que data majoritàriament del segle v aC, i que es manté en els segles iv a ii aC. Detecten una densitat de jaciments ibèrics just per sobre d'un per km², la qual cosa representa un gran canvi respecte dels períodes anteriors. De fet, tota la zona es presenta plena de jaciments i fins amb materials ibèrics *off-site*, excepte a les zones altes del transecte 4, que podrien no haver estat habitades. A la resta del territori, el paisatge es mostra molt explotat, de forma uniforme i sense preferències que atenguin a raons topogràfiques ni geològiques. Amb tot, hom solia triar les posicions elevades, dins de cada espai. Consideren, a partir de la troballa dels mateixos tipus ceràmics en tots els jaciments, que no hi havia cap variabilitat en l'accés als béns, dins de les xarxes d'intercanvi. Tanmateix, detecten una jerarquia en funció de les grandàries dels jaciments. La majoria fan d'1 a 2 ha, mentre que el d'extensió major ocupa 10 ha (jaciment 3.19: Puig Ferré). Treuen la impressió que existeix una jerarquia

having covered some six hectares. That of Punta de la Cella on the Cape of Salou may also have been a major settlement. An area of some 10 hectares of dispersion of surface finds¹³ has been calculated for the settlement of Puig Ferrer in Nulles by J. M. Carreté, S. Keay and M. Millett's Site 3.19 (1995). There is also a series of small, concentrated settlements at Santa Anna in Castellvell del Camp, Timba del Castellot in Riudoms, Mas de Don Felip in Riudoms and the Iberian settlement of Barenys in Salou. Outside the area of this project, although very near to it, are the settlements of Punta Coroneta in Mont-ral, Puigcabrer in Valls and Els Manous in El Catllar¹⁴ (see the map of Iberian archaeological sites in the second volume of this work).

All in all, it should be emphasised that we know very little about the Iberian settlements in the Tarragonès and the Camp de Tarragona. They remain virtually unexcavated and for many of them we do not even know their chronology or size. This makes it very difficult to establish a hierarchy between them and to deduce the structure of the population to which they belong.

The study of the *ager* of *Tarraco* focusing on the Alt Camp undertaken by J. M. Carreté, S. Keay and M. Millett (1995) concluded that during the Iberian period the countryside was densely populated with small rural establishments, most dating from the 5th century BC and continuing to between the 4th and the 2nd centuries BC. They detected a density of Iberian sites of just over one per square kilometre, representing a major change in relation to previous periods. In fact, the whole zone is full of sites and even with Iberian finds off-site, except in the higher areas of transect 4, which may have remained uninhabited. In the rest of the territory, the landscape appears to have been intensively worked in a uniform manner and without preferences corresponding to topographical or geological factors. However, they did tend to choose the high positions within each area. The authors consider, based on the finds of the same types of pottery at all the sites, that there was no variation in access to goods within the trading networks. They also detected a hierarchy based on the size of the sites. The majority of them are between one and two hectares, with the largest covering ten hectares (site 3.19: Puig Ferré). The authors had the impression that there was a hierarchy of places in which those ten-hectare sites acted as centres. There are also signs of production specialisation in the potteries identified at sites 4.2 to 4.4. They therefore proposed a model of population in

13. Cal tenir present que el càlcul de dimensions d'un jaciment, si es fa en funció de les estructures conegudes o bé en funció de les prospeccions superficials i per tant de la dispersió del material de superfície, canvia molt i té un significat ben diferent que cal interpretar, cadascun dins del seu context d'investigació.

14. Tots els jaciments ibèrics esmentats tenen la seva fitxa al catàleg de jaciments al volum sisè d'aquesta obra, amb la descripció i la bibliografia corresponents.

13. Where the calculation of the size of a site is made on the basis of the known structures or the field survey and the dispersion of surface finds, it has to be taken into account that these two methods give very different results, which have to be interpreted within their investigatory context.

14. All the mentioned Iberian sites have their entry in the site catalogue (see volume six), with their corresponding description and bibliography.

de llocs, on els de 10 ha fan de centre. També hi ha indicis d'especialització de producció en les terrisseries identificades en els jaciments 4.2 a 4.4. Per tant, proposen un model de poblament on Tarragona, el Vilar i Puig Ferrer serien centres dominants, en el cim de la jerarquia de jaciments, mentre que la resta en dependrien. Entre aquests darrers, hi hauria centres de producció especialitzada (4.2 a 4.4), i creuen que una investigació més aprofundida que una prospecció superficial probablement en detectaria d'altres, més enllà de les simples granges agropecuàries. Plantegen dues hipòtesis respecte dels tres jaciments principals: o bé que tinguessin un estatus similar, per bé que especialitzacions diferents, ja que Tarragona, per la seva situació costanera, a més dels recursos agropecuaris, dominaria els productes i el tràfic marítims; o una hipòtesi alternativa, que seria que Tarragona hagués tingut un rol dominant gràcies a la seva situació costanera, que l'hauria convertit en un enclavament privilegiat per al control de les importacions dels productes més preuats.

El nostre estudi del Baix Penedès (Guitart, Palet i Prevosti 2003; Prevosti en premsa) considera que aquella comarca presenta, en el període ibèric ple, un equilibri entre la plana interior, essencialment agrícola i ramadera, on s'ubica l'*oppidum* de les Masies de Sant Miquel de Banyeres (d'unes 4 ha), que s'interpreta com el centre de poder d'una societat dependent econòmicament d'aquelles activitats, i la franja costanera, amb un nucli especialitzat en el comerç i fins en la protecció de la línia de costa, la ciutadella d'Alorda Park. Tots dos establiments s'abandonen amb l'arribada dels romans. Els establiments rurals dispersos són molt abundants a la zona, especialment a la vora de la costa.

Si considerem tot el Penedès i el Garraf com una àrea que guarda una certa unitat, observem que els *oppida* de Darró, Sitges i Olèrdola semblen prou diferents dels dos descrits (Prevosti en premsa). Al voltant de Darró també es detecten establiments ibèrics de poblament dispers, per bé que no tan abundants com els localitzats al voltant d'Alorda Park. Darró, durant l'Ibèric ple, i durant tot el segle II aC, va fer una funció força especialitzada en els intercanvis comercials, amb el comerç púnic; a més va ser un lloc d'hàbitat de pagesos i de oligarquia. Hi va funcionar una important terrisseria que fabricava àmfores, algunes de les quals segurament per a vi (estudis de palinologia hi han detectat el cultiu de la vinya en l'Ibèric ple). Però per damunt de tot devia fer de centre de poder de la zona del Garraf. De Sitges no en sabem gran cosa. D'Olèrdola, en canvi, sabem que era un nucli ben fortificat, d'una situació estratègica magnífica, que controlava la sortida natural de l'Alt Penedès cap a la costa per la vall de la riera de Ribes, i el pas de la via nord-sud que transitava pel Penedès. Les seves 3,5

which Tarragona, El Vilar and Puig Ferrer would have been the dominant centres, at the summit of the site hierarchy, while the rest would have been dependent on them. Among the last of these there would have been centres of specialised production (4.2 to 4.4) and they believe that a more in-depth investigation than a field survey would probably detect others, beyond the simple farms. They propose two hypotheses with respect to the three main sites. The first is that they may have had a similar status, due to different specialisations, as Tarragona, with its coastal location, as well as its agricultural resources, would have dominated maritime products and trade. The alternative hypothesis is that Tarragona would have had a dominant role thanks to its coastal location, which would have made it into a privileged enclave for controlling the imports of the most highly-prized goods.

Further north in the *ager Tarraconensis*, our study of the Baix Penedès (Guitart, Palet and Prevosti 2003; Prevosti in press) considers that in the full Iberian period that county showed a balance between the interior plain, which was basically agricultural and for stock-breeding, with the *oppidum* of Masies de Sant Miquel in Banyeres (some four hectares), which is interpreted as the power centre of a society that depended economically on those activities, and the coastal strip, with a centre specialising in trade and even in the protection of the coastline, the citadel of Alorda Park. Both establishments were abandoned when the Romans arrived. There are abundant rural establishments in the area, especially along the coast.

If we consider the whole of the Penedès and the Garraf as a single area maintaining a certain unity, we observe that the *oppida* of Darró, Sitges and Olèrdola appear to be quite different to those described above (Prevosti in press). In the area around Darró we also detect dispersed Iberian establishments, although they are not as abundant as those located around Alorda Park. During the full Iberian period and throughout the 2nd century BC, Darró played a particularly specialised role in the trade with the Carthaginians; it was also where farmers and the oligarchy lived. There was an important pottery workshop that made amphoras, some of which must have been for wine (palynological studies have detected vine cultivation in the full Iberian period). However, above all, it would have been the power centre for the Garraf area. We know little about Sitges. On the other hand, we know that Olèrdola was a well fortified enclave in a magnificent strategic location; it controlled the natural route from the Alt Penedès to the coast along the Ribes river valley, as well as the route crossing the Penedès from north to south. Its 3.5 hectares were not occupied by houses, which were concentrated in the lowest sector. There can be no doubt that this was not where the farmers of the plains lived, as appears to have been the case of Masies de Sant Miquel and also perhaps

ha no estaven pas ocupades per cases, que es concentraven en el sector més baix. Sens dubte que no feia la funció de lloc d'hàbitat dels camperols de la plana, com sembla ser el cas de les Masies de Sant Miquel i potser també de Darró. El mur de tancament, que ja existia en la primera edat del ferro, s'ha interpretat com una pleta o clos per resguardar-hi els ramats.

A la plana de l'Alt Penedès, el camp de sitges del Mas Castellar (els Monjos) sembla un nucli d'hàbitat concentrat menor, probablement dependent d'Olèrdola, que funcionava durant el segle III i no es va abandonar fins a la primera meitat del segle II aC. S'hauria de classificar com un nucli d'activitat econòmica especialitzada de gestió dels camps de sitges d'emmagatzemament dels excedents de cereals. Així doncs, els tres nuclis de poblament concentrat (Masies de Sant Miquel, Darró i Olèrdola) presenten característiques ben divergents, ben particulars de cada cas, i que els fa bastant poc comparables.

Amb l'aportació de noves dades que han fornint els intensos treballs desenvolupats al Baix Penedès, J. Sanmartí i els seus col·laboradors (Asensio *et al.* 2001; Sanmartí 2001; 2004; Ruiz i Sanmartí 2003) han fet un nou plantejament de l'estructura de la Cessetania ibèrica. Han tornat a considerar els nuclis de poblament concentrat, que anteriors estudis anomenaven de primer ordre, i els han subdividit, de manera que la piràmide consta de quatre tipus: ciutats de primer ordre, ciutats de segon ordre, ciutadelles i aldees fortificades, i poblament rural dispers. A la Cessetania, les ciutats, amb funcions de capital, tindrien una extensió entorn de les 9-15 ha; les ciutats de segon ordre farien de capitals comarcals i tindrien entorn de les 2 a 4 ha, i ciutadelles i aldees fortificades, de grandària inferior a 1 ha, es distingirien per aspectes formals i funcionals. Així doncs, segons aquests autors, en un moment avançat del segle V aC, els nuclis de poblament concentrat de Tarragona i les Masies de Sant Miquel comencen a presentar una entitat urbana –de veritables ciutats–, el Vilar de Valls i Darró inicien llur ocupació, i Olèrdola presenta una fase ibèrica antiga. A Alorda Park es construeix una fortificació amb torres, i a l'interior apareixen cases de grans dimensions, així com espais de probables activitats rituals; tot plegat permet parlar d'una ciutadella ocupada per elits guerreres. La intensificació del comerç en el segle IV aC, així com l'expansió dels establiments camperols, devien contribuir a la consolidació dels nuclis de poder. En el segle III aC, consideren inqüestionable un sistema de poblament profundament jerarquitzat, sota un nucli de primer ordre que seria la ciutat de Tarragona-*Tarakon-Kese*. Les Masies de Sant Miquel, Darró, Olèrdola i el Vilar en devien dependre, i devien assumir la funció de control del poder local. Aquestes ciutats de segon ordre devien fer de caps d'unitats territorials, on controlaven una sèrie de petits esta-

of Darró. The enclosure wall, which already existed in the First Iron Age, has been interpreted as a cattle pen or sheepfold.

On the Alt Penedès plain, the silo field of Mas Castellar (Els Monjos) looks like a small concentrated habitat, probably dependent on Olèrdola, that was inhabited during the 3rd century and not abandoned until the first half of the 2nd century BC. It should be classified as a centre of economic activity specialising in the management of silo fields for the storage of surplus cereals. Thus, the three concentrated population centres (Masies de Sant Miquel, Darró and Olèrdola) present highly divergent characteristics, which are quite particular in each case and make them difficult to compare.

With the new data provided by the intensive research carried out in the Baix Penedès, J. Sanmartí and his colleagues (Asensio *et al.* 2001; Sanmartí 2001; 2004; Ruiz and Sanmartí 2003) have come up with a new hypothesis for the structure of Iberian Cessetania. They looked again at the concentrated population centres, which earlier studies had designated of the first order, and subdivided them in such a way that the pyramid consisted of four types: towns of the first order, towns of the second order, citadels and fortified villages, and dispersed rural settlements. In Cessetania, the towns that functioned as capitals would have had an area of around 9 to 15 hectares; second-order towns would have been county capitals with an area of around 2 to 4 hectares, and citadels and fortified villages, with an area of less than one hectare, would have been distinguished by formal and functional aspects. Thus, according to these authors, late in the 5th century BC the concentrated population centres of Tarragona and Masies de Sant Miquel began to grow and take on the appearance of true towns and the occupation of El Vilar in Valls and Darró began; Olèrdola also presents an ancient Iberian phase. At Alorda Park, a fortification with towers was built and inside large houses began to appear, as well as areas for probable ritual activities; all this allows us to speak of a citadel occupied by warrior elites. The intensification of trade in the 4th century BC, as well as the expansion of the rural establishments, would have contributed to the consolidation of the power centres. In the 3rd century BC, they believe it is unquestionable that there was a deeply hierarchised population system under a first-order centre, which would have been the city of Tarragona-*Tarakon-Kese*. Masies de Sant Miquel, Darró, Olèrdola and El Vilar would have answered to it and would have assumed control of local power. These second-order towns would have been the heads of territorial units from which control was exercised over a series of small rural establishments dispersed across the territory, as well as specialised economic activity centres and citadels. Alorda Park would have controlled overseas trade. At the beginning of the 3rd century BC, the construction of a palace-house is evidence of the grow-

bliments camperols, dispersos pel territori, així com nuclis d'activitats econòmiques especialitzades i les ciutadelles. Alorda Park devia exercir el control del comerç d'ultramar, i presenta, a l'inici del segle III aC, la construcció d'una casa-palau, mostra de la creixent jerarquització social. Els establiments camperols dispersos formarien el quart ordre i són molt abundants a la plana del Baix Penedès i a la seva àrea costanera.

Tot plegat fa pensar a D. Asensio *et al.* (2001) i a J. Sanmartí (2001; 2004) que els indicis d'estratificació social són prou importants per proposar, per a la Cessetania de l'Ibèric ple, el desenvolupament d'un protoestat o un estat arcaic. L'estructura piramidal d'aquest patró de poblament i la profunda jerarquització del sistema, amb un mínim de quatre ordres de mida relativa, així com les enormes diferències entre els extrems del sistema, indiquen una complexitat considerable dels patrons de poblament, amb veritables ciutats i una gran quantitat d'establiments menors, de funcions especialitzades. El creixement demogràfic en l'Ibèric ple es fa evident tant per l'augment de les poblacions com per la proliferació de l'hàbitat rural dispers, mentre que l'increment i la diversificació de l'utillatge agrícola de ferro i l'abundància de sitges semblen indicar una intensificació agrícola basada en el model agrícola eurasiàtic, basat en el guaret a curt termini i, eventualment, en l'aportació de fertilitzants (Sanmartí 2004). La multiplicació dels documents escrits en el segle IV aC, l'aparició de ponderals i de la moneda, el control sobre la producció que indiquen els grans camps de sitges, tot plegat són indicadors de la complexitat administrativa creixent i de la centralització del poder. També l'extensió dels espais que ocupen les ciutats ibèriques de Tarragona-*Tarakon-Kese*, Burriac i Ullastret, així com els espais que es dominarien des d'elles, resulten perfectament comparables amb els d'altres estats arcaics de la Mediterrània, fins i tot dels grecs (Sanmartí 2004; Sanmartí i Santacana 2005; Belarte i Sanmartí 2007).

Caldria veure, dins d'aquesta estructura, on quedarien els poblats que hem enumerat més amunt (la Punta de la Cella, Santa Anna, la Timba del Castellot, el Mas d'en Felip, el poblat ibèric de Barenys, la Punta Coroneta, el Puigcabrer i els Manous). També ens plantejem el problema de la identificació dels establiments camperols dispersos, si també eren abundants, a la zona del Baix Camp, com ho són al Baix Penedès, o si en aquesta zona estem en presència d'una estructura de poblament diferenciada. Cal estudiar com s'adapta el plantejament teòric descrit, elaborat per Sanmartí i els seus col·laboradors, a les dades arqueològiques del Tarragonès i del Camp de Tarragona. De cara al nostre treball sobre l'etapa romana, ens preguntem quina persistència o influència de la situació precedent –ibèrica– es detecta. Com i quan es va anar passant de l'estructura de poblament ibèrica a la ro-

ing social hierarchisation. The dispersed rural establishments would have formed part of the fourth order and there are many of them on the Baix Penedès plain and its coastal area.

All this leads D. Asensio *et al.* (2001) and J. Sanmartí (2001; 2004) to believe that the indications of social stratification are sufficiently important to propose the development of a proto-state or archaic state for Cessetania during the full Iberian period. The pyramidal structure of this population pattern and the profound hierarchisation of the system, with a minimum of four orders of relative size, as well as the enormous differences between the different ends of the system, indicate a considerable complexity in the population patterns, with veritable towns and a large quantity of minor establishments with specialised functions. The demographic growth in the full Iberian period is clear from both the increase in population and the proliferation of the dispersed rural habitat, whereas the increase and diversification of iron agricultural tools and the abundance of silos appears to indicate an intensification of farming derived from the Eurasian agricultural model, based in the short term on the fallow system and eventually on fertilisers (Sanmartí 2004). The multiplication of written documents in the 4th century BC, the appearance of weights and coinage, and the control over production evidenced by the large silo fields are all indicators of the growing administrative complexity and centralisation of power. Moreover, the size of the areas occupied by the Iberian towns of Tarragona-*Tarakon-Kese*, Burriac and Ullastret, as well as the areas overseen from them, are perfectly comparable to the other archaic states in the Mediterranean, even those of the Greeks (Sanmartí 2004; Sanmartí and Santacana 2005; Belarte and Sanmartí 2007).

We need to see where the above-named settlements (Punta de la Cella, Santa Anna, Timba del Castellot, Mas d'en Felip, the Iberian settlement of Barenys, Punta Coroneta, Puigcabrer and Els Manous) fell within this structure. We also have the problem of identifying the dispersed rural establishments and whether they were as abundant in the Baix Camp as in the Baix Penedès, or if we have a different population structure in this zone. We need to study how the theoretical proposal prepared by Sanmartí and his colleagues fits in with the archaeological data from the Tarragonès and the Camp de Tarragona. With a view to our study of the Roman period, we ask ourselves to what extent is the persistence or influence of the preceding Iberian situation detected? How and when did the Iberian population structure become the Roman one? To what extent was the environment exploited in Iberian times and how did this change with the Romans? Were there substantial changes between the agriculture and stockbreeding of the pre-Roman period and that practised in the 2nd and 1st centuries BC?

mana? Quin nivell d'explotació del medi hi havia en època ibèrica i com canvia en època romana? Hi ha canvis substancials entre l'agricultura i la ramaderia d'època preromana i la que es practicava en el segle II aC i el segle I aC?

L'ocupació romana

Les fonts antigues referents a la ciutat de *Tarraco* són relativament abundoses, atès que des del principi de l'arribada dels romans es va convertir en la plaça forta des de la qual es conduïa la guerra, i encara, posteriorment, va assumir la capitalitat provincial. Les primeres citacions, relacionades amb la Segona Guerra Púnica, les devem bàsicament a Polibi (3.15-17), Tit Livi (21.5-21) i Apia (Hisp. 10-12).¹⁵

La situació de *Tarraco*, sobre un turó, al costat del mar, amb un port natural, al costat de la via de penetració cap a l'interior que representa la vall del Francolí, i relativament a la vora de l'Ebre, devia interessar els romans per establir-hi la base d'hivernada del seu exèrcit. Ara bé, possiblement la bona disposició de la comunitat indígena que hi residia va acabar sent definitiva per convertir-la en la principal plaça forta, amb funcions de capital. Efectivament, aquesta tàctica està dins de la tendència que van mostrar al llarg de tot el segle II, en la seva penetració en el país, segons la qual sempre van buscar *oppida* indígenes on poguessin recolzar-se, i des dels quals van exercir el control del territori.

El 218 aC, l'exèrcit romà, acantonat a la ciutat aliada de *Massalia*, vigilava els moviments d'Anníbal, que, procedent de la península Ibèrica, travessava la Gàl·lia i finalment entrava a Itàlia pels Alps. Davant la transcendència dels esdeveniments, l'exèrcit es va dividir en dos, i mentre una part es va dirigir cap al Po, l'altra, sota el comandament de Gneu Corneli Escipió, va desembarcar a *Emporion*, l'estiu d'aquell any. Des d'allí, l'exèrcit, tot vorejant la costa, va avançar fins a les terres de l'Ebre i, tot seguit, cap a l'interior. Va establir aliances amb facilitat amb els pobles ibers, en part de nou i en part en va renovar d'anteriors, va sotmetre pobles i amb d'altres hi va pactar, i va establir *societates armorum*, en virtut de les quals podia reclutar-hi tropes auxiliars. Finalment, es va enfrontar a l'exèrcit cartaginès, comandat per Hannó, a la vora de la ciutat de *Kissal/Cissis*, on va obtenir una victòria i va conquerir, saquejar i esclavitzar el poble indígena.

The Roman occupation

The ancient sources that refer to the city of *Tarraco* are relatively abundant, given that from the time the Romans first arrived it had been a fortified town from which the war was directed and later became the provincial capital. The first mentions, which were related to the Second Punic War, we owe basically to Polybius (3.15-17), Titus Livius (21.5-21) and Appian (Hisp. 10-12).¹⁵

The location of *Tarraco*, on a hill next to the sea with a natural port, on the road that led inland along the Francolí valley, and relatively close to the Ebro, would have been what led the Romans to set up the winter base for their army there. However, it is also possible that a favourable disposition of the indigenous community already living there was a decisive factor in it becoming a fortified town with the functions of a capital. In fact, this tactic can be seen throughout the 2nd century as the Romans penetrated the country. They would always look for indigenous *oppida* where they could support themselves and from which they could exercise control over the territory.

In 218 BC, the Roman army camped in the allied town of *Massalia* watched over the movements of Hannibal, who marched up from the Iberian Peninsula to cross Gaul and finally enter Italy over the Alps. Given the importance of the events, the army divided into two and while one part marched towards the Po, the other, under the command of Gnaeus Cornelius Scipio, disembarked in *Emporion* in the summer of that year. From there, they advanced following the coastline until they reached the Ebro, where they turned inland. They easily set up alliances with the Iberian peoples, some new and others renewals of previous pacts. They subjugated some peoples and made pacts with others, setting up *societates armorum* through which they could recruit auxiliary troops. Finally they came up against the Carthaginian army under Hanno near the town of *Kissal/Cissis*. The Romans were victorious and subsequently conquered and sacked the town, enslaving the indigenous population. However, Hasdrubal marched immediately to relieve the Carthaginians and took the Romans by surprise near *Tarraco*, where he attacked the scattered naval troops that had been left there. Once the Carthaginians had retreated, Gnaeus concentrated his armies in *Tarraco*, where, according to Polybius (3.76), he set up his winter quarters. Livy (21. 61) tells us that he left a fair garrison at *Tarraco* and returned to *Em-*

15. P. Pericay (1952) recull totes les fonts antigues que esmenten *Tarraco* en el seu estudi sobre el nom de la ciutat. J. M. Martínez Gázquez (1987) estudia les trenta-dues citacions de Livi i sis de Polibi en què es menciona *Tarraco*. J. M. Recasens (2007) estudia totes les citacions antigues del nom de *Tarraco*. M. I. Panosa (2009) discuteix també les fonts antigues sobre *Tarraco*.

15. In his study of the name of the city, P. Pericay (1952) compiled all the ancient sources that mention *Tarraco*. J. M. Martínez Gázquez (1987) studied thirty-two mentions of *Tarraco* by Livy and six by Polybius. J. M. Recasens (2007) made a study of all the ancient mentions of the name of *Tarraco*. M. I. Panosa (2009) also discusses what the ancient sources say about *Tarraco*.

Asdrúbal, però, va acudir aviat a socórrer els cartaginesos i va prendre per sorpresa els romans, a la vora de *Tarraco*, on havien quedat les tropes navals disperses, contra les quals va arremetre. Un cop els cartaginesos es van retirar, Gneu va concentrar els exèrcits a *Tarraco*, on va establir el seu quarter d'hivern, segons Polibi (3.76). Segons Livi (21. 61), va deixar una mòdica guarnició a *Tarraco* i va retirar-se a *Emporion*, per bé que Asdrúbal, aliat amb els ilergets, va tornar a provocar enfrontaments amb els romans, i en marxar els cartaginesos els romans van anar a hivernar a *Tarraco*.

L'any següent va arribar Publi Corneli Escipió, cònsol nomenat pel Senat el 218 aC¹⁶ i prorrogat el 217, encarregat d'Hispania. Livi, Polibi i Apià segueixen explicant el curs de la guerra, que, partint de *Tarraco*, es va dur al sud de l'Ebre, fins a la mort dels dos germans Escipió el 211, al sud de la península Ibèrica. A aquest fet el va seguir el replegament de l'exèrcit romà cap a *Tarraco* sota el comandament de L. Marci, el desembarcament a *Tarraco* del nou exèrcit sota el comandament de Claudi Neró i l'arribada de Publi Corneli Escipió, anomenat procònsol per a Hispania, el 210 aC. Aquest va concentrar l'exèrcit a *Tarraco* i des d'allí va emprendre noves campanyes cap al sud, la conquesta de *Carthago Nova*, el 209, les campanyes del 208 i el 207, l'abandó final de la península Ibèrica amb la flota i el botí de guerra, el 206, davant la fugida dels darrers destacaments púnics, i l'establiment d'un *foedus* amb *Gadir*, per presentar-se a les eleccions consulars del 205.¹⁷

Martínez Gázquez (1987, 77-79), a partir de les fonts, dedueix que els romans es recolzen en Empúries i Tarragona fins al 209 aC, data a partir de la qual sembla que Tarragona s'imposa definitivament com a base de les seves operacions a Hispania. J. Ruiz de Arbulo (1992) considera que, per bé que les restes monumentals que coneixem de *Tarraco* no ofereixen cap testimoni indiscutible d'una primera etapa romana durant la Segona Guerra Púnica, cal suposar que hi havia d'haver una autèntica ciutat, sobre les restes de l'*oppidum* ibèric, si pensem que Escipió segueix retirant-s'hi fins i tot després de la conquesta de *Carthago Nova*, on sabem ben segur que hi havia bones infraestructures, el palau construït per Asdrúbal i una àgora o plaça pública.¹⁸ En canvi, elegeix *Tarraco*, que per tant devia disposar dels edificis residencials i polítics necessaris, sobre l'*op-*

porion, although Hasdrubal, allied with the Ilergetans, continued to provoke confrontations with the Romans. When the Carthaginians finally left, the Romans went to winter in *Tarraco*.

The following year Publius Cornelius Scipio arrived to take charge of Hispania. He had been named consul by the Senate in 218 BC¹⁶, a position that was reconfirmed in 217. Livy, Polybius and Appian continue to explain the course of the war, which, based in *Tarraco*, took place south of the Ebro until the two Scipio brothers were killed in the south of the Iberian Peninsula in 211. This was followed by the Roman army's withdrawal to *Tarraco* under the command of L. Marcius, the disembarkation in *Tarraco* of a new army under the command of Claudius Nero and the arrival of Publius Cornelius Scipio, who had been named proconsul for Hispania in 210 BC. He concentrated his army at *Tarraco* and from there began new campaigns towards the south, including the conquest of *Carthago Nova* in 209 and the campaigns of 208 and 207. He finally left the Iberian Peninsula with the fleet and his war booty in 206, after the flight of the last Punic detachments and the establishment of a *foedus* with *Gadir*. He subsequently stood in the consular elections of 205.¹⁷

Based on the sources, Martínez Gázquez (1987, 77-79) has deduced that the Romans used Empúries and Tarragona as support bases until 209 BC, a date from which it seems the latter asserted itself definitively as the operations base for Hispania. J. Ruiz de Arbulo (1992) considers that although the known monumental remains of *Tarraco* do not offer any undisputable evidence of an initial Roman occupation during the Second Punic War, we have to assume that a true town would have been built on the remains of the Iberian *oppidum*, if we take into account the fact that Scipio continued to retire there even after the conquest of *Carthago Nova*, which we know had good infrastructure, including the palace built by Hasdrubal and an *agora* or public square¹⁸. In contrast, he chose *Tarraco*, which therefore must have had the necessary residential and political buildings, suitable even for holding the mentioned general assemblies. *Tarraco* continued to be the winter quarters and military and political operational base until the end of the war.

In 217, thirty *longae naves* sailed into *Tarraco* bringing Publius Cornelius Scipio's eight thousand soldiers to Hispania.¹⁹ They would have been accom-

16. Juntament amb el cònsol Tiberi Semproni Longus, encarregat de Sicília i Àfrica.

17. J. M. Martínez Gázquez (1987) recull les citacions de Livi i Polibi per al període de la guerra, en què es menciona *Tarraco*. Arrayás (2005) recull les referències de tots els autors clàssics que fan esment de *Tarraco* durant la guerra.

18. Polibi (10.10.1-12), en la seva descripció de la ciutat, fa referència als magnífics palaus «construïts, segons es diu, per Asdrúbal».

16. Together with the consul Tiberius Sempronius Longus, who was in charge of Sicily and Africa.

17. J. M. Martínez Gázquez (1987) compiles Livy's and Polybius' quotes for the period of the war in which they mention *Tarraco*. Arrayás (2005) compiles the mentions made by all the classical authors of *Tarraco* during the war.

18. In his description of the city, Polybius (10.10.1-12) refers to the magnificent palaces "built, it is said, by Hasdrubal".

19. Livy 22.22.1 ss.

pidum ibèric o sobre la ciutadella emmurallada, fins i tot per reunir les assemblees generals esmentades. *Tarraco* segueix sent el quarter d'hivern i base d'operacions militars i polítiques fins a la fi de la guerra.

El 217, trenta *longae naves* van recalar a *Tarraco*, que van dur els vuit mil soldats de Publi Corneli Escipió a Hispània,¹⁹ i les devien acompanyar un bon nombre de vaixells de càrrega amb provisions, fet que fa observar a G. Alföldy (1991, 30) que el port tenia una capacitat important. J. Ruiz de Arbulo (1992) es refereix a la citació de Livi (26.17.6) segons la qual Publi Corneli Escipió, després de la conquesta de *Carthago Nova* el 209, es va retirar a *Tarraco*, on va posar en sec la flota. *Tarraco*, doncs, seria un veritable *portus*, que segons la terminologia romana és un lloc on els vaixells passen l'hivern. També fa referència a la divergència d'opinions entre Artemidor d'Efes i Eratòstenes sobre l'existència o no d'un port a *Tarraco*, que hem d'entendre com una badia resguardada, que efectivament existia. P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo (2000, 111-112, 128-129) s'hi tornen a referir, destacant la qualificació del lexicògraf tardà Suides, que l'anomena *epineion*, que significa esculleres, molls, magatzems, carrers, cases, edificis públics, i pot ser tant un fondejador com un veritable port, entès com un espai portuari urbanitzat, diferent de la ciutat. La desembocadura del Francolí devia ser utilitzada, des de la primera edat del ferro, pels navegants púnics i grecs per fondejar i aprovisionar-se d'aigua. D. Bea (2006), a través de l'estudi de la historiografia arqueològica, arriba a la conclusió que no podem saber amb seguretat si hi va haver, a l'època romana, estructures complexes d'un port construït; tan sols sembla que ja existia una dàrsena o escullera, així com un possible mur de contenció a la desembocadura del Francolí per evitar les rierades, per bé que no sabem pas en quin moment del període romà es podria haver construït.

I. Arrayás (2005, 31) també destaca el testimoni de Livi (22.19-20), segons el qual, el 217, Gneu va convocar a *Tarraco* una assemblea d'aliats de Roma, amb més de 120 *populi*, que van reconèixer el seu poder i van lliurar-li ostatges. Aquesta reunió, juntament amb les dels anys 210 i 209,²⁰ demostraria la tria, per part dels Escipions, de *Tarraco* com a seu de les assemblees amb les tribus aliades.

El 206 aC, en marxar Escipió d'Hispània, ja va deixar dos generals, Lèntul i Acidí, al càrrec dels territoris conquerits. I no fou fins al 197 aC que Roma va crear oficialment les dues províncies. Livi (32.27.6; 28.11) en fa dos breus esments, on fa referència als

panied by a considerable number of cargo vessels with provisions, a fact that led G. Alföldy (1991, 30) to observe that the port must have had large capacity. J. Ruiz de Arbulo (1992) quotes Livi (26.17.6), who states that Publius Cornelius Scipio, after conquering *Carthago Nova* in 209, retired to *Tarraco*, where he put the fleet in dry dock. *Tarraco*, therefore, would have been a true *portus*, which, according to the Roman terminology, is a place where vessels spend the winter. He also refers to the divergence of opinions between Artemidorus of Ephesus and Eratosthenes over whether there was a port at *Tarraco*, which we have to understand as a sheltering bay that did indeed exist. P. Otiña and J. Ruiz de Arbulo (2000, 111-112; 128-129) refer to it again, emphasising the qualification of the Late Period lexicographer, Suides, who called it an *epineion*, which means jetties, wharfs, warehouses, streets, houses, public buildings, and perhaps either an anchorage or a true port, in the sense of a developed port area separate from the city. The mouth of the Francolí would have been used from the First Iron Age by Punic and Greek sailors for anchoring and taking on water. From a study of the archaeological historiography, D. Bea (2006) reaches the conclusion that we cannot know for certain whether the complex structures of a constructed port existed in Roman times; only that it appears that there was a dock or a jetty, as well as a possible retaining wall at the mouth of the Francolí to prevent flooding, although we do not know when during the Roman period this could have been built.

I. Arrayás (2005, 31) also highlights the testimony of Livi (22.19-20), who tells us that in 217 Gnaeus called an assembly of Rome's allies in *Tarraco*, with more than 120 *populi* who recognised his power and presented him with hostages. This meeting, together with those of 210 and 209,²⁰ showed that the Scipios had chosen *Tarraco* as the seat for their assemblies with the allied tribes.

In 206 BC, when Scipio departed Hispania, he left behind two generals, Lentulus and Acidius, in charge of the conquered territories; it was not until 197 BC that Rome officially established the two provinces. Livi (32.27.6; 28.11) makes two brief references to this: one refers to the naming of the two new praetors and the other to the assignment they were given to set the boundaries between the two provinces, *Citerior* and *Ulterior*.

The notion of province in this period was limited to the sphere of activity of the magistrate, the territory

19. Liv. 22.22.1 ss.

20. Alföldy (1991, 25), respecte de la referència de Livi (26.19.12; 51.10), diu que Escipió va convocar a *Tarraco* les tribus aliades d'Hispània, el 211 i el 210 aC. El 209 el va visitar a *Tarraco* una missió dels *edetani* ibèrics de la zona de Sagunt (Plb. 10.34.1 i ss).

20. Alföldy (1991, 25), with respect to Livi's reference (26.19.12; 51.10), says that Scipio called a meeting of the allied tribes of Hispania in *Tarraco* in 211 and 210 BC. In 209 he was visited in *Tarraco* by a mission of Iberian *Edetanians* from the Sagunt area (Plb. 10.34.1 and ss).

dos nous pretors que es van nomenar i a l'encàrrec que van rebre d'establir els límits entre ambdues províncies, *Citerior* i *Ulterior*.

La noció de província, en aquesta etapa, estava limitada a l'esfera d'activitat del magistrat, el territori sobre el qual ell posseïa l'*imperium*.²¹ L'opinió que *Carthago Nova* va passar a ser la capital de la *Hispania Citerior* durant el període republicà s'ha mantingut des d'E. Hübner (1890) en la bibliografia del tema.²² Darrerament, però, diversos autors han expressat el dubte. J. Ruiz de Arbulo (1992) ha argumentat de forma molt fonamentada que *Tarraco* va ser sempre la capital (si és que es pot emprar aquesta terminologia en aquesta època), com també ho ha fet R. Haensch (1997, 167). Així hauria estat no sols en el període entre el 209 i el 206, en què les fonts proven que va ser el quarter general romà a Hispània, sinó també en l'etapa posterior, en què res indica que els romans haguessin canviat d'estratègia. Esgrimeix que les dues úniques citacions antigues que existeixen que podrien indicar aquesta funció de capitalitat fan referència a *Tarraco*. Livi (11.39.3), en relatar la campanya de Grac a la Celtibèria, el 180-179 aC, diu que es va dirigir a *Tarraco* per «llicenciar els veterans, distribuir els reclutes i organitzar tot l'exèrcit».²³ Cèsar (*Civ.* 2.20), després de guanyar la batalla d'Ilerda contra els pompeians, el 49 aC, va celebrar una assemblea provincial a *Corduba*, a continuació de la qual va anar a embarcar-se a *Gades*, per arribar en pocs dies a *Tarraco*, on va celebrar també l'assemblea provincial amb les delegacions de tota la *Citerior* (a la qual ja hem fet referència més amunt). Un cop atorgades les recompenses, va marxar cap a *Narbo*, i d'allí cap a *Massilia*. J. Ruiz de Arbulo (1992, 128) observa com les narracions de Cèsar mostren Hispània com un país urbanitzat, ben comunicat i amb una administració dirigida pels governadors. Però especialment la reunió de l'assemblea de la província *Ulterior* a *Corduba*, seguida per una de similar a *Tarraco*, mostren com ambdues ciutats es devien considerar les capitals de les dues províncies del moment. Dedueix, doncs, raonablement, que la ciutat va assumir el paper de capital de la província *Hispania Citerior* al llarg de tot el període republicà.²⁴ I. Arrayás (2005, 37) accepta

over which he possessed *imperium*.²¹ The opinion that *Carthago Nova* became the capital of *Hispania Citerior* during the Republican period has been maintained in the bibliography on the subject since E. Hübner (1890).²² Recently, however, several authors have expressed their doubts. J. Ruiz de Arbulo (1992) has argued, on a firm basis, that *Tarraco* was always the capital (if we can use such terminology for that period), as has R. Haensch (1997, 167). Thus, it would have been so not only in the period between 209 and 206, when the sources prove that it was the Roman general headquarters in Hispania, but also in the subsequent period, during which there is nothing to indicate that the Romans changed their strategy. He argues that the only ancient quotes that could indicate this capital status refer to *Tarraco*. Livi (11.39.3), when recounting Gracchus' campaign in Celtiberia in 180-179 BC, says that he went to *Tarraco* to "discharge the veterans, distribute the recruits and organise the whole army".²³ Caesar (*Civ.* 2.20), after having won the battle of Ilerda against Pompey's supporters in 49 BC, held a provincial assembly in *Corduba*. He then set sail from *Gades* to arrive a few days later in *Tarraco*, where he also held a provincial assembly with delegations from the whole of the *Citerior* (which we referred to above). Once the rewards had been distributed, he left for *Narbo* and from there to *Massilia*. J. Ruiz de Arbulo (1992, 128) observed that Caesar's narrations depict Hispania as an urbanised, well-communicated country with an administration run by the governors. But it is particularly the meeting of the *Ulterior* provincial assembly in *Corduba*, followed by a similar one in *Tarraco*, that show how both cities must have been considered the capitals of the two provinces of the era. He quite reasonably deduces, therefore, that the city assumed the role of capital of *Hispania Citerior* province throughout the Republican period.²⁴ I. Arrayás (2005, 37) accepts Ruiz de Arbulo's argument, although he specifies that it is necessary to speak more of a "provincial political and administrative centre", rather than a "provincial capital" during this first era, that of the Republic, in which the Romans still had to carefully establish both the boundaries and the configuration of the province. We infer from Strabo

21. Richardson 1986; Ruiz de Arbulo 1992, 121, amb la bibliografia del tema.

22. Per exemple a Roldán 1978, 179. G. Alföldy (1991, 25) ho creia així, però va canviar d'opinió (Alföldy 2006, 7) basant-se en R. Haensch (1997).

23. J. M. Martínez Gázquez (1987, 81) ja havia fet aquesta observació.

24. J. Ruiz de Arbulo (1992, 128) fa referència als canvis d'orientació que es devien produir en el govern de les ciutats, com el que reflecteix el canvi que es va fer en el fòrum de *Tarraco* d'una estàtua que s'havia dedicat a Pompeu, després de la seva victòria sobre Sertori, per una altra de dedicada al llegat cesarià P. Mucius (*RIT* 1-2).

21. Richardson 1986; Ruiz de Arbulo 1992, 121, with the bibliography of the subject.

22. For example, in Roldán 1978, 179. G. Alföldy (1991, 25) believed this to be true, but he changed his mind (Alföldy 2006, 7), basing his opinion on R. Haensch (1997).

23. J. M. Martínez Gázquez (1987, 81) had already made this observation.

24. J. Ruiz de Arbulo (1992, 128) refers to the changes of orientation that must have taken place in the government of the cities, such as that reflected by the replacement in the *Tarraco* forum of a statue that had been dedicated to Pompey following his victory over Sertorius, for one dedicated to Caesar's legate, P. Mucius (*RIT* 1-2).

l'argumentació de Ruiz de Arbulo, per bé que precisa que escauria més parlar de «centre administratiu i polític de la província» que no pas de «capital provincial» en aquesta primera etapa, republicana, en què els romans encara no havien fixat de forma acurada ni el terme ni la configuració de la província. Es desprèn d'Estrabó (3.4.20) que *Tarraco* i *Carthago Nova* compartien un concepte molt lax de capitalitat, com a residència del governador provincial. De fet, aquest viatjava constantment per la província, en l'exercici de la seva autoritat jurídica i política.

Segons J. Guitart (2004), a l'àrea ibèrica al nord de Sagunt, els romans van trobar força facilitats en el procés de conquesta, mentre que el sud i especialment l'àrea andalusa van protagonitzar una resistència important. Un cop acabada la Segona Guerra Púnica, a les zones que havien estat sota la influència cartaginesa, segurament els romans van seguir l'explotació intensiva iniciada pels bàquides: J. Guitart al·ludeix a l'afirmació de Livi que la gran rebel·lió del 197 aC va esclatar a la *Hispania Ulterior*, malgrat que els combats s'estenguessin aviat també cap a la *Citerior*. Efectivament, les estructures d'estat del sud peninsular havien de ser molt més potents que les del nord, si tenim en compte que, per exemple, Livi (28.13.3) descriu el cabdill Culchas com a dominador de vint-i-vuit ciutats. Va seguir la campanya del cònsol Marc Porci Cató, que va arribar el 195 aC, enviat pel Senat per pacificar el país, i va actuar amb contundència a l'àrea catalana, on guanyà una batalla decisiva prop d'Empúries, contra quaranta mil indígenes vinguts de totes bandes, segurament també del sud. A partir d'aquí, va poder arribar a *Tarraco* (App. *Iber.* 41), des d'on va seguir la seva acció bèl·lica. Tot i alguna resistència entre els bergistans i els lacetans, J. Guitart creu que del relat de les fonts pot deduir-se una relació propera, amistosa i aliada de Cató amb els ibers de l'àrea catalana. Remarca com l'acció de Cató, a la tornada de la Celtibèria, va ser una labor de policia demanada pels mateixos pobles aliats dels romans, com els ilergets, contra les ràtzies dels muntanyencs que els devastaven els camps. En canvi, va trobar el nucli del conflicte i la veritable oposició entre els ibers del sud, especialment a la zona densament urbanitzada i econòmicament potent de la vall del Guadalquivir. Tot plegat resulta molt aclaridor de l'atmosfera que viurà el territori català durant el segle II aC, així com dels canvis en l'estructura del poblament.

T. Naco (1998; 1999a; 1999b; 2003) descriu el període de la Segona Guerra Púnica com una època en què els generals romans disposaven dels recursos dels vençuts segons els seus propis interessos militars, i les exigències frumentàries, monetàries, alimentàries o en la participació de tropes auxiliars s'havien convertit en una càrrega contributiva que suportaven els indígenes. La famosa frase de Cató, que la guerra

(3.4.20) that *Tarraco* and *Carthago Nova* shared a very lax concept of capitality as the residence of the provincial governor. In fact, the governor travelled constantly throughout the province in the exercise of his legal and political authority.

According to J. Guitart (2004), the Romans received quite a lot of help in their conquest of the Iberian area to the north of Sagunt, whereas to the south, and particularly in the area of Andalusia, they met with considerable resistance. After the Second Punic War, the Romans probably continued the intensive exploitation begun by the Barcas in the areas that had previously been under Carthaginian influence. J. Guitart alludes to Livy's statement that the great rebellion of 197 BC broke out in *Hispania Ulterior*, despite the fact that the fighting soon spread to the *Citerior*. In fact, the structures of state in the south of the peninsula must have been much stronger than those in the north; for example, Livy (28.13.3) describes the chieftain Culchas as the dominator of twenty-eight towns. He followed the campaign of the consul Marcus Porcius Cato, who arrived in 195 BC with orders from the Senate to pacify the country. He acted very forcefully in the Catalan area, where he won a decisive battle near Empúries against forty thousand natives from all regions, probably also from the south. From there he was able to reach *Tarraco* (App. *Iber.* 41), where he continued his campaign. Although he met some resistance from the Bergistanians (*Bergusii*) and the Lacetanians, J. Guitart believes that we can deduce from the sources that there was a close, friendly and allied relationship between Cato and the Iberians of the Catalan area. He notes that when Cato returned from Celtiberia, he carried out a policing action at the request of the peoples allied to Rome, such as the Ilergetanians, against the mountain people who were carrying out pillaging incursions that devastated their fields. In contrast, he found the nucleus of the conflict and the true opposition among the Iberians of the south, especially in the densely urbanised and economically powerful Guadalquivir Valley. In summary, it helps us to understand the atmosphere in the Catalan territory during the 2nd century BC, as well as the changes in population structure.

T. Naco (1998; 1999a; 1999b; 2003) describes the period of the Second Punic War as one in which the Roman generals were able to take advantage of the resources of the conquered to suit their own military interests, with the frumentaceous, monetary and alimentary demands or the participation of auxiliary troops having become a tax burden paid by the natives. Cato's famous saying that war feeds itself²⁵ is indicative of the attitude in the campaigns of 195 BC and in general in the wars of conquest, in which the army followed the same tac-

25. *Bellum [...] se ipsum alet* (Liv. 34.9.12).

s'autoalimenta,²⁵ resulta significativa de l'actitud en les campanyes del 195 aC, i en general en la guerra de conquesta, en què l'exèrcit seguia la mateixa tàctica d'extorquir els *stipendiarii*, i també els *socii*, amb l'autofinançament de la conquesta i fins el drenatge de recursos cap a Roma. Contràriament a l'opinió generalitzada que s'anaven regulant les contribucions fiscals dels indígenes, T. Naco demostra la manca de fonaments d'aquesta teoria i creu que les contribucions durant l'inici del segle II aC eren ben irregulars i arbitràries, segons les necessitats de la conquesta i dels exèrcits, i segons la voluntat dels pretors. Les contribucions exigides semblen ser normalment en espècie i no en moneda. Fins a les protestes dels hispans, que es queixaven del tracte dels governadors,²⁶ exposades davant del Senat el 171, i encara millor a partir del 133 aC,²⁷ no devia començar a canviar la situació, en el sentit d'un increment de la regularització del control sobre els *stipendiarii*, i fins potser amb un interès més gran per la detracció d'excedents agraris.

O. Olesti (2000, 60) considera que la raó de la revolta dels hispans del 197, que va venir a pacificar Cató, no obeïa tant a raons fiscals, sinó que devia ser desencadenada pel descontentament dels nobles ibèrics, que havien deixat d'exercir el control sobre els excedents agrícoles, que ara requisaven els romans. Aquests règuls ibers protestaven contra les condicions de *deditio* que els havien deixat arraconats i empobrits.

Fos com fos, sembla que la ràpida pacificació de l'àrea al nord de l'Ebre queda ben clara a partir de les fonts, mentre que, per contra, al sud peninsular la resistència fou molt més forta. Això ha de respondre a una organització estatal molt consolidada al sud, amb una xarxa de ciutats indígenes important i un poder econòmic i polític francament superior al del nord, i per tant amb molta més capacitat de resistència.

Sembla interessant fer ressaltar la decisió de Cató de vendre com a esclaus la població dels bergistans, després de dues revoltes, amb una oposició ferotge al domini romà (Liv. 34.16.89; 10). Encara, poc abans de marxar cap a Roma, el *princeps* dels *bergistani* va demanar al cònsol ajut per controlar l'activitat violenta d'una part dels bergistans, motiu pel qual Cató va tornar a esclavitzar una part de la població (Liv. 34.21.6). En altres passatges bèl·lics, els autors clàssics refereixen l'esclavització de poblacions senceres. Aquestes dades indiquen que es van fer esclaus de for-

tics of extorting the *stipendiarii* and also the *socii*, self-financing the conquest and even draining resources back to Rome. In contrast to the generalised opinion that the fiscal contributions of the natives were gradually regularised, T. Naco shows that this theory has little basis and believes that the contributions made during the first part of the 2nd century BC were quite irregular and arbitrary, depending on the needs of the conquest and the armies, as well as the will of the praetors. The contributions normally appear to have been required in goods rather than money. Until the Hispanics' protests about their treatment by the governors,²⁶ which were brought before the Senate in 171 and to a greater extent from 133 BC,²⁷ the situation would not have begun to change, in the sense of an increasing regularisation of the control over the *stipendiarii*, and even perhaps with a greater interest in the extraction of agricultural surpluses.

O. Olesti (2000, 60) considers that the motives behind the Hispanic revolt of 197, which Cato was sent to put down, were not so much fiscal as due to the discontent of the Iberian nobles who had lost control over their agricultural surpluses, which were now being requisitioned by the Romans. These minor Iberian rulers protested against the condition of *deditio* that had left them marginalised and impoverished.

Whatever the case may be, the rapid pacification of the area north of the Ebro appears clear from the sources, whereas resistance in the south of the Peninsula was much stronger. This must mean that there was a well consolidated state structure in the south, with a network of major indigenous towns and an economic and political power that was frankly superior to that of the north, giving them a much greater capacity for resistance.

It is interesting to emphasise Cato's decision to sell the Bergistanian people as slaves after they had organised two fierce revolts against the Roman domination (Liv. 34.16.89; 10). Even so, just before he left for Rome, the *princeps* of the *Bergistani* asked the consul for help in controlling the violent activity of part of his tribe, which led Cato to once again to enslave part of the population (Liv. 34.21.6). In other passages about the war, the classical writers refer to the enslavement of entire populations. This indicates that massive numbers of slaves were created, the destiny of whom we do not know, although they may have been put to work in agriculture.

25. *Bellum [...] se ipsum alet* (Liv. 34.9.12).

26. M. Titini, P. Furi Filó i M. Matìe.

27. Segons M. Salinas de Frías (1986; 1995), cal situar l'organització general dels territoris provincials hispànics en el moment posterior a la guerra de Numància, en què el Senat envia la comissió de *decemviri* (App. *Hisp.* 99-100) per organitzar els nous territoris conquerits, i per tant és el moment de la concessió de la *lex provinciae* de les *Hispaniae*.

26. M. Titini, P. Furi Filó and M. Matìe.

27. According to M. Salinas de Frías (1986; 1995), the general organisation of the provincial territories of Hispania took place immediately after the war of Numantia, in which the Senate sent the commission of *decemviri* (App. *Hisp.* 99-100) to organise the newly conquered territories, meaning that this was when the *lex provinciae* was conceded to the *Hispaniae*.

ma massiva, dels quals desconeixem el destí, per bé que podrien haver estat utilitzats en l'agricultura.

Livi (23.46.6) diu, sobre mil dos-cents setanta-dos genets nòmides i hispans que col·laboraven amb els romans, que un cop acabada la guerra van rebre terres, els hispans a Hispània i els nòmides a l'Àfrica, en recompensa per la seva bravura.

Una llarga tradició d'estudis proclama un procés d'ocupació dels territoris provincials basat més en la improvisació que no pas en programes coherents dictats des de Roma.²⁸ I. Arrayás (2005, 37) comenta que l'ocupació romana de la península Ibèrica no va ser una acció premeditada, sinó la conseqüència de la guerra púnica, i doncs se'n va seguir una actuació dubitativa, que es va limitar a obtenir els màxims rendiments econòmics de la conquesta, sobre la base de les estructures indígenes existents, plena d'irregularitats durant els segles II i I aC.

M. J. Pena (1994) pensa que durant el segle II aC, en els territoris conquerits pels romans, que per tant passaven a ser *ager publicus*, a partir de les negociacions entre romans i indígenes sotmesos, es va practicar amb freqüència el retorn de la terra sota la fórmula de la *possessio*, com un factor de pacificació. De vegades les terres es retornaven tal com estaven, amb les seves cases, les lleis i totes les coses que tenien els antics propietaris,²⁹ mentre que d'altres es feia sota la fórmula d'una centuriació.³⁰ Aquesta autora pensa que es tracta d'una actitud característica del segle II aC, mentre que, per contra, a partir del període de les guerres socials, els romans van canviar la seva manera de gestionar el tema de les reparticions de terres.

El primer establiment romà de Tarraco i la ciutat republicana

L'àrea que avui ocupa el sud de Catalunya i el País Valencià va quedar molt aviat, pels volts del 200 aC, sota el domini romà. Ara bé, la política urbanitzadora del territori no es va endegar fins cap al darrer terç del segle II aC i l'inici de l'I. L'estructura del poblament ibèric, concentrat en poblats ubicats en llocs estratègics, d'alçada i de control del territori, i pocs hàbitats dispersos, va entrar en crisi de forma selectiva. Així doncs, trobem una sèrie de poblats que s'abandonen en la primera època de la dominació romana, mentre que d'altres perviuen fins a la fi del segle II o bé fins ja

Livy (23.46.6) tells us that one thousand, two hundred and seventy-two Numidian and Hispanic horsemen who fought with the Romans received land after the war as a reward for their bravery, the Hispanics in Hispania and the Numidians in Africa.

A long tradition of studies proclaims an occupation of the provincial territories based more on improvisation than coherent programmes dictated from Rome.²⁸ I. Arrayás (2005, 37) comments that the Roman occupation of the Iberian Peninsula was not a premeditated action, but rather a consequence of the Punic war and therefore a dubitative action limited to obtaining the maximum financial benefit from the conquest based on the existing indigenous structures, which were full of irregularities during 2nd and 1st centuries BC.

During the 2nd century BC, the territories conquered by the Romans became *ager publicus* on the basis of negotiations between the conquerors and the subjugated natives. M. J. Pena (1994) believes that as a way of pacifying the indigenous population the land was frequently returned to them under the *possessio* formula. Sometimes the lands were returned intact, with the houses, laws and everything the former owners had,²⁹ while on other occasions this was carried out by means of a centuriation.³⁰ This author believes this was a characteristic attitude in the 2nd century BC, whereas from the period of the social wars on, the Romans changed their way of dealing with land distribution.

The first Roman establishment in Tarraco and the Republican city

The area today occupied by southern Catalonia and the Valencian Country soon came under Roman control (around 200 BC). However, the policy of territorial urbanisation did not begin until towards the last third of the 2nd century and the beginning of the 1st century BC. The structure of the Iberian population, concentrated in settlements located in strategic places on high ground from where they could control the surrounding territory, with just a few scattered habitats, began to enter into selective crises. Thus, we find a series of settlements that were abandoned during the initial period of Roman domination, whereas others survived until the end of the 2nd century or even into the 1st century BC. This was probably due to a territorial control strategy in keeping with a particularly Roman mentality. This

28. J. Ruiz de Arbulo (1992, 121) cita: Arnold (1914), Badian (1968), Nicolet (1984, 766-776), Crawford (1990).

29. Com diu explícitament el bronze d'Alcántara i com deu ser també el cas del decret de *L. Aemilius Paulus* sobre la *Turris Lascutana* (Pena 1994, 331).

30. Com seria el cas de *Gracchurris*, *Calagurris*, *Osca*, *Ilerda* i potser *Pompaelo* i *Emporion* (Pena 1994, 335).

28. J. Ruiz de Arbulo (1992, 121) quotes Arnold (1914), Badian (1968), Nicolet (1984, 766-776), Crawford (1990).

29. As stated explicitly on the Alcántara bronze and as also must have been the case of *L. Aemilius Paulus*' decree on the *Turris Lascutana* (Pena 1994, 331).

30. As in the case of *Gracchurris*, *Calagurris*, *Osca*, *Ilerda* and perhaps *Pompaelo* and *Emporion* (Pena 1994, 335).

entrat el segle I aC. Probablement obeeix a una estratègia de control del territori que segueix una mentalitat prou romana, d'organitzar-se aprofitant els nuclis existents, de vegades els més importants i de vegades potenciant-ne de petits, seleccionats a la seva conveniència, segurament atenent a qüestions de lleialtat, i sobre la base de llur realitat ètnica i geogràfica, i que esdevindran caps de les futures *civitates*. Per contra, els establiments dispersos, de caire camperol, proliferen pel territori, fruit de la reubicació de la població desplaçada dels poblats abandonats. És a dir, que tot i la continuïtat durant el segle II aC del sistema econòmic ibèric, de les seves vies de comerç, així com d'algunes de les seves estructures d'hàbitat, en canvi el poblament ja sofreix una nova distribució, amb nuclis de poder força centralitzats, controlats per guarnicions romanes, que dominen territoris amplis, amb hàbitat camperol de poblament dispers, tot plegat ja dins d'un esquema molt més romà de poblament (Prevosti 2005, 348-349).

Segons E. Sanmartí (1994), en aquesta època, el fet que els romans donessin prioritat a les comunicacions marítimes, al domini de la costa i a les aliances amb els indígenes d'aquesta zona, podria haver motivat la creació d'uns incipients *propugnacula* (fortaleses) costaners, potser els futurs *parva oppida* que cita Mela (2.89-90) o els *oppida civium romanorum* de Plini (3.21-22). M. A. Marín (1988) observa que les fonts al·ludeixen reiteradament a la instal·lació de guarnicions romanes en els *oppida* indígenes, tot i que no es constaten canvis en llur ordenament polític, que devien prendre la forma d'aliances sense aparició de *foedus* i en conseqüència no pas de *civitates foederatae*, sinó que devien ser convencions que, sense una confirmació posterior del Senat, es vertebren sobre la base dels conceptes d'*amici* i de *socii*.³¹

Com ja reflexionava a M. Prevosti (2005, 350-351), J. Burch *et al.* (2000) identifiquen en Sant Julià de Ramis el poblament ibèric important que els romans mantingueren com a cap de l'àrea del Pla de l'Estanty i vall mitjana del Ter, que cap al 80/70 va cedir el lloc preeminent a la ciutat de *Gerunda*; de la mateixa manera que la zona de Peralada-Rhode-Pontós-Ullastret hauria estat controlada per Empúries en el segle II aC, per cedir el lloc a la ciutat romana entorn del 100 aC; o com més cap al sud potenciaren *Aquae Voconiae* (Caldes de Malavella) per cohesionar la Selva;³² o com a la regió costanera privilegiaren el lloc que després es convertí en *Blandae*. El mateix cas succeí amb l'*oppidum* de Burriac, que augmentà d'import-

consistí de taking advantage of existing population centres, sometimes the largest and most important and at other times fostering smaller ones. They were selected for the Romans' own convenience, probably based on questions of loyalty and their ethnic and geographical situation, and would become the capitals of the future *civitates*. In contrast, the scattered rural establishments proliferated around the territory as a result of the relocation of the population displaced from the abandoned settlements. In other words, despite the continuity during the 2nd century BC of the Iberian economic system, trade routes and some habitational structures, the population was redistributed. Fairly centralised power centres controlled by Roman garrisons were set up and these dominated large territories with scattered rural establishments, all of which was within a much more Roman territorial population pattern (Prevosti 2005, 348-349).

In this period, according to E. Sanmartí (1994), the fact that the Romans gave priority to maritime communications, domination of the coast and alliances with the native populations of those areas may have been the motive behind the establishment of some incipient coastal *propugnacula* (fortresses), perhaps the future *parva oppida* mentioned by Mela (2.89-90) or Pliny's *oppida civium Romanorum* (3.21-22). M. A. Marín (1988) observes that the sources repeatedly refer to the establishment of Roman garrisons in the indigenous *oppida*, although there is no evidence of any change in their political organisation, which must have taken the form of alliances without the appearance of *foedus* and, consequently, not of *civitates foederatae*, but rather conventions that, without a subsequent confirmation by the Senate, were based on the concepts of *amici* and *socii*.³¹

As already reflected in M. Prevosti (2005, 350-351), J. Burch *et al.* (2000) identify in Sant Julià de Ramis the major Iberian settlement that the Romans would have kept as the capital of the area of the Pla de l'Estanty and the middle valley of the Ter, which around 80/70 ceded its predominant position to the city of *Gerunda*. Likewise, the area of Peralada-Rhode-Pontós-Ullastret would have been under the control of *Emporion* in the 2nd century BC and would have ceded its position to the Roman city in around 100 BC. Further south they reinforced *Aquae Voconiae* (Caldes de Malavella) to unite the area of La Selva,³² or the privileged coastal region that subsequently became *Blandae*. The same happened with the *oppidum* of Burriac, which increased in impor-

31. Vegeu també Naco 1999a.

32. El municipi d'*Aquae Calidae* (la futura Caldes de Malavella) sembla ser tardà, potser d'època flàvia, i originat entorn de les aigües termals. Amb tot, Nolla (1993) pensa en una entitat urbana prèvia, sotmesa a pagament de tributs.

31. See also Naco 1999a.

32. The municipality of *Aquae Calidae* (the future Caldes de Malavella) appears to be later, perhaps from the Flavian period, and originated around the hot springs. However, Nolla (1993) believes there was an earlier urban entity subject to the payment of taxes.

tància en el segle II aC, mentre que l'hagué de cedir a la *Iluro* romana a l'inici del segle I aC, o amb el poblat ibèric del Turó d'en Boscà, que cedí davant la creació de *Baetulo* en dates similars; mentre que al Vallès es va potenciar *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui),³³ o a l'àrea ilergeta van potenciar l'*oppidum* d'*Iltirta* i més al nord el de *Bolskan* (Osca), o al Rosselló, el de *Ruscino*. Segons A. Pérez (1996), a l'àrea catalana sud, les seques que emeten moneda en el segle II aC de fet donen el panorama de les *civitates* que van resultar d'una primera organització territorial que feren els romans, basada en la realitat indígena existent, probablement *oppida* indígenes on havien instal·lat guarnicions romanes i que havien convertit en caps de control de les regions indígenes. En el cas del poblat ibèric de Tarragona, devia ser potenciat pel suposat *praesidium* militar i convertit en la seca de *Kese*.

De moment, no es van convertir en ciutats romanes. Cal esperar al darrer terç del segle II aC i l'inici de l'I aC perquè això succeeixi. L'abandó d'alguns poblats ibèrics ja en l'inici del segle II aC sovint s'ha relacionat amb la revolta sufocada per Cató, mentre que alguns dels principals que sobrevisqueren degueren esdevenir aquests caps dels territoris sota el control romà. Cal suposar que devien ser privilegiats per fer aquesta funció sobre la base dels pactes que devien establir els romans amb les seves elits. Justament aquest és el procés que podríem suposar per al poblat ibèric de Tarragona, que degué ser integrat en el nou sistema. Les seves elits, a les quals potser se n'hi van afegir d'altres procedents dels poblats importants de la regió, devien rebre privilegis en funció de pactes de fidelitat. *Tarraco* va fer la funció de cap del territori de la Cessetània. D'aquesta manera, a través dels antics lligams de les jerarquies ibèriques, els romans devien imposar la seva autoritat al poblament ibèric de la regió.

D'altra banda, a l'àrea catalana (seguint amb Prevosti 2005, 351), en el segle II aC, apareixen un seguit de petits hàbitats dispersos pel territori, tipus granges o pagesies, que indiquen que es va començar a operar un canvi en l'estructura agrària i social del país, per bé que fins a la fi del segle II i inici de l'I aC aquest procés no es generalitza.

Desconeixem l'aspecte del primer establiment romà de *Tarraco*, el suposat *praesidium*, que es devia aixecar sobre la part alta de l'actual Tarragona. L'estudi de les muralles (Hauschild 1983; 1984-85) ha donat indicis de dos trams més antics, formats per un mur megalític alt, que s'aixequen entre les torres de Minerva i del Cabiscol, i entre la torre de l'Arquebisbe i el baluard de Santa Bàrbara (fig. 1). Disposem de les excavacions de la torre del Cabiscol per

tance in the 2nd century BC and then had to cede to Roman *Iluro* at the beginning of the 1st century BC, as well as with the Iberian settlement of El Turó d'en Boscà, which ceded its position in the face of the establishment of *Baetulo* at a similar date. In El Vallès, however, they promoted *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui),³³ and in the Ilergetan area the *oppidum* of *Iltirta* and farther to the north that of *Bolskan* (Huesca), and in El Rosselló, *Ruscino*. According to A. Pérez (1996), the mints that issued coinage in the 2nd century BC in the southern Catalan area show us the panorama of the *civitates* resulting from the Romans' first territorial organisation, which was based on the indigenous situation at the time, probably native *oppida* where they had established Roman garrisons and that had become the centres from which the indigenous regions were controlled. In the case of the Iberian settlement of Tarragona, it must have been promoted by the theoretical military *praesidium* and turned into the mint of *Kese*.

For the time being they did not become Roman towns. We have to wait until the last third of the 2nd century and the beginning of the 1st century BC for that to happen. The abandonment of some of the Iberian settlements that had already begun at the beginning of the 2nd century BC has often been linked to the revolt put down by Cato, while some of the main population centres that survived must have become those territorial capitals under Roman control. We have to assume that they were privileged with this function on the basis of pacts signed between their elites and the Romans. It is precisely this process that we assume for the Iberian settlement of Tarragona, which must have been integrated into the new system. Their elites, as well perhaps as those from other important settlements in the region, would have been awarded privileges in return for loyalty pacts. *Tarraco* acted as the capital of the territory of Cessetània. In this way, through the ancient ties of the Iberian hierarchies, the Romans would have imposed their authority on the Iberian population of the region.

On the other hand, in the Catalan area (continuing with Prevosti 2005, 351), small peasant or farm-type habitats begin to appear scattered across the territory. They are evidence of the beginning of a change in the agrarian and social structure of the country, although it was not until the end of the 2nd or the beginning of the 1st century BC that this process became generalised.

We do not know what the first Roman establishment of *Tarraco*, the hypothetical *praesidium* that would have been built in the upper part of present-day Tarragona, looked like. The study of the walls (Hauschild 1983; 1984-85) has turned up evidence of two older stretches consisting of a high megalithic wall built be-

33. El municipi d'*Aquae Calidae* (la futura Caldes de Montbui) és molt desconegut arqueològicament, per bé que també sembla que ha de correspondre a una entitat urbana prèvia al municipi.

33. The municipality of *Aquae Calidae* (the future Caldes de Montbui) is little known archaeologically, although there also appears to have been an urban entity prior to the municipality.

Figura 1. Planta de Tarraco en època republicana, segons Macias, Fiz *et al.* 2007.

Figure 1. Plan of Tarraco in the Republican period, according to Macias, Fiz *et al.* 2007.

datar aquesta primera fase de les muralles, que han donat materials que corresponen a la primera meitat del segle II aC (Vegas 1986). J. M. Macias i J. A. Remolà (2004, 30) han hipotetitzat que podria estar en relació amb la campanya de Cató, del 195 aC, i en funció d'això hom ha pensat que, abans d'aquestes estructures, n'hi devia haver hagut d'altres, potser menys sòlides (Menchón i Massó 1999, 18-23). Per exemple, a *Valentia*, la primera fortificació del 138 aC era un *vallum* de fusta. Ara bé, segons G. Alföldy (1981; 1991, 14), la inscripció dedicada a Minerva³⁴ que es va trobar a la torre de Minerva, i que és la més antiga de tot Hispània, es podria datar en època de la Segona Guerra Púnica, i per tant res contradiu que la primera muralla dati ja de l'època de la guerra.³⁵ J. Ruiz de Arbulo (1992), com hem vist més amunt, també suposa que hi devia haver bones infraestructures, ja des de ben antic, si pensem que Escipió l'Africà hi reuneix les assemblees dels pobles ibèrics i segueix retirant-se a *Tarraco* fins i tot després de la conquesta de *Carthago Nova*, ciutat on sabem que hi havia el palau d'Asdrúbal i una àgora o plaça pública. De fet, la construcció de les primeres muralles i de la resta d'infraestructures que suposa J. Ruiz de Arbulo podria haver estat una bona ocupació per mantenir l'activitat de les nombroses tropes estacionades a *Tarraco*, durant els hiverns de la Segona Guerra Púnica.

La segona fase de la muralla sembla que encerclava, a més de la zona militar de la part alta de Tarragona, també el nucli urbà de la ciutat tardorepublicana. La seva construcció és, doncs, d'una importància cabdal, ja que és la prova que la ciutat romana ja existeix. Es data cap al tercer quart del segle II aC, sobre la base de les excavacions del tram conservat al carrer Sant Hermenegild, que s'interpreta com un testimoni de la unió entre el recinte militar i l'urbà (Aquilué *et al.* 1991b). Les excavacions del Col·legi d'Arquitectes semblen indicar una ampliació del recinte militar, que s'ha relacionat amb els exèrcits destinats a les guerres celtibèriques (Aquilué i Dupré 1986).

En aquesta època, la separació entre el recinte militar i la ciutat devia ser considerable. Hom suposa que l'espai ocupat posteriorment pel circ devia ser un espai buit, car en època republicana s'hi documenten extraccions d'argiles, i en el segle I dC encara hi va funcionar una *figlina* (Gebellí 1999; Gebellí i Piñol 1999). El traçat de la muralla que englobava la ciutat republicana i altimperial, a la part baixa de Tarragona, es coneix a través de la descripció de Ll. Pons d'Icart (1572).³⁶ Tanca una part del suposat *oppidum* ibèric, per bé que en deixa la major part fora (Adserias *et al.*

tween the Minerva and Cabiscol Towers and the Arquebisbe Tower and the Bastion of Santa Bàrbara (fig. 1). To date the first phase of the walls we have the excavations of the Cabiscol Tower, in which finds dating from the first half of the 2nd century BC were made (Vegas 1986). J. M. Macias and J. A. Remolà (2004, 30) have hypothesised that it may have been linked to Cato's campaign in 195 BC; if this is the case, it is thought that there must have been earlier structures, perhaps of a less solid nature (Menchón and Massó 1999, 18-23). For example, in *Valentia*, the first fortification built in 138 BC was a wooden *vallum*. However, according to G. Alföldy (1981; 1991, 14), the inscription dedicated to Minerva³⁴ on the Minerva Tower, the oldest in Hispania, can be dated to the time of the Second Punic War, and there is therefore nothing to contradict the theory that the first wall dates from that period.³⁵ As we have seen above, J. Ruiz de Arbulo (1992) also assumes that there must have been a good infrastructure from a very early time, if we consider that Scipio the African called an assembly of the Iberian peoples here and continued to retire to *Tarraco* even after the conquest of *Carthago Nova*, a city we know had a palace built by Hasdrubal and an *agora* or public square. In fact, the construction of the first walls and the rest of the infrastructure assumed by J. Ruiz de Arbulo would have been a good way of occupying the numerous troops that would have been stationed in *Tarraco* during the winters of the Second Punic War.

The second phase of the wall appears to have encircled, in addition to the military area in the upper part of Tarragona, the urban sector of the late Republican city. Its construction is, therefore, of prime importance, as it is proof that the Roman city already existed. It can be dated to around the third quarter of the 2nd century BC, based on the excavations of the section preserved in Sant Hermenegild Street, which has been interpreted as evidence of the union between the military and urban areas (Aquilué *et al.* 1991b). The excavations at the Col·legi d'Arquitectes appear to indicate an expansion of the military area, which has been linked to the arrival of armies destined for the Celtiberian Wars (Aquilué and Dupré 1986).

During this period there must have been a considerable separation between the military enclosure and the city. It is thought that the area later occupied by the circus was empty, as evidence of clay extraction in the Republican period has been found and in the 1st century a *figlina* was still operating (Gebellí 1999; Gebellí and Piñol 1999). The line of the walls that surrounded the Republican and Early Roman city, in the lower part of Tarragona, is known from the Ll. Pons d'Icart's descrip-

34. CIL I³, 3449, l: M. (= Manios) Vibio(s) Menrva = ELRH 658.

35. Hauschild 1985.

36. Vegeu J. A. Remolà (2004) amb la reconstrucció hipotètica de la planta de Tarragona de Pons d'Icart (fig. 8).

34. CIL I³, 3449, l: M. (= Manios) Vibio(s) Menrva = ELRH 658.

35. Hauschild 1985.

1994a, 16; Adserias *et al.* 1995, 84). El fòrum de la ciutat romana es va ubicar de forma descentrada, per bé que en un punt topogràficament preminent, al límit de l'espai comú, corresponent a l'extrem de l'hàbitat ibèric, fet que ha induït a pensar que la ciutat romana va ser-ne una ampliació. Resulta força suggerent la descoberta a la zona del port, fora muralles, d'un mur megalític datat cap al 130 aC, de característiques molt semblants a la muralla republicana, que amortitza el barri de la marina ibèrica (Bea 2006, 230-232, 239).

L'opinió de X. Aquilué i X. Dupré (1986) que la ciutat romana va néixer com una ampliació de l'*oppidum* ibèric, durant la segona meitat del segle II aC, va fer fortuna i s'ha generalitzat força. Ara bé, si existia tal *oppidum*, el cert és que n'hauria deixat la major part fora del recinte murat. També s'havia generalitzat l'opinió que, des d'un principi, resultava una ciutat gran, que hom suposava almenys quatre o cinc vegades superior a la ibèrica, tot i el coneixement poc acurat que tenim d'aquesta darrera. De fet, més aviat fa la impressió d'una ciutat construïda al costat de l'hàbitat indígena, de nova planta, de manera similar a l'Empúries romana, al costat de la ciutat grega. En la zona del suposat *oppidum* ibèric, també s'ha atestat una fase constructiva, datada en la segona meitat del segle II aC.

Macias, Menchon *et al.* (2007, 33), en canvi, detecten una retícula urbana regular³⁷ en una franja rectangular, dins de la meitat meridional de l'àrea emmurallada, amb una possible extensió fins a l'àrea portuària, que daten entorn del 100 aC. És a dir, detecten els primers testimonis urbans en una zona restringida de l'àrea que més tard va ser la colònia. El col·lector que s'ha excavat sota el carrer Apodaca, datat entorn del 100 aC, devia funcionar com una *cloaca maxima*, i per tant formava part de l'organització de la trama urbana de la ciutat republicana, definida en *insulae* d'1 x 2 *actus* (Macias 2000a; 2004a, 163; Macias i Remolà 2004, 34). J. M. Macias (2004a, 162-163) havia suggerit que la retícula urbana podria haver-se originat des del port, així com que el *cuniculus* que hi du aigua podria haver-se construït amb motiu de les necessitats produïdes amb l'arribada de tropes per a les guerres celtibèriques. En canvi, davant de la planimetria detallada de Tarraco, Macias, Menchon *et al.* (2007, 34) reflexionen que la primera ciutat sembla que s'ha de datar cap al 100 aC, i se li ha d'atribuir unes dimensions més reduïdes, amb la zona est i nord sense ordenació viària. Aquesta part del recinte murat (zona est i nord), segons aquests autors, podria respondre a un model urbanístic diferent i posterior al del voltant del 100 aC, que podria ser que s'hagués de relacionar amb

tion (1572).³⁶ It enclosed part of the theoretical Iberian *oppidum*, although it left most of it outside (Adserias *et al.* 1994a, 16; Adserias *et al.* 1995, 84). The forum of the Roman city was sited in a decentralised location, although in a topographically pre-eminent spot, on the edge of the common area corresponding to the end of the Iberian habitat, a fact that has led to speculation that the Roman city was an extension of it. Particularly revealing is the discovery in the port area, outside the walls, of a megalithic wall dated to around 130 BC with very similar characteristics to the Republican wall that led to the demolition of the marine quarter of the Iberian settlement (Bea 2006, 230-232, 239).

X. Aquilué and X. Dupré's opinion (1986) that the Roman city was founded as an extension of the Iberian *oppidum* during the second half of the 2nd century BC was well received and has become quite generalised. Nevertheless, if such an *oppidum* did indeed exist, it is certain that most of it would have been left outside the walled area. The opinion has also become generalised that from the outset it would have been a large city, at least four or five times bigger than the Iberian town, despite the little accurate knowledge we have of the latter. In fact, it gives the impression of a newly-built city next to the indigenous habitat, similar to the way Roman *Emporion* was built next to the Greek town. Evidence has also been found of a constructive phase dating to the second half of the 2nd century BC in the area of the theoretical Iberian *oppidum*.

On the other hand, Macias, Menchon *et al.* (2007, 33) detect a regular urban grid³⁷ in a rectangular strip in the southern half of the walled area, with a possible extension as far as the port area, which they date to around 100 BC. In other words, they detect the first urban evidence in a restricted part of what would later become the *Colonia*. The sewer excavated below Apodaca Street, dated to around 100 BC, must have functioned as a *cloaca maxima* and would therefore have formed part of the urban layout of the Republican city divided into *insulae* of 1 x 2 *actus* (Macias 2000a; 2004a, 163; Macias and Remolà 2004, 34). J. M. Macias (2004a, 162-163) had suggested that the urban grid may have begun at the port, as well as that the *cuniculus* that supplied it with water may have been built to meet the needs of the troops arriving to fight in the Celtiberian Wars. However, faced with the detailed planimetry of Tarraco, Macias, Menchon *et al.* (2007, 34) reflect that it appears that we should date the first city to around 100 BC and make it a little smaller, with the eastern and northern sections having no organised road layout. According to these authors, this part of the walled enclosure (the

36. See J. A. Remolà (2004) with the hypothetical reproduction of the plan of Tarragona by Pons d'Icart (fig. 8).

37. This regular urban grid had already been identified and published by J. M. Macias (2000a).

37. Aquesta retícula urbana regular ja havia estat identificada i publicada per J. M. Macias (2000a).

la *deductio* de la colònia de Cèsar o bé amb el desenvolupament econòmic i demogràfic d'època d'August.

En l'espai entre el recinte militar i la ciutat residencial, en la zona de l'actual Rambla Vella, es va trobar un mur megalític, que podria haver estat una possible divisió transversal de la ciutat republicana que permetria una explicació de la problemàtica jurídica que planteja l'exili de l'excònsol P. Cató el 108 aC en una dualitat urbana (Macias, Menchon *et al.* 2007, 34), o simplement un mur de contenció vinculat amb el col·lector d'aigües residuals que discorre per l'interior de la torrentera al subsòl del carrer de Portalet (Macias, Menchon *et al.* 2007, 34). Justament en aquest espai buit, seguint el traçat de la Rambla Vella, va circular la Via Augusta, mentre que l'anterior Via Domícia, d'època republicana, sembla que entrava a la ciutat pel portal dels Socors, més al nord.

La dada de Livi (40.39.3) segons la qual Tiberi Semproni Grac (el pare del tribú) va llicenciar els seus soldats a *Tarraco*, el 180 aC, ha servit per suggerir l'origen de la ciutat en aquesta data, i d'una primera centuriació del seu *ager*. Aquesta hipòtesi s'ha desmentit repetidament (Arrayás 2002; 2005). Efectivament, el fet que llicenciés els soldats en aquest lloc no permet deduir que s'hi haguessin establert. Sembla que les dades arqueològiques no donen suport a una datació tan antiga per a la ciutat republicana. Amb tot, al núm. 29 de la Rambla Vella es va excavar una cisterna revestida de *signinum*, que es va datar en la primera meitat del segle II aC (Foguet i López 1994, 162; Gebellí i Piñol 1999, 103), fet que permet pensar en l'existència d'alguna ocupació ja en aquesta data, per bé que no d'estructures urbanes. El mateix passa amb el mur megalític descobert el 1875 a la Rambla Vella, 11 (Hernández Sanahuja, 1876, 66; 1877, 110; Gebellí 1999, 164), que podria ser antic. La conclusió, doncs, és que en l'estat actual de la investigació encara persisteixen dubtes sobre la cronologia de la construcció de la ciutat republicana, per bé que, a la llum de les noves investigacions, sembla que ha de girar entorn del 100 aC. El silenci de les fonts antigues no permet tenir dades contundents ni sobre les circumstàncies de la seva fundació, ni sobre l'estatus jurídic que se li va atribuir.

La pregunta fonamental per a nosaltres és quin reflex va tenir aquest canvi urbà en l'*ager* de la ciutat i en la transformació del sistema de poblament ibèric al sistema romà. Com es va anar desenvolupant el procés d'adopció del sistema de la ciutat romana? En aquest sentit, quines estructures urbanes existien, i quines transformacions s'introduïen al territori en consonància amb les del nucli urbà? La dinàmica del poblament rural pot donar nova llum a aquestes qüestions tan importants, per a la coneixença del procés d'introducció del sistema de la ciutat romana. Una dada clau seria la cronologia dels primers parcel·laris

eastern and northern zones) may correspond to a different urban model that is later than that dated to around 100 BC; we may have to link this to the *deductio* of the *colonia* by Caesar or to the economic and demographic development during the time of Augustus.

A megalithic wall was discovered in the space between the military enclosure and the residential city, on the site of the present-day Rambla Vella, which may have been a possible transversal division of the Republican city. This would explain the legal question concerning the exile of the ex-consul P. Cato in 108 BC with an urban duality (Macias, Menchon *et al.* 2007, 34). Or it may simply have been a retaining wall linked to the sewer that runs under the ground inside the gully in Portalet Street (Macias, Menchon *et al.* 2007, 34). It is precisely in this open area, along the route of the Rambla Vella, that we find the Via Augusta, while the earlier Via Domitia, from the Republican era, appears to have entered the city through the Portal dels Socors, further to the north.

The information given by Livi (40.39.3), according to which Tiberius Sempronius Gracchus (the father of the tribe) discharged his soldiers in *Tarraco* in 180 BC, has allowed that date to be suggested as the origin of the city and the first centuriation of its *ager*. This hypothesis has been repeatedly refuted (Arrayás 2002; 2005). Indeed, the fact that the soldiers were discharged here does not allow us to assume that they established themselves there. The archaeological data do not appear to support such an early dating for the Republican city. However, at number 29 Rambla Vella a cistern lined with *signinum* was excavated and dated to the first half of the 2nd century BC (Foguet and López 1994, 162; Gebellí and Piñol 1999, 103), indicating that there may already have been some kind of occupation at that time, although no urban structures have been found. It is the same with the megalithic wall discovered in 1875 at Rambla Vella, 11 (Hernández Sanahuja, 1876, 66; 1877, 110; Gebellí 1999, 164), which could be ancient. The conclusion is, therefore, that the current state of research still leaves us with doubts about the chronology of the Republican city's construction, although in the light of the latest research it appears that we have to date it to around 100 BC. The silence of the ancient sources does not allow us to have any convincing data either on the circumstances of its foundation or the legal status given to it.

The fundamental question for us is how this urban change was reflected in the city's *ager* and in the transformation of the Iberian population system to the Roman system. How did the process of adopting the Roman city system evolve? In this respect, what urban structures already existed and what changes were introduced to the territory in consonance with those of the urban area? The rural population dynamic may shed new light on these important questions regarding our knowledge

romans (Palet 2003), que indicarien la presència de colons, indígenes o forans, als quals es fa un repartiment de terres, i per tant la voluntat clara d'organitzar la comunitat seguint el sistema de la ciutat romana. En aquest sentit, existeix la proposta d'I. Arrayás (2005), que veurem més avall, en l'apartat sobre l'*ager* de Tarraco en època republicana. En tot cas, sembla que la creació de la ciutat republicana succeeix en el context històric de cap al 100 aC, moment posterior a la guerra de Numància.

Cal recordar que després de la guerra de Numància, segons M. Salinas de Frías (1986; 1995), cal situar l'organització general dels territoris provincials hispànics. El 132, el Senat envia la comissió de *decemviri* (App. Hisp. 99-100) per organitzar els nous territoris conquerits a la Celtibèria, i per tant seria el moment de la concessió de la *lex provinciae* de les *Hispaniae*. Aquesta organització coincideix amb la de Sicília (que, juntament amb les *Hispaniae*, són les províncies més antigues), que el 131 rep una comissió de *decemviri* i es redacten els estatuts de la província, coneguts com la *lex Rupilia*.³⁸

Justament en el darrer quart del segle II aC, s'ha detectat una reorganització de l'àrea que va de la regió de Narbona fins a l'Ebre, amb la construcció de la xarxa viària, seguida de la fundació de les ciutats republicanes catalanes i de la zona de l'Ebre, procés que s'allarga fins cap al 100 aC.³⁹ La construcció de la via documentada pels tres mil·liaris de *Manius Sergius* (IRC I, 175, 176 i 181)⁴⁰ data, segons G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, d'entorn del 118-114 aC, i devia tenir el seu origen a la vora de Vic, i passar per Santa Eulàlia de Ronçana, Tona i fins a Caldes de Montbui, des d'on segurament es dirigia a *Iluro* (Burriac o Mataró) i a *Baetulo* (Turó d'en Boscà o Badalona). Aquesta datació coincideix amb la del mil·liari de Treilles, aixecat a la Via Domícia, prop de *Narbo*, i també, amb poca diferència de temps, amb la dels quatre mil·liaris de l'àrea de Lleida i de l'Aragó, datats en el 118-110 aC, testimonis de la construcció de la via romana de Tarragona a Lleida i cap a l'Aragó. M. Mayer i I. Rodà (1986) creuen que correspon a una organització viària i territorial de gran abast empresa pels romans, en què es va poder fer l'esforç organitzador d'infraestructura de l'àrea de la Narbonesa, Catalunya i la vall mitjana de l'Ebre, entre el 120 aC i l'inici del segle I aC. Efectivament, es tracta d'un període d'una certa tranquil·litat; finalitzada la Tercera Guerra Púnica, acabada la conquesta de Corint i conquerida Numància el 133,

of how the Roman city system was introduced. A key piece of information would be the chronology of the first Roman division of the land into plots (Palet 2003), which would indicate the presence of colonisers, either native or foreign, who were given land. This would be clear evidence of a desire to organise the community according to the Roman city system. In this respect we have I. Arrayás' proposal (2005), which we will look at below in the section on the *ager* of Tarraco during the Republican period. In any case, it appears that the foundation of the Republican city occurred in the historical context of around 100 BC, after the War of Numantia.

It should be remembered that, according to M. Salinas de Frías (1986; 1995), the general organisation of the Hispanic provincial territories took place after the War of Numantia. In 132 the Senate sent the commission of *decemviri* (App. Hisp. 99-100) to organise the newly-conquered territories of Celtiberia and this would therefore have been when the *lex provinciae* was conceded to the *Hispaniae*. This organisation coincides with that of Sicily (that and the *Hispaniae* were the oldest provinces), which received a commission of *decemviri* in 131 and the statutes of the province, known as the *lex Rupilia*, were drawn up.³⁸

It is precisely in the last quarter of the 2nd century BC that a reorganisation of the area between the Narbonne region and the River Ebro has been detected. It included the construction of the road network, followed by the founding of the Republican towns in Catalonia and the Ebro area, a process that continued until around 100 BC.³⁹ The construction of the road documented by the three milestones of *Manius Sergius* (IRC I, 175, 176 and 181⁴⁰) dates, according to G. Fabre, M. Mayer and I. Rodà, to around 118-114 BC. It must have begun near Vic and passed through Santa Eulàlia de Ronçana and Tona to Caldes de Montbui, from where it probably headed towards *Iluro* (Burriac or Mataró) and *Baetulo* (Turó d'en Boscà or Badalona). This dating coincides with that of the Treilles milestone from the Via Domitia near *Narbo*, and also, with little difference in time, with the four milestones from the Lleida and Aragon areas, which have been dated to 118-110 BC and are evidence of the construction of the Roman road from Tarragona to Lleida and onwards to Aragon. M. Mayer and I. Rodà (1986) believe that they correspond to a major territorial and road organisation begun by the Romans, in which they were able to organise the infrastructure in the areas of the Narbonnaise, Catalonia and middle valley of

38. També es coneix una comissió de *decemviri* enviada a Macedònia i una de cinc *legati* enviada a Il·líria, amb la funció de legislar en les províncies esmentades.

39. Mayer i Rodà 1986; Guitart 1994; Prevosti 1995, 255; Castellví, Nolla i Rodà 1998; Prevosti 2005.

40. = ELRH C3, C4, C5.

38. We also know of a commission of *decemviri* sent to Macedonia and one of five *legati* sent to Illyricum to legislate for the mentioned provinces.

39. Mayer and Rodà 1986; Guitart 1994; Prevosti 1995, 255; Castellví, Nolla and Rodà 1998; Prevosti 2005.

40. = ELRH C3, C4, C5.

s'havia entrat en uns moments de treva en les guerres celtiberolusitanes. És a dir, sembla el moment oportú per poder-se dedicar a consolidar i organitzar els territoris conquerits. J. Sanmartí (1986) observa que entre la meitat i el darrer quart del segle II aC, es van abandonar alguns poblats ibèrics importants de la Laietània, especialment els del vessant vallesà de la Serralada Litoral, fenomen que podria correspondre a la voluntat de control de la via de comunicació que representa la Depressió Prelitoral.

La fundació de les ciutats romanes republicanes catalanes té una cronologia coincident entorn del 100 aC, segons J. Guitart (1994; en premsa), lligada amb un programa d'ampli abast que tenia finalitats militars, de fortificació i d'estructuració del territori amb l'establiment de ciutadans romans i d'indígenes, tot plegat en un moment en què les ràtzies de cimbres i teutons havien posat de manifest la debilitat estratègica del país. Per la seva banda, A. Pérez (1994; 1996) remarca que aquesta data tardana coincideix amb el moment de desenvolupament decisiu del sistema provincial romà entorn del 100 aC, motivat per l'amenaça de Jugurta i per les incursions de cimbres i teutons, així com les activitats dels celibers no pacífics encara (que van acabar motivant la Segona Guerra Celtibèrica, acabada el 93 aC). En part, aquesta ordenació del territori tindria, doncs, la finalitat de protegir millor l'esquena dels exèrcits que havien de pacificar la vall mitjana de l'Ebre, d'assegurar-se el domini del país tot incorporant-lo a l'estructura romana, de dotar-lo de places fortes ben defensables i de bones comunicacions cap a l'interior, cap a la vall de l'Ebre i la Meseta, com també d'assegurar la gran via costanera, que venia d'Itàlia i duia fins al sud de la península Ibèrica.

I. Arrayás (2005, 54) destaca que coincideix amb aquesta època una reorganització del sistema monetari en què la majoria de seques de l'àrea catalana van adoptar el patró de *Kese*, fet que n'indica la importància. La llegenda també adopta la fonètica llatina, *KESSE*, en lloc de *KeSE*.⁴¹

A la fi del segle II aC, hem de pensar que *Tarraco* era una *civitas foederata*, com es desprèn del text de Ciceró (*Pro Balbo*, 1.28), que explica que C. Porci Cató (cònsol del 114 aC), en ser desterrat de Roma, el 108 aC, es va exiliar a *Tarraco*, fet que indica que la ciutat estava fora de l'estructura legal de l'Estat romà, i segurament era *foederata* o *libera et immunis*.⁴² G.

41. Adopten la llegenda amb valor alfabètic per a tots els signes, i cau el de valor sil·làbic.

42. La hipòtesi va ser formulada per R. Bernhardt (1975, 415), que va raonar que si *Tarraco* posseïa el *ius exili*, havia de ser una ciutat lliure, dins de les ciutats peregrines. Posteriorment ha estat seguida per la majoria d'estudiosos: Marín 1988; Alföldy 1991, 31; Ruiz de Arbulo 1992, 128; Otiña i Ruiz de Arbulo 2000, 113; Arrayás 2002, 45-46, 144-145; Ruiz de Arbulo 2002, 147; Járrega 2004, 51-54; Arrayás 2005, 62.

the River Ebro between 120 BC and the beginning of the 1st century BC. In fact, this was a period in which a certain tranquillity reigned. Following the end of the Third Punic War and the successful conquests of Corinth and Numantia in 133, there was a period of truce in the Celtiberian-Lusitanian conflicts. In other words, it seemed an opportune time to consolidate and organise the conquered territories. J. Sanmartí (1986) observes that between middle and the last quarter of the 2nd century BC, some of the large Iberian settlements in Laietania were abandoned, especially those on the Vallès slope of the coastal mountain range, a phenomenon that may correspond to a desire to control the communications route through the pre-coastal depression.

The foundation of the Catalan Roman Republican towns coincides chronologically around 100 BC, according to J. Guitart (1994; in press), with a widespread programme with a military purpose. This involved the fortification and structuring of the territory with the establishment of Roman and indigenous citizens, all at a time when the pillaging incursions by Cymrians and Teutons had shown the strategic weakness of the country. For his part, A. Pérez (1994; 1996) notes that this late date coincides with a period of decisive development in the Roman provincial system around 100 BC, brought about by the threat from Jugurtha and the Cymrian and Teuton incursions, as well as the activities of some still unpacified Celtiberians (the cause of the Second Celtiberian War that ended in 93 BC). In part, this territorial organisation would have been aimed at providing better protection for the rear of the armies sent to pacify the middle Ebro valley. It would have ensured the domination of the country while incorporating it into the Roman structure, providing it with easily-defendable fortresses and good communications to the interior (the Ebro Valley and the Central Meseta), as well as ensuring the major coastal route that came from Italy and led to the south of the Iberian Peninsula.

I. Arrayás (2005, 54) emphasises that this period coincides with a reorganisation of the monetary system in which the majority of mints in the Catalan area adopted the pattern of *Kese*, a fact that indicates its importance. The legend also adopted the Latin phonetic, *KESSE*, in place of *KeSE*.⁴¹

We have to bear in mind that at the end of the 2nd century BC *Tarraco* was a *civitas foederata*, as we can see in Cicero's text (*Pro Balbo*, 1.28), which explains that C. Porcius Cato (a consul in 114 BC), having been banished from Rome in 108 BC, went into exile in *Tarraco*, showing that the city was outside the legal structure of the Roman state and probably a *foederata* or *libera et*

41. They adopt the alphabetic value for all the signs and there is a fall in the syllabic value.

Alföldy (1991, 31) també fa referència a la inscripció *RIT* 5, de la fi de la República, que al·ludeix a dos lliberts que van estar al capdavant de l'administració de la comunitat republicana com a *magistri*.⁴³ La població de *Tarraco* estava constituïda per romanoitàlics i indígenes, que Livi (22.22.2) anomena *socii*; per tant, una comunitat que abraçava *cives* i *socii*, que G. Alföldy, com molts altres autors, creu que devien tenir una organització corresponent a un *conventus civium Romanorum*.

L'epigrafia d'època republicana mostra una població immigrada essencialment de lliberts i esclaus, com veurem en l'apartat de societat. I. Arrayás (2005, 60) també pensa que els romans i itàlics que vivien a *Tarraco* es van organitzar en un *conventus civium Romanorum*, i assenyalà la contradicció que això comportaria, en una època anterior a la guerra social, per a una societat d'itàlics essencialment constituïda per lliberts i esclaus (vegeu, a l'apartat de societat, la constitució social d'època republicana). Es basa en E. Gabba (1978) i A. Barreda (1998) per afirmar que, tot i que a Itàlia, abans del *bellum sociale*, hi havia una discriminació clara dels *italici* respecte dels *cives Romani*, a les províncies s'anava produint un cert acostament entre ambdós estaments, i les denominacions genèriques que es troben a les fonts escrites anomenen els *italici* i els *cives Romani* habitants de les províncies, de manera unificada, *romanoi*, *romani*, *togati*, *italici*, *italikoi*, *italoi*, etc. Així doncs, pensa que esclaus i lliberts d'origen itàlic podrien estar integrats en el *conventus civium Romanorum* sense problema ja abans del 90-89 aC. J. Ruiz de Arbulo (2002, 148) suggereix que aquesta organització sols devia aparèixer després de la guerra social, mentre que abans d'aquest episodi els ciutadans romans es devien organitzar en *societates publicanorum*.

G. Alföldy (1991, 33) ja opinava que els *vetera templa* de la ciutat, entre els quals el *vetus templum Iovis*⁴⁴ esmentat per Suetoni el 69 dC, s'havien de buscar a la vora del fòrum baix. Efectivament, les excavacions de J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó i R. Mar (2006) en aquesta zona han localitzat darrerament un temple capitolí d'entorn del 100 aC. La plaça del fòrum republicà es devia organitzar a la fi del segle II aC, segons aquests autors (Ruiz de Arbulo, Vivó i Mar 2006, 410). En un primer moment, en un extrem de la plaça, apareix un edifici amb quatre cambres, que ja podria haver estat un primer edifici públic. Al seu damunt es va aixecar un temple dins de la més pura tradició itàlica, sobre un podi i amb planta de tres cel·les, períptera *sine postico*, de sis columnes frontals i sense columnata posterior. Els mateixos autors esmenten la troballa,

immunis.⁴² G. Alföldy (1991, 31) also mentions the inscription *RIT* 5, from the end of the Republic, that refers to two freedmen who headed the administration of the Republican community as *magistri*.⁴³ The population of *Tarraco* was made up of Romano-Italics and natives, who Livi (22.22.2) called *socii*. It was thus a community that embraced *cives* and *socii*, which G. Alföldy, like many authors, believes would have had an organisation corresponding to a *conventus civium Romanorum*.

The Republican-period epigraphy shows us a population of immigrants, basically freedmen and slaves, as we will see in the section on Society. I. Arrayás (2005, 60) also believes that the Romans and Italics who lived in *Tarraco* organised themselves into a *conventus civium Romanorum* and points out the contradiction this would have meant, prior to the social war, for a society of Italics essentially made up of freedmen and slaves (see the social constitution of the Republican period in the section on society). He uses E. Gabba (1978) and A. Barreda (1998) as a basis on which to affirm that, although in Italy before the *bellum sociale* there was a clear discrimination of the *italici* with respect to the *cives Romani*, in the provinces there was a certain rapprochement between the two bodies and the generic denominations we find in the written sources name the *italici* and the *cives Romani* living in the provinces in a unified manner *romanoi*, *romani*, *togati*, *italici*, *italikoi*, *italoi*, etc. He therefore believes that slaves and freedmen of Italic origin may have been integrated into the *conventus civium Romanorum* without any problem before 90-89 BC. J. Ruiz de Arbulo (2002, 148) suggests that this organisation would only have appeared after the social war, while before that episode Roman citizens would have organised themselves in *societates publicanorum*.

G. Alföldy (1991, 33) considered that the city's *vetera templa*, including the *vetus templum Iovis*⁴⁴ mentioned by Suetonius in 69 AD, must have been alongside the lower forum. Indeed, J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó and R. Mar's excavations (2006) in this area have recently located a Capitoline temple from around 100 BC. The Republican forum square must have been laid out at the end of the 2nd century BC, according to these authors (Ruiz de Arbulo, Vivó and Mar 2006, 410). Initially, at one end of the square there was a construction with four chambers, which may have been a first public building. Above it, a temple in the purest Italic style was built on

42. The hypothesis was formulated by R. Bernhardt (1975, 415), who reasoned that if *Tarraco* had the *ius exilii*, it would have had to have been a free city within the immigrant cities. This was subsequently taken up by the majority of scholars: Marín 1988; Alföldy 1991, 31; Ruiz de Arbulo 1992, 128; Otiña and Ruiz de Arbulo 2000, 113; Arrayás 2002, 45-46, 144-145; Ruiz de Arbulo 2002, 147; Járrega 2004, 51-54; Arrayás 2005, 62.

43. *ILRH* C62; Alföldy 2006, 7, considers that the *magistri* would have really been in charge of running Republican *Tarraco*.

44. Suet. *Gal.* 12.1.

43. *ILRH* C62; Alföldy (2006, 7), considera que els *magistri* serien realment els encarregats de gestionar la *Tarraco* republicana.

44. Suet. *Gal.* 12.1.

molt propera al temple, d'una àrula de marbre (*RIT* 31) dedicada a Júpiter Òptim Màxim per C. P. Aeli Víctor, arxiver de l'impost provincial de les herències, en els anys 117-138 dC. J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó i R. Mar (2006, 412) porten a col·lació el paral·lel del temple capitolí de Sagunt, de planta tripartida, que presidia l'acròpolis i la plaça pública del segle II aC, quan la ciutat era una *civitas foederata*. Resulta un paral·lel suggeridor.

La interpretació del temple de *Tarraco* com un capitolí, de la fi del segle II, és d'una transcendència gran, ja que posa el problema dels estatuts jurídics de la ciutat sobre la taula. Com hem comentat més amunt, existeix l'opinió que *Tarraco* era en aquesta època una ciutat lliure o federada, i sabem del cert que no va ser colònia fins a l'època cesariana. Si pensem que es tracta d'un moment anterior al *bellum sociale*, això fa reflexionar sobre quin privilegi especial va fer construir aquest temple en aquest moment tan precoç a *Tarraco*. Tot fa pensar que els ciutadans romans allí establerts devien ser molt nombrosos, de gran pes i amb voluntat de viure dins dels valors culturals romans, devien formar un important *conventus civium Romanorum*, i per tant es devien dotar de les infraestructures necessàries per viure d'una forma tan semblant com fos possible a la de Roma. Amb tot, això es contradiu amb el testimoni de l'epigrafi, que mostra, a la *Tarraco* republicana, la població forana, d'origen itàlic o romà, essencialment composta de lliberts i esclaus. Potser hi havia, d'alguna manera, com a Sagunt, una certa voluntat d'assimilació de la ciutat en l'ordre polític romà, per bé que impedit formalment per les circumstàncies anteriors al *bellum sociale* i les reticències del Senat a concedir estatuts de colònia gaire àmpliament, especialment fora d'Itàlia.

La nostra tendència seria, doncs, a considerar que el pes dels romans i itàlics podia ser important a *Tarraco*. I. Arrayás (2005, 54-60), en canvi, tendeix a pensar el contrari. Ara bé, quin significat tindria això? Arrayás repassa diverses opinions: P. A. Brunt (1987) i R. C. Knapp (1977) pensen que les migracions itàliques a les províncies, en època republicana, van ser poc importants; A. J. N. Wilson (1966) i E. Gabba (1973), al contrari, creuen que l'emigració itàlica cap a Hispània va ser nombrosa, fins i tot motivada pels soldats que s'hi establien com a colons agraris, un cop llicenciats; M. Villanueva (1994) es manté en un terme mitjà. Arrayás acaba conclouent que «los contingentes de inmigrantes romano-italicos fueron reducidos y estuvieron integrados fundamentalmente por *negotiatores*, *mercatores* y *redemptores*, que viajaban a las principales ciudades hispanas, como *Gades*, *Carthago Nova* o *Tarraco*, para desarrollar sus actividades financieras y mercantiles. Junto a estos, encontraríamos a los soldados romanos, que,

a podium with a ground plan of three cells, peripteral *sine postico*, six frontal columns and no rear columns. The same authors mention the find, very close to the temple, of a small marble altar (*RIT* 31) dedicated to Jupiter Optimus Maximus by C. P. Aelius Victor, the archivist of provincial inheritance taxes from 117 to 138 AD. J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó and R. Mar (2006, 412) bring up the parallel of the Capitoline temple of Sagunt, which has a tripartite ground plan and presided over the acropolis and public square in the 2nd century BC, when the city was a *civitas foederata*. It is indeed an interesting parallel.

The interpretation of the *Tarraco* temple as a Capitolium from the end of the 2nd century is of major importance, as it places the question of the legal statutes of the city on the table. As we have already mentioned above, some are of the opinion that *Tarraco* was a free or federated city in this period and we know for certain whether it was a *colonia* until the time of Caesar. If we consider that this was a period before the *bellum sociale*, it leads us to question what special privilege led to the construction of such a temple at such an early time in *Tarraco's* history. Everything points to the fact that the Roman citizens established there must have been very numerous, of great importance and with a desire to live within Roman cultural values; they must have made up an important *conventus civium Romanorum* and therefore would have had the necessary infrastructure to be able to live in as similar way as possible to Rome. However, this is contradicted by the epigraphic evidence, which shows the population of foreign, Italic or Roman origin of Republican *Tarraco* as essentially being made up of freedmen and slaves. Perhaps, as in Sagunt, there was a certain will to assimilate the city into the Roman political order, although this was impeded by the circumstances prior to the *bellum sociale* and the reticence of the Senate to concede large numbers of *colonia* statutes, particularly outside Italy.

We would tend, therefore, to believe that the Romans and Italics would have carried a major weight in *Tarraco*. I. Arrayás (2005, 54-60), on the other hand, tends towards the opposite opinion. However, what would all this have meant? Arrayás reviews various opinions: P. A. Brunt (1987) and R. C. Knapp (1977) believe that the Italic migrations to the provinces in the Republican period were minor; A. J. N. Wilson (1966) and E. Gabba (1973), on the other hand, believe that there was a large Italic migration to Hispania, perhaps motivated by discharged soldiers who set themselves up there as colonial farmers; M. Villanueva (1994) keeps to the middle road. Arrayás ends up concluding that "the contingents of Romano-Italic immigrants were small and mainly made up of *negotiatores*, *mercatores* and *redemptores*, who travelled to the main Spanish cities such as *Gades*, *Carthago Nova* and *Tarraco* to undertake their commercial and financial activities. Alongside these

una vez licenciados, se acababan asentando en tierras que habían sido expropiadas y transformadas en *ager publicus* para ser objeto de repartos. La crisis agraria en Italia, motivada por el acaparamiento de tierras por parte de la *nobilitas*, intensificó a lo largo de los ss. II y I a.C. la afluencia de itálicos y romanos hacia las prometedoras tierras hispanas». J. Pons (1994, 99) considera que la ciutat devia rebre «una continuada arribada d'itàlics al llarg de la República i de l'Imperi, cosa que, unida a la ulterior afluència d'individus de molt diferents indrets de la Península i del món romà en general, li conferí un acusat caràcter cosmopolita, que ens és ben conegut per la seva epigrafia». Segons J. M. Roldán (1991, 427), l'emigració de romans i itàlics cap a la Península s'incrementà considerablement, cap a la darrer part del segle II aC, tant amb la finalitat de l'explotació agrària com per l'extensió de les empreses lligades al capital mòbil.⁴⁵ El 123 aC la fundació de *Palma* i *Pollentia*, a Mallorca, es féu amb tres mil romans provinents d'Hispania, fet que indica que els romans a la Península ja eren tan nombrosos que fins podien alimentar noves migracions.

La lingüística també sembla detectar una colonització sud-itàlica, d'època republicana, important a la Península, i especialment les dades sobre l'àrea catalana han estat ben resumides i valorades per J. Pons (1994). Els estudis de R. Menéndez Pidal, J. Coromines, P. Aebischer i d'altres han demostrat que la toponímia catalana conserva noms originaris de la Campània i el Samni, i en general llatins, dins tot el domini del català, llevat del Pallars, però especialment a l'àrea costanera de la Catalunya Vella. J. Bastardas (1992) explica com l'ocupació romana de Catalunya va rebre una llatinitat arcaica i amurada d'elements itàlics, però de poc gruix, mentre que en etapes successives s'hi anaren sobreposant altres colonitzacions més modernes, de tal forma que la llatinitat va esdevenir més afí a l'occitana i diferent del denominat «llatí hispànic», bé que en conservà alguns trets.⁴⁶

Cada autor, doncs, troba arguments per decidir si van ser pocs o molts els pobladors vinguts d'Itàlia. Però, en qualsevol cas, què significa molts o pocs? Amb referència a què, podem considerar que van ser molts o pocs? El cert és que manquen dades i no ho podem quantificar, de manera que hem de reconèixer que, ara com ara, es fa difícil fer apreciacions subjectives, relatives i enganyoses. Convé, doncs, anar aprofundint en l'estudi del poblament, tant urbà com rural, d'aquest primer període de la ciutat, per tal d'anar-ne esbrinant la composició social.

we find the Roman soldiers who, once they had been discharged, ended up settling on land that had been expropriated and transformed into *ager publicus* to be shared out. The agrarian crisis in Italy, brought about by the monopolisation of land by the *nobilitas*, intensified the flow of Italics and Romans toward the promised lands of Hispania throughout the 2nd and 1st centuries BC". J. Pons (1994, 99) considers that the city would have received "a continuous influx of Italics throughout the Republic and the Empire, which, together with the subsequent arrival of people from many different parts of the Iberian Peninsula and the Roman world in general, would confer on it a marked cosmopolitan nature, which we are well aware of from its epigraphy". According to J. M. Roldán (1991, 427), the Roman and Italic emigration to the Iberian Peninsula increased considerably towards the end of the 2nd century BC, both with the aim of setting up farms and spreading businesses linked to mobile capital.⁴⁵ In 123 BC, *Palma* and *Pollentia* in Mallorca were founded with three thousand Romans from Hispania, which indicates that the Romans on the Peninsula were already so numerous that they were able to feed new migrations.

Linguistic studies also appear to detect a large southern Italic colonisation of the Iberian Peninsula during the Republican period, the data on the Catalan area having been well evaluated and summarised by J. Pons (1994). The studies carried out by R. Menéndez Pidal, J. Coromines, P. Aebischer and others have shown that the Catalan toponymy preserves names originating in Campania and Samnium, as well as Latin names in general. This is generalised throughout the Catalan area, with the exception of Els Pallars, but is particularly notable in the coastal area of Old Catalonia. J. Bastardas (1992) explains how the Roman occupation of Catalonia received an archaic Latinity steeped in Italic elements, although with little depth, while in successive stages it was superimposed by other, more modern colonisations, in such a way that the Latinity grew more like Occitanian and different to the so-called "Hispanic Latin", although it did preserve some of its traits.⁴⁶

Each author, therefore, finds arguments for deciding whether there were many or few colonists from Italy. However, in any event, what do we mean by many or few? With reference to what can we consider them to be many or few? What we can be sure of is that we lack sufficient data and we cannot quantify the migration. Therefore, we have to recognise that, as things stand, it is easy to make subjective, relative or misleading appraisals. We should, therefore, deepen our study of the population, both urban and rural, of this first period of the city, in order to ascertain its social composition.

45. Prevosti 2005, 376-377.

46. Prevosti 2005, 377.

45. Prevosti 2005, 376-377.

46. Prevosti 2005, 377.

Les guerres de Sertori i Pompeu Magne

Durant la primera etapa d'aquest episodi, sembla que *Tarraco* va estar alineada al costat de Sertori,⁴⁷ mentre que, a partir del 75-74 aC, tot el litoral de l'àrea catalana, com es desprèn de Salusti,⁴⁸ podria haver passat ja al bàndol pompeïà. Amb tot, Estrabó (3.4.10) refereix les darreres batalles entre Sertori i Pompeu a la vora d'*Ilerda*, *Osca*, *Calagurris*, *Hemerokopeion* i en la zona costanera propera a *Tarraco*, el 73 aC. Després d'això, *Tarraco* devia declarar-se decididament favorable a Pompeu Magne, com demostra la inscripció *RIT* 1, que es va erigir en honor seu, al fòrum de la ciutat.⁴⁹ Com s'ha dit més amunt, aquest general devia establir abundants clienteleles entre les elits indígenes locals, com es dedueix de l'abundància del *nomen Pompeius* en l'epigrafia de Tarragona. Aquesta pràctica s'ha reconegut com a característica de l'actuació de Pompeu a les *Hispaniae*, especialment a la *Citerior*, on la concessió del dret de ciutadania amb la finalitat de convertir els beneficiaris en clients seus va ser molt estesa i va lligar àmpliament les elits locals a la seva persona.⁵⁰

L'època de Cèsar

Com ja s'ha comentat més amunt, Cèsar (*Civ.* 2.20), després de guanyar la batalla d'*Ilerda* contra els pompeïans, el 49 aC, i després de celebrar una assemblea provincial a *Corduba*, va anar a embarcar-se a *Gades*, per arribar en pocs dies a *Tarraco*, on va celebrar també l'assemblea provincial amb les delegacions de submissió de tota la *Citerior* (*Civ.* 2.21.4). J. Ruiz de Arbulo (1992, 128) observa com les narracions de Cèsar mostren Hispània com un país urbanitzat, ben comunicat i amb una administració dirigida pels governadors. Però especialment la reunió de l'assemblea de la província *Ultrior* a *Corduba*, seguida per una de similar a *Tarraco*, demostren que les dues ciutats exercien de capitals de les dues províncies del moment.

Recordem que, durant la batalla d'*Ilerda*, els tarraconenses, juntament amb els oscenses, calagurritans, jacetans i ilerjavons, van enviar una missió de suport a Cèsar (*Civ.* 1.60.1-5). L'opinió dels historiadors sol ser que Tarragona i molts pobles de la *Citerior* man-

The wars of Sertorius and Pompey the Great

During the first stage of this episode, it seems that *Tarraco* aligned itself with Sertorius,⁴⁷ whereas from 75-74 BC, judging from Sallust,⁴⁸ the whole of the Catalan coast may have passed to Pompey's side. Strabo (3.4.10) refers to the final battles between Sertorius and Pompey as taking place near *Ilerda*, *Osca*, *Calagurris*, *Hemerokopeion* and in the coastal area near *Tarraco* in 73 BC. After that, *Tarraco* must have declared itself definitively in favour of Pompey the Great, as we can see from the inscription *RIT* 1, which was erected in his honour in the city forum.⁴⁹ As we have already stated, this general must have established many clienteleles among the local indigenous elites, as can be deduced from the abundance of the *nomen Pompeius* found in the epigraphy of Tarragona. This practice has been recognised as characteristic of Pompey's actions in *Hispaniae*, especially in the *Citerior*, where the concession of the right to citizenship with the aim of converting the beneficiaries into his clients was very widespread and thoroughly linked the local elites to his person.⁵⁰

The period of Caesar

As we have already mentioned, after having won the battle of *Ilerda* against the Pompeyans in 49 BC and having held a provincial assembly in *Corduba*, Caesar (*Civ.* 2.20) boarded a ship in *Gades*. A few days later he arrived in *Tarraco*, where he also held a provincial assembly with the delegations of submission from the whole of the *Citerior* (*Civ.* 2.21.4). J. Ruiz de Arbulo (1992, 128) observes how Caesar's accounts show Hispania as an urbanised, well-communicated country with an administration run by the governors. However, it is particularly the meeting of the assembly of the *Ultrior* province in *Corduba*, followed by a similar one in *Tarraco*, that demonstrate how the two cities acted as the capitals of the two provinces of the time.

We recall that during the battle of *Ilerda*, the *Tarraconenses*, together with the *Oscenses*, *Calagurritans*, *Jacetans* and *Ilerjavons*, sent a mission of support to Caesar (*Civ.* 1.60.1-5). Historians usually state that Tarragona and many of the towns in the *Citerior* maintained an ambiguous position in the war, so that they ended

47. Plutarch (*Sert.* 16) afirma que tot el *Cis Hiberum* li va ser fidel. Aquesta és també l'opinió d'A. Schulten (1949, 169).

48. L'any 74 aC, Pompeu va enviar una carta al Senat de Roma, que Salusti (*Hist.* 2.98) reproduceix, on demanava subministraments i l'*stipendium*, i on afirma que les ciutats marítimes, que estaven en les seves mans, li causaven despesa i esforços.

49. *ELRH* C59a.

50. Arrayás (2005, 68) es basa en els nombrosos testimonis epigràfics de persones amb el *nomen Pompeius*.

47. Plutarch (*Sert.* 16) states that the whole of the *Cis Hiberum* was loyal to him. This is also the opinion held by A. Schulten (1949, 169).

48. In 74 BC, Pompey sent a letter to the Senate in Rome, which was reproduced by Sallust (*Hist.* 2.98). In it he demanded supplies and the *stipendium* and also stated that the maritime cities in his hands caused him effort and expense.

49. *ELRH* C59a.

50. Arrayás (2005, 68) bases his opinion on the numerous epigraphic testimonies of persons with the *nomen Pompeius*.

tenien una posició ambigua en la guerra, de manera que acabaven decantant-se cap al bàndol del vencedor. Així, a Tarragona, poc abans de l'arribada de Cèsar, el 49 aC, per celebrar l'assemblea, hom va girar la inscripció que s'havia erigit al fòrum en honor de Pompeu, i s'hi va tornar a gravar, en el seu revers, un epitafi en honor de Publi Muci Scaevola, llegat de Cèsar (RIT 2 = ELRH C59b).⁵¹

Efectivament, el 49 aC es va celebrar l'assemblea a Tarraco, potser en el temple de Júpiter, com suggereix J. Ruiz de Arbulo (2002). En el transcurs d'aquesta assemblea, es van atorgar les recompenses a les comunitats que havien estat favorables a la causa de Cèsar. Ja hem dit que Pompeu havia estat particularment eficaç en la creació de clienteleles entre els hispanos, de manera que Cèsar havia trobat xarxes ben tramades d'oposició a la seva causa. Per tant, es devia afanyar a contrarestar-les, amb càstigs als resistents, concessió de recompenses als qui li havien donat suport i amb la introducció de *deductiones* de veterans, per tal de sembrar el país de baluards d'influència i fidelitat a la seva persona. És ben coneguda la política de Cèsar de regularitzar les situacions jurídiques de les ciutats, que va practicar a Hispània, i que posteriorment va seguir August, que sembla que es va centrar en ciutats que ja posseïen un *conventus civium Romanorum*. Entre altres honors a altres *civitates*, doncs, és possible que ja aquí es concedís a Tarraco l'estatus de colònia.⁵²

La nova lectura de G. Alföldy (2000) de la inscripció tarraconense RIT 362 desvela una dedicatòria de la ciutat, que ja porta els seus títols de *colonia urbs Triumphalis Tarraco*, al seu patró Gn. Domici Calví, cònsol del 54 i el 40 aC i procònsol a Hispània entre el 39 i el 36 aC.⁵³ Això fa pensar que l'any 36, en què va concloure el proconsolat de Domici Calví i va tornar cap a Roma, la ciutat ja tenia la categoria de colònia, i per tant el títol d'*urbs triumphalis* ha de fer referència al triomf celebrat per Cèsar.⁵⁴

G. Alföldy (1991, 36) ja considerava que el títol es deu a Cèsar, com es dedueix del text de Florus (*Verg.* 2.8)⁵⁵ que diu que la comunitat, fundació d'un *Caesar*, porta els seus estendards i va obtenir l'epítet *Triumphalis* en record dels seus triomfs. M. A. Marín (1988, 211-212), J. M. Solana (1989, 76) i J. Ruiz de Arbulo (2002) dedueixen que els estendards de Cèsar que Florus (*Verg.* 2.8) descriu a Tarraco han de fer referèn-

up siding with the winner. Thus, in Tarragona, shortly before Caesar's arrival in 49 BC to hold the assembly, the inscription that had been erected in the forum in honour of Pompey was turned round and on the other side an epitaph in honour of Publius Mucius Scaevola, Caesar's legate, was carved (RIT 2 = ELRH C59b).⁵¹

In 49 BC the assembly was held in Tarraco, perhaps in the temple of Jupiter, as J. Ruiz de Arbulo (2002) suggests. During this assembly rewards were bestowed on the communities that had been favourable to Caesar's cause. We have already stated that Pompey was particularly good at making clientele among the Hispanics and Caesar had found well-established networks of opposition. He must therefore have worked hard to overcome them, dishing out punishments to the resisters and rewarding those who supported him. With the introduction of *deductiones* of veterans he would have sewn the country with the seeds of his influence and loyalty to his person. Caesar's policy of regularising the legal situations of the towns is well known. He did this in Hispania and was subsequently followed by Augustus, who appears to have concentrated on towns that already had a *conventus civium Romanorum*. Therefore, it is possible that, among honours bestowed on other *civitates*, Tarraco was awarded the status of *colonia*.⁵²

G. Alföldy's (2000) new interpretation of the inscription RIT 362 from Tarragona reveals a dedication from the city, which already possessed the titles of *colonia urbs Triumphalis Tarraco*, to its patron Cn. Domitius Calvinus, consul from 54 to 40 BC and proconsul in Hispania between 39 and 36 BC.⁵³ This leads us to believe that by the year 36, when Domitius Calvinus' proconsulate finished and he returned to Rome, the city already had the category of *colonia*; therefore the title of *urbs Triumphalis* must have been a reference to Caesar's triumph.⁵⁴

G. Alföldy (1991, 36) already thought that the title was due to Caesar, as can be deduced from the text of Florus (*Verg.* 2.8)⁵⁵, which says that the community, founded by a *Caesar*, carried his standards and obtained the epithet *Triumphalis* in commemoration of his triumphs. M. A. Marín (1988, 211-212), J. M. Solana (1989, 76) and J. Ruiz de Arbulo (2002) deduce that the standards of Caesar described by Florus (*Verg.* 2.8) in Tarraco must be the *signa* of the legions of veterans⁵⁶

51. The first scholars to become aware of the interest of the inscription were M. C. Beltrán and J. Sánchez Real (1954).

52. Ruiz de Arbulo 2002.

53. ELRH C60.

54. Ruiz de Arbulo 2002, 140.

55. See the full text on page 82.

56. The term *vexilla* refers to the soldiers who had been part of a *vexillum*, a legionary standard related to the *centuria*, the cavalry sections and the generals of the legion. When a *deductio* was carried out, the veterans involved took the *vexillum* as a symbol and it became an object of worship.

51. Els primers a adonar-se de l'interès de la inscripció foren M. C. Beltrán i J. Sánchez Real (1954).

52. Ruiz de Arbulo 2002.

53. ELRH C60.

54. Ruiz de Arbulo 2002, 140.

55. Vegeu el text complet a la pàg. 82.

cia als *signa* de les legions de veterans,⁵⁶ establerts a la ciutat, en virtut de la *deductio* ordenada per Cèsar, corresponent a l'atorgament de la categoria de colònia el 49 aC. Amb tot, Ruiz de Arbulo⁵⁷ pensa que el procés de creació de la nova colònia devia ser lent i que des de la presa de decisió del 49 va passar un temps fins a l'inici de l'execució, el 45 aC.⁵⁸ Als nous ciutadans, es van sumar els habitants antics, la *peregrina nobilitas* esmentada per Florus (*Verg.* 2.8) (Alföldy 1991, 36; 2006, 8).

Tot i que una *deductio* sobre una ciutat ja existent en principi s'hauria d'entendre com un càstig per als habitants de la primitiva comunitat, J. Ruiz de Arbulo pensa que en el cas de *Tarraco* podria no haver estat així. Pel fet de ser la capital del *conventus* i de la província, se li devia assignar un territori amplíssim, que fins aleshores formava part de l'*ager publicus* de forma no definida, i devia estar ocupat per poblacions estipendiàries. En aquest espai devien tenir cabuda els nous colons.

Per tant, crec que aquí es planteja un tema de calat profund, car si no va ser en detriment dels habitants de *Tarraco*, sí que ho devia ser en el d'aquestes poblacions estipendiàries, potser rurals, però que en definitiva també van passar a ser de la ciutat. És a dir, es planteja el tema de l'abast de l'*ager* de la primera ciutat republicana de Tarragona, de cap al 100 aC. Tenia ja un territori tan ampli com va tenir la colònia? O bé hi havia extenses zones, com el Penedès i el Garraf, que pertanyien a una altra organització ciutadana, peregrina? Potser caldria tornar a posar sobre la taula el tema de *Subur* i *Tolobi*, que podrien haver estat els centres d'aquests territoris, al voltant d'un *oppidum* indígena, en època anterior a Cèsar. O si ho preferim, sense donar-hi noms, cal pensar que si aquestes àrees no pertanyien a la *Tarraco* republicana, com és molt possible, havien de tenir un o diversos centres que els haurien fet de capital, potser Darró i Olèrdola, i fins potser algun altre que se'ns escapa (Prevosti en premsa).

Caldria aprofundir en aquest tema, a través de l'estudi de la dinàmica del poblament de l'*ager* de *Tarraco*, i mirar d'entendre quines repercussions va poder tenir l'establiment i els repartiments de terres a aquests nous colons. És ben possible que la gran transformació del poblament d'època cesariana de la regió del Penedès i el Garraf s'hagi d'explicar per aquesta incorporació que es va fer dels seus territoris a l'*ager* de *Tarraco* i el consegüent repartiment de terres als colons cesarians, en detriment de les poblacions

established in the city by virtue of the *deductio* ordered by Caesar, at the same time as the city received the category of *colonia* in 49 BC. Nevertheless, Ruiz de Arbulo⁵⁷ believes that the process of setting up the new *colonia* must have been a slow one and some time passed between the taking of the decision in 49 and the beginning of its execution in 45 BC.⁵⁸ In addition to the new citizens, there were the former inhabitants, the *peregrina nobilitas* mentioned by Florus (*Verg.* 2.8) (Alföldy 1991, 36; 2006, 8).

Although a *deductio* on an already existing town should in principle be understood as a punishment of the former inhabitants, J. Ruiz de Arbulo believes that this may not have been the case of *Tarraco*. As capital of the *conventus* and the province it would have been assigned a very large territory, which until then would have formed an undefined part of the *ager publicus* and would have been occupied by stipendiary populations. This would have been the land used for the new colonists.

Therefore, I believe we are opening up a very profound debate, because, although it may not have been detrimental to the inhabitants of *Tarraco*, it would have been for the stipendiary, perhaps rural, populations, who must also have come under the city. In other words, the question is raised of the scope of the *ager* of the first Republican city of Tarragona around 100 BC. Did it already have a territory as large as that of the *colonia*? Or did it have large zones, such as El Penedès and El Garraf, which belonged to other *peregrina* city organisations? Perhaps we should take another look at the subject of *Subur* and *Tolobi*, which may have been the centres of those territories, based around an indigenous *oppidum* in the period before Caesar, having originally been indigenous *oppida*. Or, if we prefer, without giving names, we can consider that if these areas did not belong to Republican *Tarraco*, as is quite possible, there must have been one or several centres that acted as capitals, perhaps Darró and Olèrdola, and even perhaps some others that we have yet to discover (Prevosti in press).

We need to look into this subject in greater depth by studying the population dynamic of the *ager* of *Tarraco* and attempting to understand the possible repercussions of the establishment of these new colonists and the distribution of land among them. It is quite possible that the major population changes in the Penedès and Garraf regions in the time of Caesar can be explained by this incorporation of its territories into the *ager* of *Tarraco* and the subsequent distribution of land to the Caesarean colonists, in detriment to the indigenous populations. We also have to consider the possible centuriation that would have been carried out for this rea-

56. El terme *vexilla* fa referència als soldats que havien format part d'un *vexillum*, un estendard legionari relacionat amb les centúries, les seccions de cavalleria i els generals de la legió. En fer-se una *deductio*, els veterans implicats prenen per símbol el *vexillum*, que es convertia en objecte de culte.

57. Ruiz de Arbulo 2009.

58. 45 aC: any en què Cèsar va obtenir el triomf, atorgat pel Senat.

57. Ruiz de Arbulo 2009.

58. 45 BC: the year in which Caesar obtained the triumph awarded by the Senate.

indígenes. També cal pensar en la possible centuriació que es devia fer per aquest motiu. Per tant, és possible que almenys una, o potser més d'una de les quatre centuriacions identificades per J. M. Palet (2003) al territori de Tarragona, corresponguessin a aquesta *deductio* cesariana. Caldrien, doncs, datacions fermes per a aquestes estructures agràries, que intentarem proporcionar amb el nostre treball.

J. Ruiz de Arbulo (2002, 149) encara suggereix que el senador *P. Mucius Scaevola*, honorat al fòrum de la ciutat en la inscripció (RIT 2) que abans havia estat dedicada a Pompeu, podria haver estat el *praefectus* nomenat per Cèsar per dirigir la fundació de la nova colònia de *Tarraco*.

I. Arrayás (2005, 74-87), després d'un profund examen de la temàtica,⁵⁹ conclou que la hipòtesi de G. Alföldy i de J. Ruiz de Arbulo no és descartable, per bé que ell es manté reticent a acceptar-la plenament, ja que considera més probable que la promoció de *Tarraco* a colònia fos una mesura honorífica per premiar la posició favorable a Cèsar en la guerra. Interpreta l'al·lusió de Florus als *Caesaris vexilia* com un simple recurs literari o com l'al·lusió a la presència dels estendards de Cèsar a la *civitas* després de l'assemblea del 49 aC. En aquest cas, potser hauria de ser una al·lusió a la presència dels estendards de Cèsar a la *civitas* durant l'assemblea del 49 aC i no després.

Cèsar, doncs, va deixar una forta empremta a la ciutat, i fins el seu gran adepte, Gneu Domici Calví, va ser patró de *Tarraco* (Rodà 2010).

Societat en època republicana

Segons G. Alföldy (1991, 31), la composició social de la població de la *Tarraco* republicana era formada d'immigrants itàlics i indígenes. Suposa que la base militar que s'hi va erigir va atreure comerciants i artesans, i també que una part dels veterans, en llicenciar-se, s'hi devien establir. Les inscripcions republicanes donen coneixement d'una única persona d'origen lliure, de procedència forana: *Cn. Lucretius L. f. Scap(tia tribu)*,⁶⁰ que sembla un itàlic, mentre que la resta

son. Therefore, it is possible that at least one, or perhaps more than one, of the four centuriations identified by J. M. Palet (2003) in the territory of Tarragona corresponds to this Caesarean *deductio*. We need, therefore, firm datings for these agrarian structures, which we will attempt to provide in this study.

J. Ruiz de Arbulo (2002, 149) still suggests that the senator *P. Mucius Scaevola*, honoured in the city forum in the inscription (RIT 2) that had previously been dedicated to Pompey, may have been the *praefectus* nominated by Caesar to oversee the foundation of the new *colonia* of *Tarraco*.

I. Arrayás (2005, 74-87), after a profound examination of the subject,⁵⁹ concludes that G. Alföldy and J. Ruiz de Arbulo's hypothesis cannot be ruled out, although he is reluctant to accept it in full, as he considers it more likely that *Tarraco*'s promotion to a *colonia* was an honorific measure to reward its support for Caesar during the war. He interprets Florus' reference to the *Caesaris vexilia* as a simple literary expedient or as the allusion to the presence of Caesar's standards in the *civitas* after the assembly of 49 BC. In that case, perhaps it should be an allusion to the presence Caesar's standards in the *civitas* during the assembly of the 49 BC and not after it.

Thus, Caesar left a strong impression on the city and his great collaborator and follower, Gnaeus Domitius Calvinus, even became patron of *Tarraco* (Rodà 2010).

Society in the Republican period

According to G. Alföldy (1991, 31), the social composition of the population of Republican *Tarraco* consisted of Italic immigrants and natives. He suggests that the military base established there attracted tradesmen and artisans, and also that some of the veterans, once discharged, decided to stay there. The Republican inscriptions only tell us of one free person of foreign origin, one *Cn. Lucretius L. f. Scap(tia tribu)*,⁶⁰ who appears to be an Italic, while the rest of the foreigners were

59. Repassa a fons la controvèrsia originada per l'opinió de T. Kruse i R. Scharf (1996), els quals, basant-se en una relectura del text de Florus, opinen que l'ascensió de la *civitas* al rang de colònia es va produir el 25 aC. L'hi hauria atorgat August, resident en aquells moments a la ciutat, i des d'on va ser victoriós de les guerres càntabres. El Senat, és cert, li va concedir el triomf. Però G. Alföldy no creu en aquesta interpretació, ja que August va rebutjar aquest triomf i no el va celebrar mai. Per tant, difícilment l'hauria posat en el títol d'una colònia.

60. RIT 12. *Cn. Lucretius L. f. Scap(tia tribu)*: la tribu *Scaptia* s'ubica a la zona de *Praeneste*. Per tant, es tracta d'una persona originària del *Latium*.

59. He undertakes an in-depth review of the controversy caused by the hypothesis put forward by T. Kruse and R. Scharf (1996). Based on a rereading of Florus' text, these authors believe that the ascent of the *civitas* to the status of *colonia* took place in 25 BC. It would have been awarded by Augustus, who at that time was resident in the city and from where he became victorious in the Cantabrian campaigns. We know for certain that the Senate awarded him the triumph. However, G. Alföldy does not accept this interpretation, as Augustus rejected this triumph and never celebrated it. Therefore it is unlikely that he would have awarded this title (*triumphalis*) to a colony."

60. RIT 12. *Cn. Lucretius L. f. Scap(tia tribu)*: the *Scaptia* tribe was located in the area of *Praeneste*. Therefore, this is a person originally from *Latium*.

d'estrangers són lliberts i esclaus,⁶¹ amb patrons i *domini* de famílies itàliques, de noms *Aemilius*, *Annius*, *Caesius*, *Flavius*, *Magius*, *Minucius*, *Nonius*, *Rubenia*, *Sempronius*, *Titurnius*, *Varaeus*, *Varaia*, *Veicius*, *Verulanus* (?). G. Alföldy opina que el més probable és que els *patroni* i *domini* visquessin a Itàlia i que els seus lliberts i esclaus s'establissin a *Tarraco* com a agents o representants de les seves cases comercials. També es podria pensar que fossin clientele dels militars o comerciants que van venir per poc temps a Hispània i haguessin deixat lligades les clientele per fer negocis. En el camp podria haver-se produït el mateix procés, i doncs haver-hi camperols de classe servil al càrrec de propietats de persones residents a Itàlia.

I. Arrayás (2005, 58-59) repassa les inscripcions republicanes de *Tarraco* i també destaca que la major part fan referència a lliberts i esclaus. M. A. Marín (1988, 81) es basa en l'onomàstica per observar que l'emigració de lliberts a la fi del segle II aC, cap a *Tarraco* i *Carthago Nova*, procedia de les grans ciutats de la Campània,⁶² igual que els esclaus, i doncs devien treballar en activitats comercials, per a l'interès dels seus patrons d'Itàlia, com a *negotiatores*, *mercatores* i *redemptores*. M. I. Panosa (2009, 186-218) repassa l'epigrafia republicana de *Tarraco* i conclou que en la majoria dels casos són inscripcions sepulcral, es concentren essencialment en el segle I aC i solen estar dedicades a lliberts, que són majoritàriament immigrants d'origen itàlic d'extracció servil, per bé que conviuen amb ibers cessenetans del centre principal i de la rodalia, i representants polítics i administratius de Roma. Destaca el contrast amb la província *Ulerior*, que ha donat menys epigrafia llatina republicana, fet que implica que aquests lliberts itàlics devien ser el motor del desenvolupament de l'epigrafia llatina a la zona.⁶³

Per a l'àrea central de la Laietània, on s'origina el negoci del vi tarraconense, J. Miró (1988) va estudiar l'origen dels noms que apareixen en les primeres àmfores, de cap al 50-30 aC, i conclou que són centreitànics, especialment de l'àrea osca i úmbrica, i que estan, doncs, en l'origen de la producció i comercialització a gran escala d'aquest vi. M. J. Pena (1998) planteja que l'àrea costanera catalana hauria pogut ser objecte d'un acaparament de terres per part de gent amb recursos, des d'Itàlia, per invertir en propietat agrícola, durant el període de les guerres civils, i haurien posat lliberts al capdavant dels seus negocis. A. Barreda (1998) ha estudiat també l'origen de la immigració, que detecta

freedmen and slaves,⁶¹ with patrons and *domini* from Italic families and names such as *Aemilius*, *Annius*, *Caesius*, *Flavius*, *Magius*, *Minucius*, *Nonius*, *Rubenia*, *Sempronius*, *Titurnius*, *Varaeus*, *Varaia*, *Veicius*, *Verulanus* (?). In G. Alföldy's opinion, it is more than likely that the *patroni* and *domini* lived in Italy, while their freedmen and slaves set themselves up in *Tarraco* as agents or representatives of their businesses. It is also possible that they were clientele of the soldiers or traders who came to Hispania for a short time and left the clientele to do business for them. The same process may have occurred in the countryside, with farmers from the servile classes working the properties of persons resident in Italy.

I. Arrayás (2005, 58-59) reviews the Republican inscriptions of *Tarraco* and also highlights the fact that the majority refer to freedmen and slaves. M. A. Marín (1988, 81) takes onomastics as the basis for observing that the freedmen who emigrated to *Tarraco* and *Carthago Nova* at the end of the 2nd century BC came from the large towns in Campania,⁶² as did the slaves. They must, therefore, have worked in commercial activities for their Italian patrons, as *negotiatores*, *mercatores* and *redemptores*. M. I. Panosa (2009, 186-218) reviews the Republican epigraphy of *Tarraco* and concludes that the majority of them are sepulchral inscriptions. They are concentrated mainly in the 1st century BC and are usually dedicated to freedmen, most of whom were immigrants of Italic origin from the servile classes (although they lived together with Cessetanian Iberians in the main centre and on the outskirts) and political and administrative representatives of Rome. This contrasts with the *Ulerior* province, where fewer examples of Latin Republican epigraphy have been found, implying that Italic freedmen must have been the driving force behind the development of Latin epigraphy in the area.⁶³

With regard to the central area of Laietania, where the Tarraconense wine business originated, J. Miró (1988) has studied the origin of the names that appear on the first amphoras from around 50-30 BC. He concludes that they were central Italic, especially from the areas of Osca and Umbria and that they were thus involved in the origin of the large scale production and marketing of this wine. M. J. Pena (1998) suggests that the coastal area of Catalonia may have been the object of land acquisition by wealthy Italians looking to invest in agricultural property during the period of the civil wars, and that they would have placed freedmen in charge

61. *Liberti*: RIT 5, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 17 (= ELRH C62, C71, C72, C68, C73); segurament també 3 i 13 (= ELRH C63, C74); *servi*: RIT 6 (= ELRH C71).

62. La tesi que fa originaris de la Campània la majoria dels testimonis onomàstics llatins que es tenen d'aquestes èpoques està actualment en revisió, i sembla que els orígens eren més variats, dins de la península Itàlica.

63. Com també indica B. Díaz (2008 = ELRH).

61. *Liberti*: RIT 5, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 17 (= ELRH C62, C71, C72, C68, C73); probably also 3 and 13 (= ELRH C63, C74); *servi*: RIT 6 (= ELRH C71).

62. The thesis that gives a Campanian origin to the majority of the Latin onomastic testimonies from these periods is currently under review and it appears that the origins were more widespread within the Italian Peninsula.

63. As B. Díaz also indicates (2008 = ELRH).

també procedent de la Itàlia central, sabins, pelignes, marrucins i picens, del Laci extraurbà, especialment centre-meridional, volscs i auruncs, i de la Campània septentrional, de Càpia i Cales, i del Samni. Aquest tema planteja el problema dels orígens de la producció de vi a l'ager de *Tarraco*, que ofereix unes característiques particulars i que caldrà que estudiem amb deteniment per veure si s'inicia en el mateix període que el d'altres àrees catalanes, quins noms es poden rastrejar en les marques d'àmfora, i quins indicis d'immigració poden revelar per a la zona tarragonina (Prevosti 2005, 391-401; 2009).

Com s'ha dit més amunt, la lingüística també sembla detectar una colonització sud-itàlica, d'època republicana, important (Prevosti 2005, 377).

D'altra banda, també es documenta en les inscripcions la població autòctona, tot i que en pocs exemples.⁶⁴ En alguns casos, els indígenes també presenten noms llatins com *Fulvia*⁶⁵ o *Lucia Porci f.* Per bé que no es pot comprovar si hi havia indígenes amb la ciutadania romana, els casos anteriors fan pensar que sí;⁶⁶ probablement la utilització del llatí expressava justament el seu alt estatus, com a ciutadans romans, dins de les elits indígenes integrades en l'estructura dirigent romana. Efectivament, en la nova organització de la comunitat ciutadana, es devien anar integrant les oli-

of their businesses. A. Barreda (1998) has also studied the origin of the immigrants and also finds that they came from central Italy: Sabini, Peligni, Marrucini and Piceni from extra-urban Latium, especially the central-southern part, Volsci and Aurunci, and from northern Campania, Capua and Cales, and Samnium. This subject poses the problem of the origins of the production of wine in the *ager* of *Tarraco*, which presents some special characteristics and needs to be studied carefully to see if it began in the same period as in other Catalan areas, whose names we can trace in the amphora marques and whose immigration indices may be revealing for the Tarragona area (Prevosti 2005, 391-401; 2009).

As we have already mentioned, linguistics also appears to detect a major southern Italian colonisation in the Republican period (Prevosti 2005, 377).

The autochthonous population is also detected in the inscriptions, although there are few examples.⁶⁴ In some cases the natives also have Latin names, such as *Fulvia*⁶⁵ or *Lucia Porci f.* Although we are unable to verify whether there were natives with Roman citizenship, previous evidence leads us to believe that this would have been the case;⁶⁶ the use of Latin was probably an expression of their high status as Roman citizens within the indigenous elites integrated into the Roman ruling

64. Inscripcions ibèriques: *MILI VIII-X*; P. Batlle *BA*, 43, 1953, 54 s. I. Panosa 1999; 2009, 159-185. Inscripcions bilingües iberollatines: *RIT* 9, 18 i 4 (= *ELRH* C66, C65, C61).

65. La inscripció de M. I. Panosa (2009) C.18.5 és funerària i conté dues línies en ibèric que s'interpreten com la fórmula dedicatòria i el nom del difunt, seguit probablement del nom del seu pare. A continuació, en la tercera línia, apareix *Fulvia Lintearia*. M. I. Panosa indica que Untermann l'havia interpretat com una lliberta de nom *Fulvia*, amb indicació del seu ofici, mentre que d'altres consideren *Lintearia* com el seu *cognomen*. Aquesta autora indica que es tracta d'una dona que, tot i tenir arrels ibèriques, adopta un nom llatí i s'integra a la forma de vida romana a través del nou estatus jurídic com a lliberta, tot i que creu que podria ser també l'esposa del seu expatró, que hauria estat un ciutadà romà. B. Díaz (2008 = *ELRH* C66) opina que l'estructura d'aquest tipus d'inscripcions fa pensar que *Fulvia Lintearia* deu ser la persona que va pagar el monument i que pertanyia a una família que gaudia de la ciutadania, és a dir, a una família indígena romanitzada. Com a tal, devia tenir una categoria social alta, com de fet correspon a personatges que estan erigint un monument epigràfic cap a la meitat del segle I aC. Això constituiria un argument contundent contra la idea del seu origen servil. B. Díaz també opina que podria ser l'esposa d'*Adinbelaur*, el difunt amb nom ibèric que apareix a la inscripció.

66. B. Díaz (2008, 154-155), per a la inscripció *ELRH* C66, dona el paral·lel de l'epígraf emporità *CIL* II 4623 = *IRC* III 30, d'època augustiana, on el nom del difunt, un *peregrinus*, apareix en grec, mentre que la dona que va pagar el monument utilitza onomàstica romana, en llatí. L'estructura de l'epígraf és molt semblant a la del de *Tarraco*, per bé que l'emporità acaba amb la fórmula *p(ecunia) s(ua) [f(ecit)]*, fet que abona la idea de B. Díaz que també la dona de nom llatí de la inscripció tarragonina és la dedicant i qui ha pagat el monument.

64. Iberian inscriptions: *MILI VIII-X*; P. Batlle *BA*, 43, 1953, 54 ss.; I. Panosa 1999; *id.* 2009, 159-185. Bilingual Ibero-Latin inscriptions: *RIT* 9, 18 and 4 (= *ELRH* C66, C65, C61).

65. M. I. Panosa's inscription (2009) C.18.5 is funerary and has two lines in Iberian that are interpreted as the dedicatory formula and the name of the deceased, probably followed by the name of the father. On the third line we see *Fulvia Lintearia*. M. I. Panosa tells us that Untermann interpreted this as a freedwoman named *Fulvia* with an indication of her occupation, whereas others believe that *Lintearia* is her *cognomen*. She says that this is a woman who, despite having Iberian roots, adopted a Latin name and was integrated into the Roman way of life through the new juridical status as a freedwoman, although she also believes that she could have been the wife of her ex-patron, who would have been a Roman citizen. B. Díaz (2008 = *ELRH* C66) thinks that the structure of this type of inscription suggests that *Fulvia Lintearia* must be the person who paid for the monument and that she belonged to a family that enjoyed the privileges of citizenship, in other words, a Romanised indigenous family. As such, they would have had a high social status, as would in fact correspond to people who were erecting an epigraphic monument around the middle of the 1st century BC. This would be a strong argument against the theory of a servile origin for the deceased. B. Díaz also suggests that it could be the wife of *Adinbelaur*, the deceased with an Iberian name who appears in the inscription.

66. For the inscription *ELRH* C66, B. Díaz (2008, 154-155) gives us the parallel of the Augustan-period epigraph from Empúries *CIL* II 4623 = *IRC* III 30. In this, the name of the deceased, a *peregrinus*, appears in Greek, whereas the woman who paid for the monument uses Roman onomastics in Latin. The structure of the epigraph is very similar to that of *Tarraco*, although it ends with the formula *p(ecunia) s(ua) [f(ecit)]*, a fact that gives weight to B. Díaz's theory that the woman with the Latin name in the Tarragona inscription is also the dedicator and the person who paid for the monument.

garquies indígenes.⁶⁷ Amb tot, G. Alföldy suposa que, a la fi de la República, la romanització s'havia estès àmpliament, ja que gairebé no es troben noms ibèrics en l'onomàstica imperial. A. Prieto (1992, 91) també creu que els noms llatins sovint poden ocultar un origen local de l'aristocràcia ibèrica, com també s'ha observat al sud peninsular,⁶⁸ fet que indica que segurament la integració d'aquesta oligarquia indígena es va produir pels mecanismes de la clientela i l'*amicitia* de la *nobilitas*. A. Prieto (1992, 86, 91) destaca que els *nomina* de M. Porci Cató i de P. Corneli Escipió van ser molt freqüents en l'epigrafia tarraconense, a causa de les clienteles que devien establir aquells patrons de la ciutat. La *gens Aemilia* és la més representada a *Tarraco*; ja es documenta en un llibert d'època republicana (RIT 7 = ELRH C72). També observa que hi ha molts *Pompeii*, a més d'una inscripció dedicada a Pompeu, que posa en evidència que la ciutat es devia alinear a la seva causa.⁶⁹ Així doncs, de mica en mica, l'oligarquia indígena es devia anar integrant en les classes dominants de la ciutat, devia anar adoptant noms llatins, paral·lelament a l'aculturació general que devia protagonitzar, de manera que en el segle I es va abandonar l'ús de l'ibèric, de la mateixa manera que en la cultura material també es perden en aquest moment els darrers sistemes d'habitatge ibèrics que encara persistien, l'ús de la ceràmica ibèrica, els símbols ibèrics en les monedes o les tècniques constructives ibèriques.

S. Keay (2006, 234) destaca que *Tarraco* va ser l'única capital de les *Hispaniae* situada a la costa del Mediterrani, era fàcilment accessible des de Roma i l'epigrafia hi ha demostrat una mobilitat social important. Per tant, era una societat força oberta i exercia un paper important com a medidora dels fluxos socials, religiosos i artístics procedents de Roma i que circulaven cap a la resta de comunitats de la província. J. Pons (1994, 99) ja va estudiar aquesta mobilitat social, que demostra l'epigrafia, on *Tarraco* sembla un focus d'atracció d'immigració a partir de la resta de la província.

Economia i comerç en època republicana

Ens limitarem, en aquest apartat, a fer referència a les dades que es desprenen de les fonts antigues, sobre aquest tema en general, i reservem el tema de l'agricultura per a l'apartat següent.

Ja dins del període de la presència romana, ens interessa destacar la referència de Livi (26.45.7) als *piscatores Tarraconenses*, que van fer d'exploradors al

structure. Indeed, the indigenous oligarchies must have been gradually integrated into the new organisation of the civic community.⁶⁷ All in all, G. Alföldy considers that Romanisation was widespread by the end of the Republic, given that virtually no Iberian names are found in the imperial onomastics. A. Prieto (1992, 91) also believes that the Latin names can often hide a local aristocratic Iberian origin, as has also been observed in the south of the Iberian Peninsula.⁶⁸ This probably indicates that the integration of this indigenous oligarchy came about through the clientele mechanisms and *amicitia* of the *nobilitas*. A. Prieto (1992, 86, 91) points out that the *nomina* of M. Porcius Cato and P. Cornelius Scipio were very common in the *Tarraconense* epigraphy, due to the clientele those patrons of the city must have established. The *gens Aemilia* is the most represented in *Tarraco*; it is already documented in a freedman of the Republican period (RIT 7 = ELRH C72). We also see that there are many *Pompeii*, in addition to an inscription dedicated to Pompey, which shows that the city must have aligned itself with his cause.⁶⁹ Therefore, little by little, the indigenous oligarchy must have become integrated into the dominant classes of the city; they would have adopted Latin names, in parallel to the general acculturation they must have undergone, and in the 1st century Iberian fell into disuse. In the same way as in the material culture, at this time the last surviving Iberian habitation systems were lost, as were the use of Iberian pottery, Iberian symbols on the coinage and the Iberian building techniques.

S. Keay (2006, 234) points out that *Tarraco* was the only capital of the *Hispaniae* located on the Mediterranean coast; it was easily accessible from Rome and the epigraphy shows considerable social mobility. We are therefore looking at a very open society that played an important role as a mediator in the social, religious and artistic flows that arrived from Rome and circulated to the rest of the province's communities. J. Pons (1994, 99) studied this social mobility that is evidenced by the epigraphy and shows *Tarraco* as a focus of attraction for immigration from the rest of the province.

Economy and commerce in the Republican period

In this section we limit ourselves to referring to the data obtained from the ancient sources about this subject in general; we will deal with agriculture in the next section.

67. Prieto 1992, 90.

68. González Román 1989.

69. I. Arrayás (2005, 62-63) ha desenvolupat aquestes mateixes dades, i n'ha aprofundit la fonamentació. Vegeu també L. Amela (2002).

67. Prieto 1992, 90.

68. González Román 1989.

69. I. Arrayás (2005, 62-63) developed this same information and has gone more deeply into its foundations. See also L. Amela (2002).

servei de Publi, amb llurs petites barques, en l'assetjament de *Carthago Nova*.⁷⁰ Aviè (*Ora maritima* 518) també fa referència al llac sempre abundant en peixos que envoltava Cal·lípolis (comentat més amunt).

Els *piscatores Tarraconenses* eren ibèrics, sense cap mena de dubte, que feinejaven seguint les tècniques de llur tradició, i donen fe de l'existència d'una flota pesquera ibèrica d'una certa magnitud, que devia actuar des del port de Tarragona, així com també n'hi devia haver que actuaven des del de Salou i des d'altres fondejadors i platges d'aquestes costes. Es demostra la seva capacitat per anar costejant fins a *Carthago Nova*; per tant, havien de tenir una tradició, un coneixement tècnic de la navegació i de les costes important. L'ecòleg marí Joandomènec Ros (1999, 164) afirma: «Els arts de pesca actuals han canviat molt poc en relació als antics, si hom n'exceptua els materials, la qual cosa confirma una excel·lent adequació de nanses, tresmall, volantins i almadraves, entre altres ormeigs, a la seva fi halièutica.»

Les referències de les fonts a la presència de *redemptores*, que subministraven productes a l'exèrcit, que s'organitzaven en *societates publicanorum*, i tot el negoci que girava al voltant seu, també resulten molt il·luminadores respecte del procés de penetració de les estructures comercials romanes al país.⁷¹

Una inscripció bilingüe d'època republicana final (comentada a la nota 65) fa esment d'una *Fulvia Lintearia*, indígena i teixidora de lli (*RIT* 9). Aquesta dada, juntament amb la posterior citació de Plini (*Hist. Nat.* 19.10) que alaba la qualitat del lli que es fabricava a les ribes del Francolí, fa pensar que s'hi va desenvolupar una indústria tèxtil important i de renom, ja des d'època republicana, i potser amb una certa tradició indígena.

L'estudi de l'ager de Tarraco en època republicana

Per a l'àrea catalana, en general (Prevosti 2005, 351), a partir de l'inici del segle II aC, hi ha testimonis de l'aparició d'un seguit de petits hàbitats dispersos pel territori, tipus granges o pagesies, fet que dona

Now in the period of the Roman presence, it is interesting to highlight Livy's reference (26.45.7) to the *piscatores Tarraconenses*, who were explorers with small boats at the service of Publius in the siege of *Carthago Nova*.⁷⁰ Avenius (*Ora maritima* 518) also refers to the lake "always abundant with fish" that surrounded Cal·lípolis (see above).

The *piscatores Tarraconenses* were without a doubt Iberians who fished using their traditional techniques. They confirm the existence of an Iberian fishing fleet of a certain size that must have operated out of the port of Tarragona, as well as from that of Salou and other anchorages and beaches along this coast. They were capable of sailing along the coast as far as *Carthago Nova* and therefore must have had a considerable knowledge of navigation techniques and the coastlines. According to the marine ecologist, Joandomènec Ros (1999, 164), "Current fishing techniques have changed very little in relation to ancient times, with the exception of the equipment used in the equipment, which confirms an excellent adaptation of fish traps, nets, lines and tunny nets, among other types of fishing tackle."

The references in the sources to the presence of *redemptores*, who supplied goods to the army and who organised themselves in *societates publicanorum*, and all the business that revolved around them is also very illuminating with respect to the process by which Roman commercial structures penetrated the country.⁷¹

A bilingual inscription from the Late Republican period (mentioned in footnote 65) tells us of one *Fulvia Lintearia*, an indigenous woman and a flax weaver (*RIT* 9). This information, together with the later quote from Pliny (*Hist. Nat.* 19.10), in which he praises the quality of the linen made on the banks of the Francolí, leads us to believe that an important and well known textile industry had evolved by the Republican period, perhaps with a certain indigenous tradition.

The study of the *ager* of Tarraco in the Republican period

From the beginning of the 2nd century BC, there is evidence of the appearance of a series of small, farm or

70. I. Arrayás (2005, 35) dedueix, de la citació de Livi, l'ús per part dels generals romans dels sistemes de dependència indígenes, com la *fides* ibèrica o la *devotio*, mitjançant les quals es pretenia, més enllà del control polític de les poblacions locals mitjançant la imposició de guarnicions militars o el lliurament d'armes i indemnitzacions de guerra, el control de les elits a través de la *fides*, l'obligació de participar en els exèrcits romans com a auxiliars o el lliurament d'ostatges, com a tractats de rendició. D'aquesta manera es van anar establint relacions clientelars entre els generals romans i els indígenes, un mitjà eficaç de romanització, que de vegades culminava amb la concessió del dret de ciutadania romana.

71. García y Bellido 1967; Marín 1988; Díaz 2009.

70. From Livy's quote, I. Arrayás (2005, 35) deduces the use by the Roman generals of systems of indigenous dependence, such as the Iberian *fides* or the *devotio*, by means of which they aimed to go beyond the political control of the local populations through the imposition of military garrisons or the awarding of arms and war indemnities, to control the elites through *fides*, the obligation to serve in the Roman armies as auxiliaries or the handing over of hostages, as treaties of surrender. In this way clientele relationships were established between the Roman generals and the natives, an efficient means of Romanisation, which sometimes culminated in the concession of Roman citizenship.

71. García y Bellido 1967; Marín 1988; Díaz 2009.

a entendre que es va començar a operar un canvi en la composició del poblament i de les estructures agràries, de moment, però, molt difícil de definir. Ara bé, no fou fins a la darrereria del segle II i començament de l'I aC que aquest procés es féu general. En molts llocs coincideix amb l'abandó de poblats ibèrics, la fundació de les primeres ciutats i, en alguns indrets, amb l'aparició de les primeres vil·les. En alguns territoris, però, apareix la dispersió d'hàbitat rural en aquestes dates, sense que hi coneguem cap fundació ciutadana. Cada regió presenta peculiaritats i es fa difícil d'establir cap model general. Amb tot, queda clar un procés romanitzador fomentat des del poder, entre el darrer terç del segle II i l'inici de l'I aC.

Seguint amb M. Prevosti (2005, 375), una observació interessant és que en les prospeccions sistemàtiques fetes amb motiu d'estudis microregionals, de territori, a l'*ager Tarraconensis*, a la vall de la riera d'Argentona, al Baix Penedès i als estudis del Rosselló, s'observa que el nombre més gran de jaciments dispersos així com la quantitat més gran de fragments ceràmics es compten en l'etapa republicana. Això sembla indicar una situació de prosperitat considerable de la població indígena, amb facilitat per vendre els seus excedents agrícoles, i de poca concurrència de competència comercial, propiciada per la nova situació de substitució del poder, ara en mans romanes, que, no obstant això, tot just inicia la colonització agrària del país. Les primeres ciutats, amb el temps, devien anar centralitzant el comerç, la propietat i l'explotació de la terra. Aquest fet coincideix amb l'observació de M. Millett (1992) que, en moltes prospeccions de l'àrea mediterrània, les quantitats de ceràmica donen el màxim en els jaciments de poc després de la conquesta, seguit d'una disminució progressiva, fet que aquest autor pensa que potser cal interpretar com l'efecte econòmic que representà la incorporació a la República romana, que proporcionà oportunitats de prosperar a un gran nombre de comerciants i provincials. Possiblement som al davant d'un canvi important del control de la riquesa, que en l'Ibèric ple estava monopolitzat per les elits dels *oppida*, mentre que amb la nova situació s'hauria incrementat el control dels productors sobre els béns. Probablement, els camperols haurien anat emergint d'una economia purament de subsistència a una economia amb una certa creació d'excedent per comercialitzar. Així semblen indicar-ho l'augment espectacular del nombre de sitges amb el domini de Roma, a més de la dispersió dels nuclis d'emmagatzematge. Desapareixen els grans centres de control d'excedents del període ibèric ple, mentre que es troben sitges dins de molts establiments camperols d'època republicana (Burch 1996; Prevosti 2005, 349; Burch i Sagrera 2009).

El nostre estudi de la part de l'*ager de Tarraco* que constitueix l'actual Baix Penedès (Guitart, Palet i Pre-

peasant-type habitats scattered around the territory in the Catalan area in general (Prevosti 2005, 351). This leads us to believe that a change was beginning to take place in the composition of the population and the agrarian structures, although for the time being this is very difficult to define. However, it was not until the end of the 2nd century and the beginning of the 1st century BC that this process became generalised. In many places it coincides with the abandonment of the Iberian settlements, the foundation of the first towns and, in some places, with the appearance of the first villas. In some territories, however, the dispersion of the rural habitat appears around these dates, without any known foundation of a town. Each region has its own peculiarities and it is difficult to establish any generalised model. Nevertheless, there is a clear Romanisation process fostered from the power bases between the last third of the 2nd century and the beginning of the 1st century BC.

Continuing with M. Prevosti (2005, 375), an interesting observation is that in the systematic surveys carried out in Catalonia for micro-regional studies of the territory, in the *ager Tarraconensis*, the Argentona river valley, Baix Penedès and Rosselló, the largest number of scattered sites, as well as the largest amount of pottery fragments are observed in the Republican period. This appears to indicate a situation of considerable prosperity among the indigenous population; they appear to have had no trouble selling their agricultural surpluses and to have had little competition, a situation favoured by the substitution of power, which was now in Roman hands. This was, however, right at the start of the agrarian colonisation of the country. Over time, commerce, property and the exploitation of the land must have been centralised in the first towns. This coincides with M. Millett's observation (1992) that, in many surveys of the Mediterranean area, the largest amounts of pottery are found at sites from just after the conquest, followed by a progressive diminution, which the author believes should perhaps be interpreted as the economic effect of incorporation into the Roman Republic. This would have provided the opportunity to prosper to a large number of traders and provincials. We are possibly witnessing an important change in the control of wealth, which, in the full Iberian period was monopolised by the elites of the *oppida*; with the new situation the producers' control over the goods would have increased. The rural inhabitants would probably have emerged from a purely subsistence economy to one of having a certain amount of surplus produce to sell. This appears to be confirmed by the spectacular increase in the number of silos under Roman domination, in addition to the dispersion of storage sites. The major control centres of agricultural surpluses from the full Iberian period disappeared and in the Republican period silos are found inside many rural establishments (Burch 1996; Prevosti 2005, 349; Burch and Sagrera 2009).

vosti 2003; Prevosti en premsa) conclou que els establiments rurals dispersos gairebé es dupliquen en el període republicà, mentre que amb l'adveniment de l'Imperi es redueixen gairebé a una tercera part. En aquest procés d'abandonament no es detecta cap moment clau, sinó que s'observa un procés progressiu, de transformació gradual del sistema de poblament.

J. Sanmartí (2008, 162), per a la zona de la Cessetania oriental, explica com pels volts del 200 aC s'abandonen nombrosos assentaments ibèrics de segon ordre, com és el cas del Vilar de Valls, Sant Miquel de Banyeres, la ciutadella aristocràtica d'Alorda Park o els nuclis de menor importància de Mas Castellar (Santa Margarida i els Monjos) o els Garràfols (Vallmoll). Altres assentaments van perdurar, en canvi, com és el cas d'Adarró, on cap al 180 aC es va operar una remodelació urbanística, i no va decaure fins al segle I aC, per quedar abandonat a la meitat d'aquest segle. L'hàbitat dispers, de tipus camperol, va continuar fins a un moment indeterminat del segle I aC, i encara molts establiments continuaren, transformats en *villae* romanes.

L'estudi de l'*ager* de Tarraco emprès per J. M. Carreté, S. Keay i M. Millett (1995), centrat a l'Alt Camp, va fer arribar aquests autors a la conclusió que en època republicana no es produïren canvis importants en l'estructura de l'explotació rural. Els establiments rurals dispersos d'època ibèrica persisteixen majorment en època republicana, sense indici de cap canvi important, de manera que el tipus de poblament i de distribució roman inalterat respecte de l'Ibèric ple. Fins i tot la densitat de jaciments de l'Ibèric ple sembla que no s'incrementa en el període republicà. Creuen que la presència romana no devia estimular la producció. Detecten una densitat d'un jaciment per km², de manera que si extrapolen aquesta densitat a tot el territori, calculen que hi hauria uns 3.300 establiments rurals (havien calculat un *territorium* d'uns 3.300 km² per a la ciutat de Tarraco). En canvi, la característica més destacada és l'increment notable de ceràmica importada, especialment d'Itàlia, de la darrer part del segle II aC endavant, que es troba en qualsevol jaciment. Destaquen especialment les importacions d'àmfores de vi italià, que no es poden relacionar únicament amb l'exèrcit, ja que tenen una àmplia distribució per tot el Mediterrani occidental, i doncs obeeixen a altres factors més complexos, com els amplis interessos comercials dels terratinents romans republicans, dels naviliers i dels mercaders. També conclouen que les vies de comunicació i les xarxes comercials establertes ja en el segle V aC persisteixen en l'etapa republicana, com els fan pensar les ceràmiques ibèriques, que es continuen usant fins aquest període. A través d'aquestes vies, devien arribar les importacions fins a tots els punts de l'*ager*, sense que els més propers a Tarraco mostrin cap

Our study of the part of the *ager* of Tarraco which is now Baix Penedès county (Guitart, Palet and Prevosti 2003; Prevosti in press) concluded that the number of scattered rural establishments almost doubled in the Republican period, whereas with the arrival of the Empire it was reduced to almost a third. No key moment is detected in this abandonment process, but rather a progressive, gradual transformation of the population system.

With regard to the eastern Cessetania area, J. Sanmartí (2008, 162) explains how around 200 BC numerous second-order Iberian settlements were abandoned; these included El Vilar in Valls, Sant Miquel in Banyeres, the aristocratic citadel of Alorda Park and the less important sites of Mas Castellar (Santa Margarida i els Monjos) and Els Garràfols (Vallmoll). In contrast, other settlements survived, including Adarró, which underwent an urban renewal around 180 BC and did not begin to decline until the 1st century BC, finally being abandoned in the middle of that century. The scattered rural habitats continued until an undetermined time in the 1st century BC and many survived after that, having been turned into Roman *villae*.

The study of the *ager* of Tarraco focusing on the Alt Camp undertaken by J. M. Carreté, S. Keay and M. Millett (1995) led the authors to the conclusion that no major changes in the rural exploitation structure took place in the Republican period. Most of the scattered rural establishments of the Iberian period survived into the Republican era, without any signs of major changes. In other words, the Roman population and distribution scheme did not alter that of the full Iberian period. Even the site density of the full Iberian period does not appear to have increased in the Republican period. They believe that the Roman presence did not stimulate production and they detect a density of one site per square kilometre. Extrapolating this to the whole territory, they calculate that there would have been some 3,300 rural establishments (they calculated a *territorium* of some 3,300 square kilometres for the city of Tarraco). In contrast, the most outstanding characteristic is the notable increase in imported pottery from the end of the 2nd century BC, especially from Italy, which can be found at any site. There is a particularly large number of Italic wine amphorae, which cannot be solely related to the army, as they are widely distributed throughout the western Mediterranean and, therefore, correspond to other more complex factors, such as the widespread business interests of the Roman Republican landowners, shipowners and traders. They also conclude that the communications routes and trading networks that were already established in the 5th century BC continued to be used throughout the Republican era, as is apparent from the fact that Iberian pottery was still used during this period. The imports must have reached all points of the *ager* through these networks and there appears

diferència respecte dels més allunyats, fet que els fa pensar que el volum de béns importats fos tan gran que produís una saturació del mercat. Les àmfores grecoitàliques i Dressel 1 de producció local mostren una distribució confinada a la zona del transecte 4, és a dir, a l'interior del país. La distribució de l'àmfora ebusitana suggereix que hi havia mercaderies que entraven a la regió des del nord-est, via el Penedès, més que no pas des de *Tarraco*. Els patrons de distribució diferents els semblen insinuar el desenvolupament de dos sistemes paral·lels, un de basat en la ciutat romana, de penetració de l'economia imperial, i l'altre de continuïtat de les tradicions indígenes, a l'interior. En canvi, a partir del 50 aC, l'increment de varietats de ceràmiques podria fer un gir cap al nucli urbà com a font d'aprovisionament.

En conseqüència del manteniment de la situació del poblament rural ibèric en època republicana, S. Keay (2006) pensa que la riquesa de la Tarragona romana no reposava en l'agricultura, ni en el comerç, sinó en la gran inversió de què va ser objecte com a capital provincial i seu del *concilium provinciae*. Segons aquests estudis, tant l'estructura del poblament d'època ibèrica com les rutes comercials persisteixen en el període republicà, sense canvis importants. Les idees de S. Keay (2001, 129) s'emmarquen en la idea global del gran canvi que es produeix entre la meitat del segle I aC i la meitat del segle I dC, moment de la introducció dels esquemes culturals romans, i de la creació de la ideologia de l'Imperi, que s'expressa en un llenguatge visual de símbols culturals estandarditzats. Per tant, creu que abans d'aquest procés no està clar que hi hagués un sistema de valors romans que les comunitats indígenes poguessin percebre i emular. El sistema de valors culturals romans devia anar lligat al concepte romà de ciutat, que no es manifesta a les *Hispaniae* fins a la meitat del segle I aC (Keay 2001, 130). Resulta fonamental, en aquest procés, la conversió dels pobles en comunitats autònomes a través de l'extensió del sistema de la ciutat estat, que va avançar poc durant la República, però que va produir una municipalització important de centres privilegiats, a partir d'August, a la major part de la Península, i que va culminar amb la concessió del *ius latii* a totes les comunitats lliures, sota Vespasià.

La primera qüestió que salta a la vista és que el temple capitolí de *Tarraco*, de cap al 100 aC, genera una contradicció amb aquest plantejament. La seva presència en aquestes dates fa pensar en una adopció precoç del sistema de valors culturals romans, i justament dels lligats amb el concepte de la ciutat romana.

Per la seva banda, I. Arrayás (2005) planteja que la unificació de la ciutat baixa de *Tarraco* amb el *praesidium*, sota un mateix recinte murat, cap al tercer quart del segle II aC, també correspon a un moment de gran transformació del territori. Focalitza el procés

to have been no difference between the places closest to *Tarraco* and those farthest away. This leads them to believe that such large amounts were imported that they could even have saturated the market. The locally produced Greco-Italic and Dressel 1 amphoras show a distribution pattern confined to the area of Transect 4, in other words, inland. The distribution of Ebusitanian amphoras suggests that some goods entered the region from the northeast, via El Penedès, rather than through *Tarraco*. The different distribution patterns appear to indicate the development of two parallel systems, one based on the Roman city of penetration of the imperial economy, and the other of a continuity of the indigenous traditions, in the interior. In contrast, from 50 BC, the increase in the varieties of pottery may have caused a turn towards the city as a source of supply.

As a consequence of the continuance of the situation of the Iberian rural population during the Republican period, S. Keay (2006) believes the wealth of Roman Tarragona did not lie in agriculture or commerce, but in the huge investment made in it as a provincial capital and seat of the *concilium provinciae*. According to these studies, both the Iberian-period population structure and the trade routes continued into the Republican period without major changes. S. Keay's ideas (2001, 129) are framed within the overall idea of the great change that came about between the middle of the 1st century BC and the middle of the 1st century AD, when Roman cultural patterns were introduced and the ideology of the Empire was created; these were expressed in a visual language of standardised cultural symbols. Therefore, he believes that before that process it is by no means clear whether there was a system of Roman values that could be perceived and emulated by the indigenous communities. The Roman system of cultural values would have been linked to the Roman concept of the city, which was not manifested in the *Hispaniae* until the middle of the 1st century BC (Keay 2001, 130). A fundamental factor in this process was the conversion of the peoples into autonomous communities through the extension of the city-state system, which advanced little during the Republic, but which produced a major municipalisation of privileged centres from the time of Augustus in most of the Iberian Peninsula. This culminated in the concession of the *ius latii* to all the free communities under Vespasian.

The first question that comes to mind is whether the Capitoline temple of *Tarraco* dated to around 100 BC contradicts this hypothesis. Its existence during this time leads us to believe that there was an early adoption of the system of Roman cultural values, particularly those linked to the concept of the Roman city.

For his part, I. Arrayás (2005) theorises that the unification of the lower part of *Tarraco* with the *praesidium* within a single walled enclosure, around the third quarter of the 2nd century BC, also corresponds to a time of

en un canvi de les formes d'explotació agrària i d'emmagatzematge dels excedents, que indiquen la desaparició del sistema d'acumulació en àrees comunitàries, característic de l'Ibèric ple, davant del domini d'un tipus de producció fraccionada en petites unitats, amb sitges a cada establiment, on cada productor emmagatzemava el seu producte. Veu en aquest canvi una transformació de les formes i relacions de producció, que sols es pot explicar per l'establiment d'un cadastre romà. Aquest respondria a un reassentament de la població ibèrica, amb la finalitat de promoure la seva integració en les noves relacions de producció romanes, tot trencant l'estructura del poblament anterior i implantant unes pautes socioeconòmiques noves, en un procés sense violència. Addueix el text de Sícul Flac (*De cond. agr.* 119 Th. = 155 La.) que indica que les terres que pertanyien a Roma per dret de conquesta no sols es podien donar a veterans, sinó també a indígenes, segons el seu grau de col·laboració. També hi relaciona una potent emissió de monedes de *Kese*, de la segona meitat del segle II aC, que comença a utilitzar el patró cassetà, com la resta d'emissions ibèriques del nord-est de la província, indicatiu de la importància de *Tarraco* en la nova estructura fiscal i administrativa de la *Citerior*. Creu que la posada en circulació de gran quantitat de moneda ha de respondre a un canvi important dels mecanismes fiscals, productius i d'intercanvi, que sols es poden explicar per l'establiment d'un cadastre, que hauria facilitat els intercanvis comercials i hauria introduït les poblacions ibèriques en un marc de relacions de producció més monetitzat, i que asseguraria un control fiscal més elaborat.

Arrayás considera que el fenomen del reassentament va continuar i fins es va intensificar en el segle I aC. Considera les produccions antigues d'imitacions d'àmfores vinateres itàliques, Dressel 1 i grecoitàlica, a l'Alt Camp, com de netes arrels indígenes. Creu que en la segona meitat del segle I aC s'acaba el procés de reorganització dels territoris ibèrics, de manera que amb l'adveniment del Principat ja es poden considerar romanitzats. Així doncs, August va poder-los reorganitzar des del punt de vista administratiu, va fer noves fundacions i va iniciar el procés de reconeixement i vertebració jurídica dels nuclis preexistents. Veu l'època cesariana i augustiana de *Tarraco* com un període cabdal, a causa de l'adquisició de l'estatut de colònia que la va consagrar com a *civitas* romana, i amb un desenvolupament i embelliment del nucli urbà notable. Considera, doncs, el creixement urbà, de forma ascendent, des de l'antic sector indígena. I que la important desaparició d'establiments rurals de l'Ibèric final, en la segona meitat del segle I aC, s'ha d'explicar per les noves tendències productives. Els nous cultius, especialment el vi, no van eliminar els tradicionals, per bé que van marginar els establiments anteriors més especialitzats. Entre la meitat del segle I aC i l'inici del

great transformation in the territory. He focalises the process in a change of the forms of agricultural exploitation and the storage of surpluses, which indicate the end of the system of accumulation in communal areas, which was characteristic of the full Iberian period. They were replaced with a type of production segmented into small units with silos in each establishment, where each producer stored his own product. He sees in this change a transformation of the forms and relations of production that can only be explained by the establishment of a Roman cadastre. This would have brought with it a relocation of the Iberian population with the aim of integrating them into the new Roman relations of production, breaking with the previous population structure and introducing new socio-economic rules in a non-violent process. He offers as proof the text of Siculus Flaccus (*De cond. agr.* 119 Th. = 155 La.), which indicates that the lands belonging to Rome by right of conquest could not only be given to veterans, but also to natives, depending on their degree of collaboration. I. Arrayás also relates to this a major issue of *Kese* coinage from the second half of the 2nd century BC, which had begun to use the Cessetanian pattern, like the rest of the Iberian issues in the northeast of the province, an indication of the importance of *Tarraco* in the new fiscal and administrative structure of the *Citerior*. He believes that the circulation of a large quantity of coins must have corresponded to a major change in the fiscal, productive and exchange mechanisms, which can only be explained by the establishment of a cadastre. This would have facilitated commercial exchanges and would have brought the Iberian populations within a framework of more monetarised production relations and ensured an improved fiscal control.

Arrayás believes that the phenomenon of resettlement continued, and even intensified, in the 1st century BC. He considers the earlier productions of Dressel 1 and Greco-Italic wine amphora imitations in the Alt Camp as purely of indigenous origin. He believes that in the second half of the 1st century BC, the process of reorganising the Iberian territories came to an end, so that with the coming of the Principality we can consider them to have been Romanised. Thus, Augustus was able to organise them from the administrative point of view, to found new towns and to begin the process of judicial recognition and articulation of the pre-existing population centres. He sees the Caesarean and Augustan periods of *Tarraco* as of prime importance, due to the acquisition of the statute of *colonia* that consecrated it as a Roman *civitas*, with a notable development and embellishment of the urban area. He considers, therefore, that the urban expansion grew out of the old indigenous sector and that the major reduction in late-Iberian rural establishments in the second half of the 1st century BC can be explained by the new production trends. The new crops, especially wine, did

segle I, jutja la proliferació de terrisseries d'àmfores vinícoles i nous assentaments rurals, alguns dels quals creu que es poden considerar del tipus vil·la, com a clars indicadors del desenvolupament de la producció de vi i de la implantació del «sistema de la vil·la», tot protagonitzat pels indígenes.

L'ager de *Tarraco* mereix tornar a ser examinat amb més minuciositat i precisió en les datacions arqueològiques, i sota la perspectiva dels estudis de paisatge, és a dir, amb un enfocament més global i sistèmic, per tal de comprovar si realment es confirma aquesta persistència de la situació d'època ibèrica en època republicana, si l'estructura del poblament, l'economia agrària i les rutes comercials perviuen, com sembla deduir-se dels estudis de J. M. Carreté, S. Keay i M. Millett (1995), o si el poblament rural dispers s'incrementa en època republicana i es detecta un canvi important del poblament en època cesariana, com es comprova en altres punts de la Cessetania com el Baix Penedès (Guitart, Palet i Prevosti 2003; Prevosti en premsa). J. López (2006b, 100) també afirma que cap a la fi del segle II aC o principis de l'I aC apareix una gran quantitat de petits establiments rurals, i considera que en molts dels assentaments o granges tardorepublicans identificats per J. M. Carreté, S. Keay i M. Millett (1995) com d'origen ibèric, després d'una revisió del material, s'ha d'atribuir una cronologia inicial de cap a la fi del segle II aC.

Anant a un grau de més precisió cronològica, també interessa comprovar si es detecta un canvi important en el poblament rural, coincident amb la unificació de la ciutat cap al 130 aC (Arrayás 2005). Tant I. Arrayás com J. Guitart, J. M. Palet i M. Prevosti estan d'acord que es detecta un canvi important a la regió, cap a la fi del segle II aC, especialment accentuat en el tomb de segle II a I en el poblament rural dispers, que es fa molt dens, i que resulta coincident amb la fundació de les ciutats romanes republicanes de l'àrea catalana. És interessant observar com la diferència entre aquests autors està en la interpretació. La que en fa I. Arrayás resulta coherent i per tant no és descartable. Allò que es posa en qüestió és, doncs, si el procés d'introducció dels esquemes romans d'organització de les primeres ciutats republicanes que es detecten a l'àrea catalana entre el darrer quart del segle II aC i la fi de la República respon a un procés de reassentament dels indígenes amb cadastres, promogut per les autoritats romanes, amb el fi de fer entrar la població local dins de les estructures romanes, o bé es tracta d'un procés menys dirigit, protagonitzat per immigrants romans i itàlics, i per compradors de terres que actuen des d'Itàlia, que van anar tenint interessos a la regió i van anar provocant l'adopció de les formes productives i socials romanes. Ara bé, la proposta d'aquest projecte és afinar millor en l'estudi dels jaciments i del paisatge, i especialment en les datacions arqueològiques,

not wipe out the traditional crops, although they did marginalise them to previous, more specialised establishments. Between the middle of the 1st century BC and the beginning of the 1st century AD, he judges the proliferation of potteries making wine amphoras and new rural settlements, some of which he believes can be considered as of the villa type, as clear indicators of the development of wine production and the introduction of the "villa system", in which natives played a leading role.

The *ager* of *Tarraco* merits a more thorough re-examination, with greater precision in the archaeological datings and from the point of view of landscape archaeology; in other words, with a more global and systemic focus, in order to ascertain whether this persistence of the Iberian-period situation in the Republican era can really be confirmed. We need to see whether the population structure, agrarian economy and trade routes survived, as the studies of J. M. Carreté, S. Keay and M. Millett (1995) appear to show, or whether the scattered rural population increased in the Republican period and there was a major change in the time of Caesar, as we have seen in other parts of Cessetania, such as Baix Penedès county (Guitart, Palet and Prevosti 2003; Prevosti in press). J. López (2006b, 100) also affirms that around the end of the 2nd century or the beginning of the 1st century BC, a large number of small rural establishments grew up. Following a review of the finds, he considers that many of the Late Republican settlements or farms identified by J. M. Carreté, S. Keay and M. Millett (1995) as of Iberian origin have to be attributed to an initial chronology of around the end of the 2nd century BC.

Moving towards a greater degree of chronological precision, we are also interested in verifying whether a major change can be detected in the rural population coinciding with the unification of the city in around 130 BC (Arrayás 2005). I. Arrayás, J. Guitart, J. M. Palet and M. Prevosti all agree that a major change can be detected in the region towards the end of the 2nd century BC; this was especially accentuated at the turn of the 2nd to the 1st century in the scattered rural population, which became very dense, and coincided with the foundation of the Roman Republican towns of the Catalan area. It is interesting to observe how the difference between these authors is in their interpretation. That of I. Arrayás is coherent and cannot therefore be ruled out. What is placed in doubt, therefore, is whether the process of introducing Roman organisational schemes in the first Republican towns detected in the Catalan area between the last quarter of the 2nd century BC and the end of the Republic corresponds to a resettling of natives with cadastres introduced by the Roman authorities, with the aim of bringing the local population within the Roman structures, or whether it was a less-managed process involving Ro-

per tal de poder arribar a conclusions més determinants sobre aquesta problemàtica.

Un altre tema que genera discussió gira entorn de la introducció del sistema de la vil·la,⁷² del qual en volem estudiar la dinàmica en l'*ager* de Tarraco. Cal considerar, com exposava en un altre lloc (Prevosti 2005, 378), que les fases més antigues d'algunes vil·les de l'àrea catalana (les de Mas d'en Gras a Vila-seca, la Clota a Creixell, el Moro a Torredembarra, el Vilarenc de Calafell, Can Martí a Samalús, Can Massot a Montmeló, Can Rossell a Llinars del Vallès, Can Malla a Palou (Granollers), els Tolegassos i l'Olivet d'en Pujol a Viladamat i Mas Gusó a Belcaire d'Empordà) són totes elles republicanes, de caràcter itàlic i, com observa R. Jàrraga (2000), situades al llarg de la gran ruta que menava de les Gàl·lies fins a Cadis. Potser se n'hi podrien afegir d'altres, per bé que pel coneixement tan fragmentari que en tenim encara són dades febles, com el castell de Cubelles, Cal Ros de les Cabres al Masnou, la fase antiga dels Ametllers a Tossa de Mar i el Pla de l'Horta a Sarrià de Dalt. Així doncs, cal concloure que els grans canvis de poblament operats al nord-est de la província *Citerior*, en l'etapa republicana, la introducció de sistemes nous d'explotació del camp, així com les primeres organitzacions dins del sistema de la ciutat romana, que es produí cap a la fi del segle II aC i l'inici de l'I aC, són indicadors clars d'una romanització primerenca, que significa un gran pas endavant cap a l'adopció dels esquemes romans d'economia agrària i d'organització del país.

Sembla, doncs, que l'organització del territori i l'explotació a través dels sistemes econòmics romans, i per tant la introducció de l'agricultura romana, arribà gradualment, a partir del tomb del segle II a l'I aC, de la mà de l'urbanisme i de la immigració, sovint a remolc de l'exèrcit, i amb diferències regionals. Com ja deia en un altre lloc (Prevosti 1995, 253), tot i que en el segle I aC no s'hagin generalitzat els establiments tipus vil·la, a partir del moment que es comprova la producció i comercialització massiva de vi en el mercat mediterrani de l'època, hem de pensar que el sistema productiu ja era decididament el sistema de la vil·la. De la mateixa opinió és A. Ros (2004), qui parla de *protovil·les*, en el segle I aC, i entén que allò que és més important és la seva integració dins del sistema econòmic i social del món romà, fenomen que ja és palès en el camp català del segle I aC.⁷³ Aquest autor

man and Italic immigrants and land purchasers who operated out of Italy, acquiring interests in the region and encouraging the adoption of Roman productive and social forms. The proposal of this project is to refine the study of the archaeological sites and the landscape, paying particular attention to the archaeological datings, in order to reach more decisive conclusions on this question.

Another much disputed subject revolves around the introduction of the villa system,⁷² the dynamic of which we wish to study for the *ager* of Tarraco. As stated elsewhere (Prevosti 2005, 378), we have to take into account that the oldest phases of some of the villas in the Catalan area (those of Mas d'en Gras in Vila-seca, La Clota in Creixell, El Moro in Torredembarra, El Vilarenc in Calafell, Can Martí in Samalús, Can Massot in Montmeló, Can Rossell in Llinars del Vallès, Can Malla in Palou (Granollers), Els Tolegassos and L'Olivet d'en Pujol in Viladamat and Mas Gusó in Belcaire d'Empordà) are all of the 1st century BC, of the Italic type and, as R. Jàrraga (2000) points out, they are located along the route that leads from Gaul to Cadiz. Perhaps we can add others (although with the fragmentary knowledge we have, the data are still insubstantial), such as the Castle of Cubelles, Cal Ros de les Cabres in Masnou, the early phase of Els Ametllers in Tossa de Mar and El Pla de l'Horta in Sarrià de Dalt. Thus, we have to conclude that the major population changes which took place in the north-east of the *Citerior* province during the Republican period, the introduction of new systems of exploiting the countryside, and the first organisations within the system of the Roman city, which took place towards the end of the 2nd century and at the beginning of the 1st century BC, are clear indications of an initial Romanisation. This signifies a major advance towards the adoption of Roman agrarian economy and countryside organisational patterns.

It appears, therefore, that the organisation of the territory and its exploitation using Roman economic systems, and consequently the introduction of Roman agriculture, was introduced gradually from the turn of the 2nd to the 1st century BC. This came together with urbanism and immigration, often tagging along behind the army, and with regional differences. As I have already pointed out elsewhere (Prevosti 1995, 253), although in the 1st century BC villa-type establishments had not become generalised, from the moment we confirm the mass production and marketing of wine in the Mediterranean market of the time, we have to consider that the productive system was decidedly that of the villa. A. Ros (2004) shares this opinion; he speaks of *protovillas* in the 1st century BC and

72. Prevosti 1995, 252-253; Olesi 1995; 1997; Sanmartí 1998; Jàrraga 2000; Ros 2004; Prevosti i Guitart 2005; Prevosti 2005.

73. Al·ludeix al concepte d'A. L. F. Rivet (1969) que la vil·la és una unitat de producció agrària integrada en el sistema econòmic i social del món romà, i al de J. Percival (1976, 13), que la considera un fenomen econòmic i social. Justament es tracta de dues citacions utilitzades també per mi, amb el mateix raonament (Prevosti 1981b, 24-25).

72. Prevosti 1995, 252-253; Olesi 1995; 1997; Sanmartí 1998; Jàrraga 2000; Ros 2004; Prevosti and Guitart 2005; Prevosti 2005.

afirma que «Des del món indígena no es pot crear una explotació tan especialitzada com la vil·la sense la intervenció del món romà. És per això que el fenomen de l'aparició de la vil·la serà paral·lel a l'arribada de població itàlica o romana a la Península». Heus aquí, doncs, una opinió que en certa mesura coincideix amb la que sostenen O. Olesti (1997) i I. Arrayás (2005), que creuen, això no obstant, que no hi ha vil·les fins a l'època d'August, que s'introdueixen amb les transformacions socials i jurídiques de les *civitates* de l'àrea catalana.

Ara bé, la controvèrsia resideix en la interpretació dels establiments de caire itàlic del segle I aC, així com del procés socioeconòmic que els acompanya, del qual coneixem especialment el tema del negoci del vi, que uns autors (M. Prevosti, A. Ros) interpreten com ja dins del sistema romà i per tant del sistema de la vil·la, mentre que d'altres (O. Olesti i I. Arrayás) creuen que es tracta d'una evolució dins del món indígena, que s'havia vist obligat a reasentar-se i a integrar-se en les noves formes productives i socials imposades per Roma. Segons O. Olesti, doncs, les vil·les evolucionen a partir dels assentaments de filiació indígena, que van sorgir amb els reassentaments de la població ibèrica, que es van fer mitjançant cadastres romans tardorepublicans. Alguns d'aquests establiments, en època d'August s'anirien transformant en *villae*.⁷⁴ Per la seva banda, V. Revilla (Revilla i Miret 1995; Revilla 2004, 190) es manifesta contra la introducció de les vil·les a partir de l'inici del segle I aC a l'àmbit català, dins d'una reflexió simplista del tema,⁷⁵ en què es fa ressò de les limitacions interpretatives que ofereixen aquests jaciments, atesa la precarietat de la majoria d'excavacions, i també proposa una interpretació que no estigui basada únicament en les característiques arquitectòniques. De fet, això és el que pretenen tots els autors.

74. I. Arrayás (2005, 192-193) apunta: «[...] debemos ser muy prudentes en la utilización del término 'villa', que ha sido aplicado frecuentemente a cualquier yacimiento donde se han encontrado materiales romanos, y huir de la tradicional consideración que defiende la aplicación del 'sistema de la villa' en Hispania desde el s. II a.C., basándose tan sólo en un supuesto mimetismo con el caso de Italia central, donde sí era el sistema dominante». Penso que és cert que en moltes publicacions, i fins en l'IPAC, abunda la utilització indiscriminada del terme *vil·la* per a qualsevol establiment rural de caràcter romà, per bé que sovint es tracta de treballs realitzats per arqueòlegs no especialistes en el tema, que no n'han fet un plantejament teòric profund. En canvi, entre els arqueòlegs que han estudiat el tema, s'observa una cura important en l'aplicació del terme, que de totes formes cal tenir present que ha tingut una evolució en el seu ús, dins de la tradició dels estudis arqueològics, com s'explica a Prevosti i Guitart (2005). En canvi, no conec l'esmentada «tradicional consideración que defiende la aplicación del 'sistema de la villa' en Hispania desde el s. II a.C.».

75. Redueix el tema a l'existència o no de vil·les romanes i no es planteja la introducció del «sistema de la vil·la».

understands that the most important factor is their integration into the economic and social system of the Roman world, a phenomenon that can be clearly seen in the Catalan countryside from the 1st century BC.⁷³ This author states that "The native peoples were not capable of creating such a specialised exploitation system as the villa without the intervention of the Romans. For this reason, the villa would have appeared at the same time as the Italics or the Romans arrived on the Iberian Peninsula". We have here, therefore, an opinion that coincides to a certain extent with that of O. Olesti (1997) and I. Arrayás (2005), who believe, this information notwithstanding, that there were no villas until the time of Augustus, who introduced them with the social and juridical transformations of the *civitates* in the Catalan area.

However, the controversy lies in the interpretation of the Italic-type establishments of the 1st century BC, as well as of the socioeconomic process that accompanied them. In this respect, we have particularly good knowledge of the subject of the wine business, which the authors (M. Prevosti and A. Ros) interpret as already within the Roman system, and therefore that of the villa. Others (O. Olesti and I. Arrayás), however, believe that it evolved within the indigenous world, which had been obliged to re-establish itself and integrate into the new productive and social patterns imposed by Rome. According to O. Olesti, therefore, the villas evolved from the indigenous settlements that arose from the resettlement of the Iberian population carried out through Late Roman Republican cadastres. Some of these establishments would become *villae*⁷⁴ in the Augustan period. For his part, V. Revilla (Revilla and Miret 1995; Revilla

73. He alludes to A. L. F. River's concept (1969) that the villa was an agricultural production unit integrated into the Roman economic and social system, as well as to that of J. Percival (1976, 13), who considers it an economic and social phenomenon. To be exact, there are two quotations, which I also use with the same reasoning (Prevosti 1981b, 24-25).

74. I. Arrayás (2005, 192-193) points out that: "[...] we should take more care with our use of the term 'villa', which has frequently been applied to any archaeological site where Roman finds have been made, and distance ourselves from the traditional position that defends the application of the 'villa system' in Hispania from the 2nd century BC, based only on an assumed mimicry of the case of central Italy, where it was in fact the dominant system. I believe that it is true that in many publications, and even in the IPAC, there is an abundant and indiscriminate use of the term *villa* for any Roman rural establishment, although they are often works written by archaeologists who are not specialists in the subject and who have not made a profound theoretical proposal. In contrast, we can observe that archaeologists who have studied the subject take particular care in applying the term, which, in any case, we have to bear in mind has undergone an evolution in its use within the tradition of archaeological studies, as Prevosti and Guitart (2005) explain. On the other hand, I do not know the referred to traditional consideration that defends the application of the 'villa system' in Hispania from the 2nd century BC".

Així doncs, davant de la presència d'alguns establiments de caire itàlic, d'època republicana, en el camp de *Tarraco*, resulta interessant estudiar-hi la dinàmica del sistema de la vil·la i les particularitats que s'hi dibuixen. Si podem saber alguna cosa sobre la seva producció agropecuària, sobre el marc econòmic en què es desenvolupen i sobre qui en són els propietaris, i si podem precisar millor les cronologies, són temes importants per plantejar-se en aquest espai.

L'alt Imperi

Amb l'adveniment d'August i l'inici de l'Imperi, la *Hispania Citerior* va passar, com a província d'August, a ser governada per un *legatus Augusti propraetore*, resident a *Tarraco*. Durant els anys 26-25 aC, la ciutat es va convertir en la residència d'August, des d'on va rebre delegacions de tot el món romà i fins i tot de l'Índia, i per tant va fer les funcions de centre de l'Imperi. *Tarraco* va conservar, segons G. Alföldy (2006, 8), una alta categoria i influència, en èpoques posteriors. En dona testimoni Pomponi Mela (2.90), que la qualifica de la més opulenta de les ciutats situades en aquesta costa.⁷⁶ A partir d'August comença la monumentalització de la ciutat, es construeix el teatre, el fòrum de la colònia es dobla, es construeix l'immens fòrum provincial, amb el temple d'August al seu cim, i l'àrea residencial de la ciutat es va expansionant cap als suburbis (fig. 2). Sota Domicià es construirà el circ, i l'amfiteatre s'aixecarà a principis del segle II.

El governador de la província tenia rang consular i residia al *praetorium consulare*, com indica la inscripció *RIT* 34.⁷⁷ L'administració econòmica de la província estava en mans del *procurator Augusti*, que tenia cura dels impostos de les comunitats. També hi havia altres empleats que atenien l'administració provincial i especialment l'administració de la justícia, que eren alts funcionaris, pertanyents a l'exèrcit. Altres eren esclaus i lliberts de l'emperador, i actuaven com a oficials del *tabularium* (els arxius centrals de la província), de la seva *arca* (la caixa de la província) i de les oficines de cobrament dels impostos especials que es pagaven pels testaments i per la manumissió d'esclaus (Alföldy 2006, 8-9).

A *Tarraco* es va erigir el primer altar dedicat a August, divinitzat en vida, el 14 aC.⁷⁸ Es devia aixecar

2004, 190) comes out against the introduction of villas from the beginning of the 1st century BC in the Catalan area, as part of a simplistic reflection on the subject⁷⁵ in which he mentions the interpretative limitations of these sites, given the precariousness of the majority of excavations. He also proposes an interpretation that is not solely based on the architectural characteristics. In fact, this is the objective of all the authors.

Therefore, given the presence of Republican-period Italic-type establishments in the *Tarraco* countryside, it is of interest to study the dynamic and particularities of the villa system there. If we can learn something about its agricultural production, the economic framework in which it developed and who the owners were, as well as ascertaining more precise chronologies, these will be important subjects to deal with here.

The Early Roman Period

With the arrival of Augustus and the beginning of the Empire, *Hispania Citerior*, as an Augustan province, came under the governorship of a *legatus Augusti propraetore* resident in *Tarraco*. During the years 26-25 BC, the city became Augustus' residence, where he received delegations from all over the Roman world and even from as far afield as India. It was to all intents and purposes the centre of the Empire. According to G. Alföldy (2006, 8), *Tarraco* maintained its high status and influence in subsequent periods. Pomponius Mela (2.90) provides us with evidence of this when he describes it as the most opulent of the towns situated on this coast.⁷⁶ The monumentalisation of the city started in the time of Augustus. The theatre was built, the forum of the *colonia* was doubled in size, the immense provincial forum was built with the temple of Augustus on its summit, and the residential area of the city was expanded towards the suburbs (fig. 2). The circus was laid out under Domitian and then the amphitheatre was built at the beginning of the 2nd century.

The governor of the province had the rank of consul and he resided in the *praetorium consulare*, as the inscription *RIT* 34⁷⁷ tells us. The financial administration of the province was in the hands of the *procurator Augusti*, who was in charge of the taxes imposed on the communities. There were other employees who worked in the provincial government and especially the administration of justice; they were high-level civil servants

76. «Tarraco urbs est in his oris maritimarum opulentissima».

77. J. Ruiz de Arbulo (2007) pensa que la inscripció *RIT* 34, que esmenta el *genius praetorii consularis*, fa referència a la totalitat del conjunt foral provincial i no al palau del governador, el *legatus augusti propraetore*.

78. Quint. *Inst.* 6.3.77: «I August, als habitants de Tarragona que li anunciaren que havia nascut una palmera en el seu altar: "És clar", els digué, "que vosaltres l'enceneu sovint."» (traducció de J. Pérez Durà, col·lecció Bernat Metge).

75. It reduces the subject to whether Roman villas existed or not and does not broach the question of the introduction of the "villa system".

76. «Tarraco urbs est in his oris maritimarum opulentissima».

77. J. Ruiz de Arbulo (2007) believes that the inscription *RIT* 34, which mentions the *genius praetorii consularis*, refers to the whole of the provincial forum complex and not the governor's palace, the *legatus Augusti propraetore*.

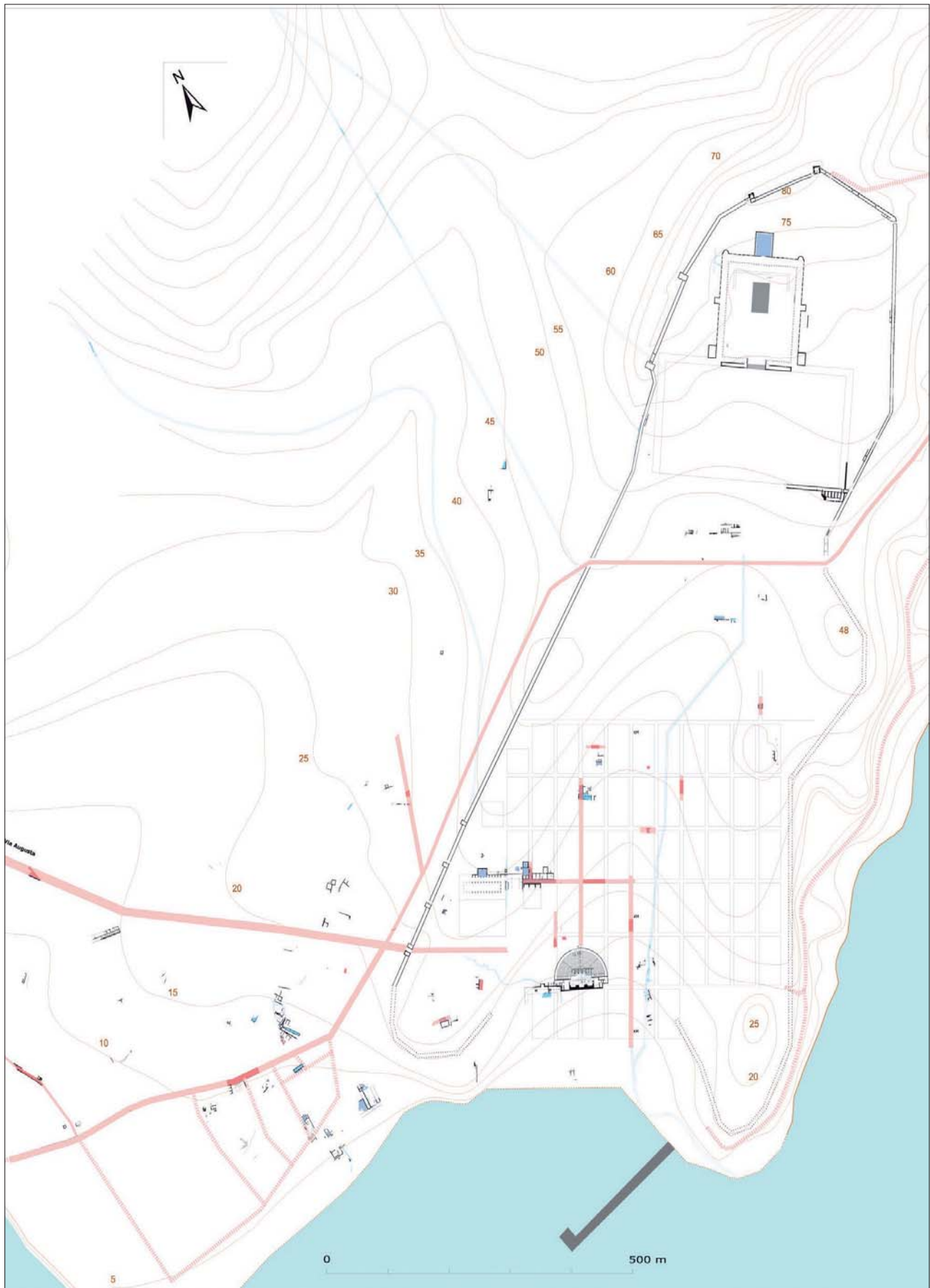

Figura 2. Planta de *Tarraco* entre l'època d'August i la fi del regnat de Neró, segons Macias, Fiz *et al.* 2007.

Figure 2. Plan of *Tarraco* between the Augustan period and the end of Nero's reign, according to Macias, Fiz *et al.* 2007.

a la plaça del fòrum colonial, com suposa J. Ruiz de Arbulo (2007, 28). En aquesta època, es devia afegir una segona plaça forense a la que ja existia d'època republicana, on s'alçava el capitolí, com hem vist més amunt. Aquesta segona plaça, que s'ha considerat un *forum adiectum*,⁷⁹ era porticada, i contenia la basílica a l'extrem nord. Aquesta es data cap a finals d'època augustiana, en funció de la seva decoració (Pensabene 1996). A l'extrem sud de la plaça hi havia una infraestructura constructiva important, que sostenia la terrassa, per salvar el desnivell sobre l'àrea portuària, consistent en un criptopòrtic sobre el qual recolza un pòrtic i sota el qual s'obren una bateria de *tabernae* cap a una plaça inferior (Mar i Roca 1998; Macias 2000a; Macias i Díaz 2000; Ruiz de Arbulo 2007). L'àrea de la basílica estava decorada amb escultures de la dinastia julioclaudia, presidides per un *Augustus velato capite*,⁸⁰ i en l'espai de la plaça segurament també hi havia l'altar dedicat a August.

A més del fòrum colonial, de plaça doble, ubicat a la part baixa de la ciutat, que acabem de descriure, es va erigir en època imperial una immensa obra arquitectònica i urbanística dedicada al fòrum provincial, en la part alta de la ciutat, distribuïda en tres terrasses. Tàcit (*Ann.* 1, 78) explica com, l'any 15, una delegació d'hispanos va demanar a l'emperador Tiberi permís per construir un temple a August a *Tarraco*. Va ser el primer temple de culte imperial, el qual va servir d'exemple a totes les altres províncies (Alföldy 2002) i fins es va reproduir en les monedes encunyades a la ciutat en època de Tiberi. G. Alföldy (2006, 9) l'identifica amb el temple que es va construir on avui s'aixeca la catedral, en el centre de la gran plaça que constituïa la terrassa alta, lloc on s'han trobat una sèrie de pedestals amb inscripcions a diversos emperadors, que donen fe de la seva funció de culte imperial.

Darrerament s'ha fet una campanya de prospeccions geofísiques al subsòl de la catedral i s'hi han identificat una sèrie d'estructures que s'interpreten com els fonaments del temple (Casas *et al.* 2009; Macias, Menchon *et al.* 2007). S'han recuperat prou elements d'aquest recinte sacre per comprovar que, en un primer moment, la iconografia de la seva decoració estava inspirada en el *forum Augustum*, amb idèntics clipeus amb caps de Júpiter Ammó i Meduses, per bé que el recinte va sofrir una refacció en època flàvia, que hauria seguit un programa decoratiu que va prendre el model del *Forum Pacis* de Roma (Mar 1993; Pensabene i Mar 2004) (fig. 3). Al voltant del temple d'època flàvia, hi havia una plaça porticada (de 132 x 156 m), amb exedres semicirculars i rectangulars, i amb grans finestres a la paret de tancament,

and belonged to the army. Others were the emperor's slaves and freedmen, who worked as officials of the *tabularium* (the central archives of the province), the *arca* (provincial treasury) and the offices for collecting the special taxes paid for wills and the manumission of slaves (Alföldy 2006, 8-9).

The first altar dedicated to Augustus, who was deified in life, was erected in 14 BC in *Tarraco*.⁷⁸ It would have been in the square of the forum of the *colonia*, according to J. Ruiz de Arbulo (2007, 28). It was at this time that a second forum square was added to the one built in the Republican period. It was here that the Capitoline temple we referred to above was built. This second square, which is considered to have been a *forum adiectum*,⁷⁹ was porticoed and contained the basilica at the northern end. On the basis of its decoration, it is dated to around the end of the Augustan period (Pensabene 1996). At the southern end of the square there was an important architectural infrastructure supporting the terrace that overcame the height difference with the port. It consisted of a cryptoportico that supported a portico, below which there was a series of *tabernae* that opened onto a lower square (Mar and Roca 1998; Macias 2000a; Macias and Díaz 2000; Ruiz de Arbulo 2007). The area of the basilica was decorated with sculptures of members of the Julio-Claudian dynasty, presided over by an *Augustus velato capite*,⁸⁰ there was probably also an altar dedicated to Augustus in the square.

In addition to the twin-squared forum of the *colonia* in the lower part of the city that we have just described, in the Imperial period a huge architectural and urban project was undertaken to build a provincial forum spread over three terraces in the upper part of the city. Tacitus (*Ann.* I, 78) explains how, in the year 15, a delegation of Hispanics asked the emperor Tiberius for permission to build a temple to Augustus in *Tarraco*. It was the first imperial cult temple to be built and served as an example for all the other provinces (Alföldy 2002); it was even reproduced on the coins minted in the city during the reign of Tiberius. G. Alföldy (2006, 9) identifies it with the temple built on the site of the present-day cathedral, in the middle of the great square that made up the upper terrace, a place where a series of pedestals with inscriptions to various emperors has been found, confirmation that it was used for emperor worship.

Recent geophysical surveys carried out in the cathedral subsoil have identified a series of structures interpreted as the foundations of the temple (Casas *et al.*

79. Ruiz de Arbulo, Vivó i Mar 2006, 413.

80. Koppel 1985, 44-74.

78. Quint. *Inst.* 6.33.77: "The Tarraconenses announced to Augustus that a palm tree had grown on the altar dedicated to him. He replied that in that case they didn't use much".

79. Ruiz de Arbulo, Vivó and Mar 2006, 413.

80. Koppel 1985, 44-74.

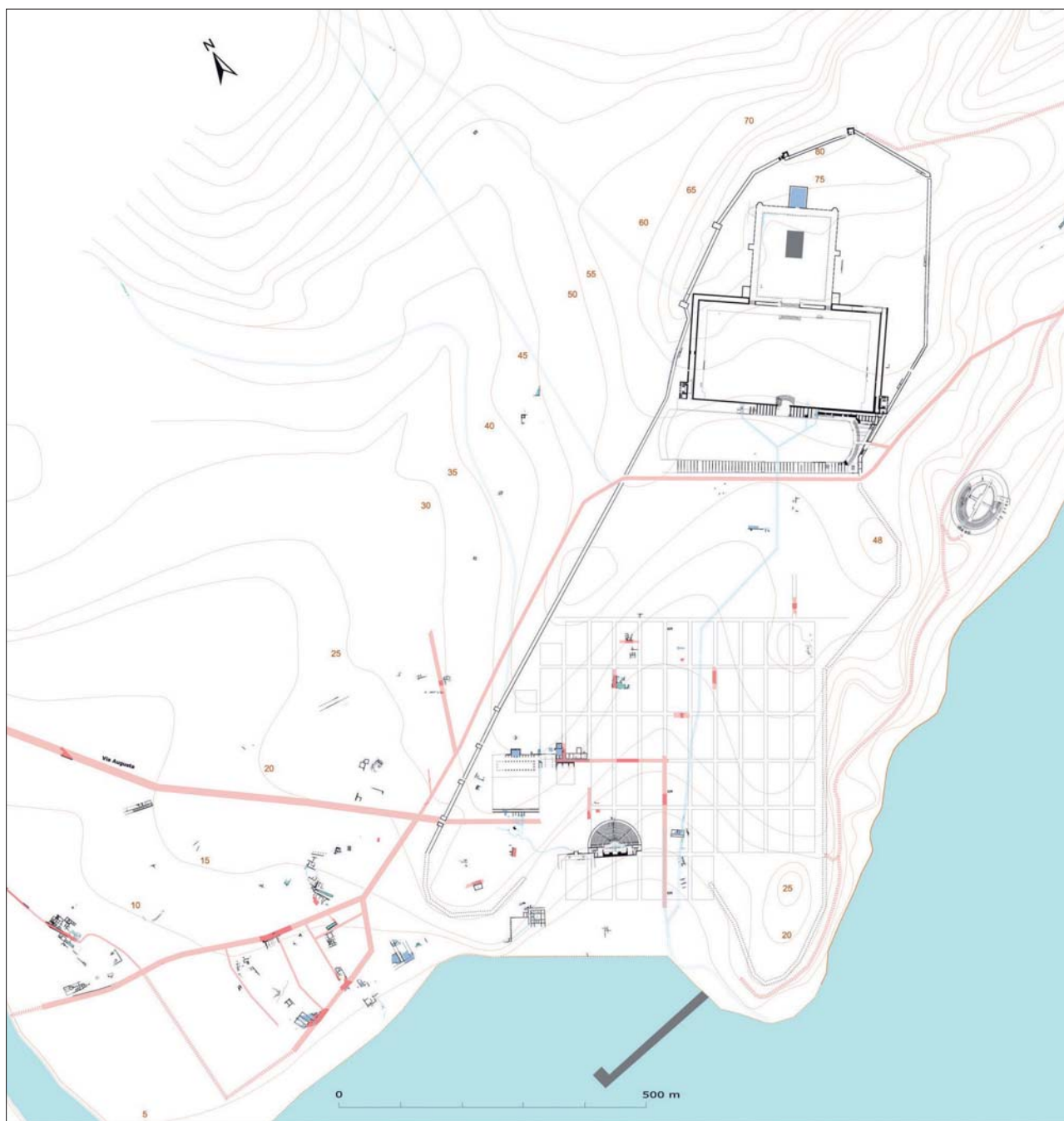

Figura 3. Planta de *Tarraco* entre la dinastia flàvia i la dinastia antonina, segons Macias, Fiz *et al.* 2007.

Figure 3. Plan of *Tarraco* between the Flavian and Antonine dynasties, according to Macias, Fiz *et al.* 2007.

que es conserva en el claustre de la catedral. J. Ruiz de Arbulo (2007, 41-46) ha identificat les proves que indiquen que aquest mur de tancament, actualment integrat en el claustre i en la paret del refectori de la catedral medieval de Tarragona, podria haver fet la funció de *tabularium provinciae Hispaniae citerioris*. El recinte sacre va incloure una gran aula cerimonial, una nova *aedes*, centrada sobre el pòrtic posterior, que J. Ruiz de Arbulo (2007, 46-51) interpreta com una possible sala de reunió del *concilium provinciae Hispaniae citerioris*, i que també devia poder assumir

2009; Macias, Menchon *et al.* 2007). Enough finds have been made in the sacred area to show initially that its decorative iconography was inspired by the *forum Augustum*, with identical clipei depicting the heads of Jupiter Ammon and Medusas, although the building was remodelled in the Flavian period and the model for the decorative programme would have been the *Forum Pacis* in Rome (Mar 1993; Pensabene and Mar 2004) (fig. 3). Surrounding the Flavian period temple there was a porticoed square (132 x 156 m) with semicircular and rectangular exedras and large windows in the enclosure

la funció judicial, com a tribunal del governador provincial.⁸¹

En la següent terrassa hi havia una segona plaça, la de dimensions més grans (de 320 x 170 m), que les inscripcions anomenen *forum*, dedicada a l'auto-representació de les elits de la *Hispania Citerior*, on s'erigien les estàtues dels *flamines*, sacerdots del culte imperial de la província. Segons G. Alföldy (1973; 2006), allí es reunia l'assemblea provincial, amb els representants de les diverses comunitats, anomenada *concilium provinciae Hispaniae citerioris*, que es constituïa per la pròpia voluntat de la societat i tenia un gran prestigi.⁸² N'era president el *flamen* provincial, *flamen Romae, Divorum et Augustorum provinciae Hispaniae citerioris*, mentre que la seva esposa rebia el títol de *flaminica*. Els *flamines* procedien de les elits de les comunitats més importants, sovint de la mateixa capital. Com a exemple de la riquesa d'aquests personatges, G. Alföldy (2006, 10) cita el *flamen* que a començament del segle II va pagar la construcció de l'amfiteatre de Tarragona.

En època de l'emperador Domicià, es va construir el circ en una tercera terrassa, a continuació del fòrum provincial, tot ocupant un espai possiblement buit, que havia estat de separació entre la part alta del fòrum provincial i la part baixa, on s'ubicava la colònia. Per aquest espai buit circulava la Via Augusta, i en època anterior hi havia funcionat una *figlina*. Situat en posició transversal, el circ va dividir la ciutat en dos. L'edifici feia 325 m de llarg per 115 m d'ample, i tenia una superfície de 4 hectàrees (Dupré *et al.* 1988; Macias, Fiz *et al.* 2007).

Entre l'època de Tiberi i dels emperadors flavis, doncs, es va construir el conjunt monumental de la part alta de Tarragona, envoltat per les muralles, que guarda la mateixa orientació de la trama urbana republicana (Macias, Fiz *et al.* 2007), dominat per una acrópolis amb el temple de culte imperial, amb una segona terrassa dedicada al fòrum provincial i amb una tercera terrassa ocupada pel circ. Entre l'una i l'altra hi havia una gran escalinata axial, així com dues torres laterals, als angles, que feien de caixes d'escalas. L'accés entre el fòrum provincial i el circ es feia també a través de dues torres més que actuaven de caixes d'escala, la torre de Pilats i la de l'Audiència. Sota la terrassa del fòrum existeix una llarga galeria, d'infraestructura de la terrassa, que data d'època anterior i atesta una primitiva urbanització monumental. Es

wall; this has been preserved in the cathedral cloister. J. Ruiz de Arbulo (2007, 41-46) has identified evidence indicating that this enclosing wall, which is now part of the mediaeval cloister and refectory wall of the cathedral of Tarragona, may have served as the *tabularium provinciae Hispaniae citerioris*. The sacred area included a large ceremonial hall, a new *aedes* centred over the rear portico, which J. Ruiz de Arbulo (2007, 46-51) interprets as a possible meeting room for the *concilium provinciae Hispaniae citerioris* and may also have taken on the judicial function of the provincial governor's tribunal.⁸¹

On the following terrace there was a second, larger square (320 x 170 m). The inscriptions call it the *forum* and it was dedicated to the self-representation of the elites of *Hispania Citerior*. It would have contained the statues of the *flamines*, the priests of the provincial imperial cult. According to G. Alföldy (1973; 2006), this is where the provincial assembly met with the representatives of the various communities. These meetings were called the *concilium provinciae Hispaniae citerioris*; they were constituted through the will of society itself and enjoyed great prestige.⁸² The chairman was the provincial *flamen*, the *flamen Romae, Divorum et Augustorum provinciae Hispaniae citerioris*, while his wife received the title of *flaminica*. The *flamines* came from the elites of the most important communities, often from the capital itself. As an example of the wealth of these persons, G. Alföldy (2006, 10) cites the *flamen* who, at the beginning of the 2nd century, paid for the construction of the Tarragona amphitheatre.

The circus was built on a third terrace adjoining the provincial forum in the time of the emperor Domitian. This area had possibly been an empty space between the upper part of the provincial forum and the lower part of the city, where the *colonia* was located. The Via Augusta passed through this unoccupied area where, in a previous period, there had been a *figlina*. Placed in a transversal position, the circus divided the city in two. The building was 325 m long by 115 m wide and covered an area of 4 hectares (Dupré *et al.* 1988; Macias, Fiz *et al.* 2007).

Thus, between the time of Tiberius and the Flavian emperors, the monumental complex of the upper part of Tarragona was built. Surrounded by walls that followed the same orientation as the Republican urban walls (Macias, Fiz *et al.* 2007), it was dominated by an acropolis on which the imperial cult temple stood. A second terrace was dedicated to the provincial forum

81. En canvi, J. Ruiz de Arbulo (2007) pensa que no hi devia haver, a Tarraco, un palau del governador, un *praetorium consularis*. Tot i l'al·lusió de la inscripció tarragonina RIT 34 al *genius praetorii consularis*, d'època de Septimi Sever o de Caracal·la, aquest autor pensa que de fet s'està referint a la totalitat del conjunt foral provincial.

82. G. Alföldy (1973; 1975) observa que les inscripcions que fan referència als *flamines* provincials, a Tarraco, es daten a partir d'època flàvia.

81. In contrast, J. Ruiz de Arbulo (2007) believes that Tarraco would not have had a governor's palace or *praetorium consularis*. Despite the mention in the Tarragona inscription RIT 34 of a *genius praetorii consularis* in the period of Septimius Severus or Caracalla, he believes that this refers to the whole of the provincial forum complex.

82. G. Alföldy (1973; 1975) notes that inscriptions referring to provincial *flamines* in Tarraco start from the Flavian period.

tracta de l'anomenada «Volta Llarga», de construcció anterior al circ, que Ll. Piñol (2000) creu d'època julioclaudia i reutilitzada per al circ, i sobre la qual es creu que podria correspondre a un projecte urbanístic anterior al del *concilium provinciae Hispaniae citerioris* d'època flàvia, amb la inclusió d'una bateria d'estances que podrien haver estat destinades a *horreum*.

El conjunt monumental de l'acròpolis tarragonina estava pensat per ser contemplat des del port i des del mar. S'ha dit que es van prendre per model les grans construccions graonades hel·lenístiques, com la ciutat de Pèrgam, que també s'adossa a un turó, en diferents nivells, o els santuaris itàlics tardorepublicans, com el d'Hèrcules a Tívoli o el de la Fortuna a Palestrina, on les terrasses monumentals donen accés al temple i al teatre que s'aixeca al cim de la muntanya. Les tres terrasses monumentals, doncs, que coronaven el turó de la ciutat estaven a més envoltades per les antigues muralles. Es tracta d'una obra gegantina, que va requerir immenses obres d'aterressament sobre el turó de Tarragona, i que es va bastir sobre tres places ben horitzontals, que es compten entre les de dimensions més grans del món romà. M. Mayer (2003, 29) opina que tot el dispositiu monumental estava programat per magnificar la ciutat en virtut del seu passat capdavanter en el culte imperial, i encara, com és ben característic de l'esperit romà, es complaïa en l'arcaisme del lloc, magnificat per l'antiguitat de les muralles, amb el record dels Escipions, en contrast amb les construccions espectaculars de les terrasses, profusament decorades amb marbre, coronades pel temple d'August. Observa amb gran encert que l'afany essencial dels flavis per acabar aquest conjunt urbanístic era el de vincular la província al seu llinatge i a l'entroncament simbòlic dels flavis amb els julioclaudis, en el desig de legitimar-se en el poder. Aquest urbanisme espectacular i colossal, que va dotar *Tarraco* del fòrum de dimensions més grans de les ciutats romanes provincials, no va fer sinó augmentar el prestigi de la ciutat.

Els tarraconenses van donar suport a la proclamació de Galba com a emperador, a Clúnia, ja que aquest havia residit com a governador durant vuit anys a *Tarraco* (Suet. *Gal.* 12.1). Després d'aquest episodi, i de l'any dels quatre emperadors (68-69), es va inaugurar la dinastia flàvia, amb l'ascens de Vespasià al poder. Aquest emperador va protagonitzar un canvi de rumb en les regnes de l'Imperi, tant des del punt de vista institucional com econòmic. Va ser el primer emperador d'origen provincial, de família no aristocràtica, i per tant va saber canviar les regles de govern, fins aleshores en mans de l'aristocràcia. Va restaurar la confiança en les institucions i va restablir l'estabilitat de l'Imperi. Dins de les seves reformes, cal destacar les modificacions en la composició del Senat de Roma, on va admetre nous membres procedents de l'orde eqüestre i de les oligarquies municipals d'Itàlia i de les provín-

and a third was occupied by the circus. Between them there was a large axial stairway and two lateral towers on the corners that acted as staircases. It was also possible to move between the provincial forum and the circus via two other towers that acted as staircases – Pilate's Tower and the Audiència Tower. Below the forum terrace there was a large gallery with the infrastructure of a terrace dating from an earlier period and attesting a previous monumental urbanisation. This is the so-called "Long Vault", which was built before the circus, in the Julio-Claudian period according to Ll. Piñol (2000), and reused for the circus. It is thought that it may correspond to an urban project prior to the *concilium provinciae Hispaniae citerioris* of the Flavian period and it included a series of rooms that may have been as a *horreum*.

The monumental complex of the Tarragona acropolis was designed to be visible from the port and the sea. It has been said that it was modelled on the grand Hellenistic terraced constructions, such as the city of Pergamon, which was also built on a hill on different levels, or on Late Republican Italic sanctuaries such as those of Hercules in Tivoli and Fortuna in Palestrina, where the monumental terraces provide access to the temple and the theatre was built on the top of the mountain. The three monumental terraces that crowned the city's hill were, moreover, surrounded by the ancient walls. This was a gigantic building project that required immense terracing work on the Tarragona hill, which was carried out in three quite horizontal places, making it one of the largest in the Roman world. M. Mayer (2003, 29) believes that the whole monumental device was programmed to extol the city in virtue of its past leading role in the imperial cult. Moreover, as is characteristic of the Roman spirit, it delighted in the archaism of the place, magnified by the ancientness of the walls, with the memory of the Scipios, in contrast to the spectacular construction of the terraces, profusely decorated with marble and crowned by the temple of Augustus. He observes with great accuracy that the main desire of the Flavians in finishing this urban complex was to link the province to their lineage and symbolically relate the Flavians to the Julio-Claudians, in an attempt to legitimise their power. This spectacular and colossal urbanism, which endowed *Tarraco* with the largest forum of any provincial town, could not fail to increase the prestige of the city.

The people of *Tarraco* supported Galba's proclamation as emperor in Clunia, as he had lived in the city as governor for eight years (Suet. *Gal.* 12.1). Following this episode and the year of the four emperors (68-69), the Flavian dynasty was inaugurated with the ascent of Vespasian to power. This emperor was responsible for a change in direction in the control of the Empire, from both the institutional and economic points of view. He was the first emperor from the provinces and a non-

cies, tot formant un grup dirigent que va sustentar la nova dinastia. Entre els nous membres de l'orde eqüestre, se'n van elegir, a més d'Itàlia, de les províncies més romanitzades d'Occident, entre les quals de les *Hispaniae*.

Vespasià va dur a terme una política favorable a les províncies hispàniques. El protagonisme que aquestes havien tingut en els problemes de successió, i el poder decisor de les legions que s'hi aquarteraven, devien alertar l'emperador, que sàviament va voler fer-se-les seves, llatinitzant-les en profunditat i controlant-ne l'exèrcit. Va començar per nomenar dos governadors provincials de màxim rang: *T. Plautius Silvanus Aelianus* per a la *Citerior* i el consular *M. Ulpius Traianus* per al proconsolat de la Bètica.⁸³ Va reduir les tropes legionàries permanents i va fer reclutar els *auxilia* a les mateixes províncies hispàniques. Tot seguit va atorgar el dret llatí a tots els municipis d'Hispania. Com observa R. Knox McElderry (1918, 61), cap acció de Vespasià va ser tan important com aquesta,⁸⁴ i va respondre a la seva percepció d'home d'estat sobre l'evolució natural que imposava la creació d'un nou *Latium*, més ampli que l'antic (Knox McElderry 1918, 64). Tot i que no sabem que això afectés directament els estatuts de *Tarraco*, com a mínim va representar un gest de favor de gran transcendència envers la seva província. Amb tot, si és cert que altres colònies hispàniques també van rebre algun favor, *Tarraco* també podria haver estat objecte de canvis. Si, com recull R. Knox McElderry (1918, 81), es va tornar a publicar la llei d'*Urso* (Osuna), amb modificacions introduïdes en època flàvia; si *Corduba*, capital de la Bètica, va fer modificacions; si *Augusta Emerita*, capital de la Lusitània, va veure incrementada la seva població i el seu territori amb els flavis, també podem pensar que hi podrien haver hagut modificacions en els estatuts de la colònia de *Tarraco*. Pons (1994, 168) remarca que l'onada municipalitzadora de Vespasià també va acompanyada d'una certa reorganització del territori. Això podria haver estat important, no sols per la seva estructura organitzativa, sinó que podria haver transcendit en el seu *ager*, per exemple amb una ampliació de territori.

L'actitud llatinitzadora i de favor de Vespasià envers la província també ha de guardar relació amb la gran construcció dels recintes forals provincials de Tarragona, fet que alhora podria estar relacionat amb els primers testimonis epigràfics del flaminat provincial,

aristocratic family and therefore was able to change the rules of government, which until that time had been in the hands of the aristocracy. He restored confidence in the institutions and returned stability to the Empire. Among his many reforms we can highlight the modifications to the composition of the Senate of Rome, where he admitted new members from the equestrian order and the municipal oligarchies of Italy and the provinces, forming a leading group that sustained the new dynasty. In addition to Italy, the new members from the equestrian order were chosen from the most Romanised western provinces, including the *Hispaniae*.

Vespasian's policies favoured the Hispanic provinces. The important role they had played in the succession crises and the decisive power of the legions that were stationed in them must have alerted the emperor, who wisely wanted to make them his own, profoundly Latinising them and controlling the army. He began by naming two provincial governors of the highest rank: *T. Plautius Silvanus Aelianus* for the *Citerior* and the consul *M. Ulpius Traianus* for the proconsulate of Baetica.⁸³ He reduced the number of permanent legionary troops and had *auxilia* recruited in the Hispanic provinces themselves. He immediately awarded Latin rights to all the municipalities of Hispania. As R. Knox McElderry (1918, 61) observes, none of Vespasian's actions was as important as this⁸⁴ and it corresponded to his perception as a man of state of the natural evolution imposed by the creation of a new *Latium*, larger than the former one (Knox McElderry 1918, 64). Although we do not know if this directly affected the statutes of *Tarraco*, at the very least it was a grand gesture in favour of the province. However, if it is true that other Hispanic colonies received certain favours, *Tarraco* may also have been subjected to changes. If, as R. Knox McElderry (1918, 81) relates, the law of *Urso* (Osuna) was republished with modifications introduced in the Flavian period; if *Corduba*, the capital of Baetica made modifications; if *Augusta Emerita*, the capital of Lusitania, saw an increase in its population and territory under the Flavians, we can also believe that some modifications may have been made to the statutes of the *colonia* of *Tarraco*. Pons (1994, 168) pointed out that Vespasian's wave of municipalisations was also accompanied by a certain reorganisation of the territory. This could have been of major importance, not only for its organisational structure, but also because it may have affected its *ager*, for example with an expansion of the territory.

83. R. Knox McElderry (1918) indica que l'alt rang dels dos personatges indica la gran importància que tenia Hispania als ulls de Vespasià.

84. Això va comportar la creació d'almenys cinquanta ciutats, la reorganització de corporacions antigues, la concessió d'almenys 350 estatuts i l'adopció del llatí com a llengua oficial, així com de les formes romanes de govern, d'usos i tradicions per cada racó del país.

83. R. Knox McElderry (1918) points out that the high rank of these two persons is evidence of the great importance of Hispania in Vespasian's eyes.

84. This entailed the founding of at least fifty towns, the reorganisation of former corporations, the concession of at least 350 statutes and the adoption of Latin as the official language, as well as the Roman forms of government, uses and traditions for every corner of the country.

que atesta G. Alföldy (1973; 1975). Segons J. Ruiz de Arbulo (2007, 37, 41), l'operació de cens que van dirigir Vespasià i Titus entre els anys 73 i 74 a tot l'Imperi, en la qual van reorganitzar els grans ordes socials de l'Estat, podria haver coincidit amb la que es devia endegar a les *Hispaniae*, provocada per la concessió de la *latinitas*, i doncs podria haver creat la necessitat de la construcció dels grans espais i edificis forenses de la capital provincial tarraconense. Però segurament el motiu més profund de la gran monumentalització del fòrum provincial s'ha de buscar en la voluntat dels emperadors flavis de llatinitzar i potenciar la integració de les províncies hispàniques, a la vista del paper que havien tingut en les guerres civils successòries. Com hem vist més amunt, també hi havia la voluntat de magnificar la ciutat, tot mostrant la munificència dels emperadors flavis envers una província estretament lligada a la seva dinastia, a la vegada que els permetia vanar-se de l'entroncament simbòlic amb els julioclaudis, en l'intent de legitimar el seu adveniment al poder. Així doncs, hem de concloure que la política de Vespasià i de la dinastia flàvia amb les *Hispaniae* va marcar un punt d'inflexió històrica de gran transcendència, i va tenir un impacte important en l'evolució de la ciutat de *Tarraco*, fet que molt possiblement devia tenir també un reflex en el seu *ager*.

En època de Trajà, tot i que no en tinguem proves, potser Luci Licini Sura, lloctinent de l'emperador, possible fill de la ciutat de *Tarraco*, i qui probablement hauria estat el seu successor si no hagués mort prematurament, la va afavorir d'alguna manera, com era costum entre els personatges poderosos, a través de favors, de liberalitats i d'evergetisme.

A la tardor del 122/123, l'emperador Adrià va fer estada a la ciutat, on va celebrar un *concilium provinciae* de tot *Hispania*, va dictar mesures agràries, va reconstruir el temple d'August i fins va sofrir un intent d'atemptat, tanmateix avortat (*Hist. Aug. Hadr.* 12.5).

El 145, el governador de la província *Hispania Citerior*, Cornelius Priscianus, va protagonitzar un intent de rebel·lió contra Antoní Pius,⁸⁵ per bé que sense transcendència. En canvi, a través de les nombroses inscripcions i retrats que se'ls van dedicar, tenim constància que la ciutat va honorar de forma singular els emperadors Antoní Pius i Marc Aureli. G. Alföldy (1991, 39) indica que a partir de Marc Aureli es van aixecar molt poques estàtues honorífiques, segurament per la impossibilitat de finançar-les, fet, doncs, que seria un indicador de crisi econòmica.

Amb la mort, el 192, de l'emperador Còmode, i la consegüent crisi successòria, *Tarraco* va fer costat a Helvi Pèrtinax.

Vespasian's policy of Latinising and favouring the province is closely linked to the building of the grand provincial forum structures of Tarragona, which could also be related to the first epigraphic evidence of the provincial flamine, attested by G. Alföldy (1973; 1975). According to J. Ruiz de Arbulo (2007, 37, 41), the carrying out of the Empire-wide census under Vespasian and Titus between 73 and 74, in which the major social orders of the state were reorganised, may have coincided with what must have been undertaken in the *Hispaniae* as a result of the concession of the *latinitas*. It may, therefore, have created the need to build the large forum buildings and spaces of the provincial capital of the *Tarraconense*. However, a more profound motive for the grand monumentalisation of the provincial forum can probably be found in the desire of the Flavian emperors to Latinise and promote the integration of the Hispanic provinces, in view of the role they had played in the successive civil wars. As we saw above, there was also a desire to extol the grandeur of the city, while at the same time demonstrating the munificence of the Flavian emperors towards a province closely linked to their dynasty. It also allowed them to boast a symbolic connection to the Julio-Claudians, in an attempt to legitimise their rise to power. Therefore, we have to conclude that the policy of Vespasian and the Flavian dynasty towards the *Hispaniae* marked a very important historical turning point and had a major impact on the evolution of *Tarraco*, a fact that very probably was also reflected in its *ager*.

Although we have no proof, it is possible that in Trajan's time Lucius Licinius Sura, the emperor's right-hand man, who may have been born in *Tarraco* and who would probably have been his successor had he not died prematurely, favoured the city in some way, as was the custom among the powerful, through favours, generosity and evergetism.

In the autumn of 122/123, the emperor Hadrian took up residence in the city, where he held a *concilium provinciae* of all *Hispania*. During this time he dictated agrarian measures, rebuilt the temple of Augustus and even survived an assassination attempt (*Hist. Aug. Hadr.* 12.5).

In 145, the governor of the province of *Hispania Citerior*, Cornelius Priscianus, led a rebellion against Antoninus Pius,⁸⁵ although it came to nothing. In contrast, thanks to the numerous inscriptions and portraits dedicated to them, we know that the city paid unique homage to the emperors Antoninus Pius and Marcus Aurelius. G. Alföldy (1991, 39) indicates that from the time of Marcus Aurelius very few honorific statues were erected, probably due to a lack of money to pay for

85. G. Alföldy (1991, 39) en dóna les referències següents: *Ann. Ép.*, 1936; *Hist. Aug., Ant. P.* 7,4; *Epit. De Caes.* 15.6.

85. G. Alföldy (1991, 39) gives the following references: *Ann. Ép.*, 1936; *Hist. Aug., Ant. P.* 7,4; *Epit. De Caes.* 15.6.

Entre el 195 i el 197, Hispània va ser escenari de la guerra d'usurpació del poder de Clodi Albí, aclamat com a August el 195 per les tropes d'Occident, contra Septimi Sever, que va ser secundada pel governador de la Hispània Citerior, Luci Novi Rufus (*RIT* 130). L'emperador Septimi Sever, amb el seu lloctinent Tiberi Claudi Càndid, els va derrotar a la batalla de *Lugdunum*, el 197, i tot seguit va emprendre una repressió sense precedents contra els partidaris d'Albí, entre els quals un seguit de personatges de la noblesa provincial hispànica. Finalment van ser executats, entre els quals diversos tarraconenses seguidors d'Albí, com el governador provincial Novi Rufus i el senador Fabi Paulí. També es van fer confiscacions, que devien engruixir el patrimoni imperial, de les quals cal pensar en terres de l'*ager* de *Tarraco*. Tiberi Claudi Càndid va ser nomenat nou governador de la província (*Hist. Aug. Sev.* 12.1; 13.1 s.). Hi fa referència la inscripció *RIT* 130.

Ruiz de Arbulo (1998) assenyala com, a partir d'aquest moment, al fòrum provincial de *Tarraco* s'acaben les dedicacions del *concilium provinciae Hispaniae citerioris* als *flamines* provincials, mentre que comencen a aparèixer una sèrie repetida de làpides d'homenatge als successius governadors provincials per part dels oficials militars. Això li fa pensar que el flaminat provincial i les cerimònies anuals, com passa en altres províncies, tot i que van seguir existint, ja no devien gaudir de la participació i el compromís general de la ciutadania com en èpoques anteriors, fenomen que s'ha d'entendre dins del procés de concentració del poder i militarització pròpia de l'inici del segle III (Pons 1994, 242). També s'han identificat un seguit de transformacions urbanístiques en època severiana, la majoria corresponents a amortitzacions i destruccions. Amb tot, sabem que l'emperador Septimi Sever va fer reconstruir el temple d'August (*Hist. Aug. Sev.* 3.4). Les termes públiques del carrer Sant Miquel també es van construir entre la fi del segle II i l'inici del III (Macias 2004b).

La *Constitutio Antoniniana*, que va concedir el dret de ciutadania a tots els homes lliures de l'Imperi, no devia alterar gaire l'estatus de les classes benestants hispanes, que ja havien anat assolint aquest dret des de la municipalització de Vespasià, segons Pons (1994, 170). En canvi, les classes populars de les ciutats, no dotades d'aquell dret, segurament se'n van veure afavorides. El darrer emperador de la dinastia severiana, Heliogàbal, devia fer restaurar l'amfiteatre de la ciutat, i per recordar-ho va fer posar una llarga inscripció que vorejava l'arena (*RIT* 84).⁸⁶

them, which would, therefore, be an indication of an economic crisis.

With the death in 192 of the emperor Commodus and the consequent succession crisis, *Tarraco* came out on the side of Helvius Pertinax.

Between 195 and 197, Hispania was the setting for the war to usurp the power of Clodius Albinus, proclaimed Augustus in 195 by the western troops, in opposition to Septimius Severus, who was supported by the governor of Hispania Citerior, Lucius Novius Rufus (*RIT* 130). The emperor Septimius Severus, with his right-hand man Tiberius Claudius Candidus, defeated him at the battle of *Lugdunum* in 197 and immediately unleashed an unprecedented repression against Albinus' supporters, including several members of the provincial nobility of Hispania. Many were executed, including several *Tarraconense* followers of Albinus, such as the provincial governor, Novius Rufus and the senator Fabius Paulius. He also confiscated property, including probably land in the *ager* of *Tarraco*, which must have fattened the imperial coffers. Tiberius Claudius Candidus was appointed the new governor of the province (*Hist. Aug. Sev.* 12.1; 13.1 ss.). This is referred to in the inscription *RIT* 130.

Ruiz de Arbulo (1998) points out how from this time in the *Tarraco* provincial forum the dedications from the *concilium provinciae Hispaniae citerioris* to the provincial *flamines* came to an end, while there began to appear a series of repeated inscriptions from military officers paying homage to successive provincial governors. This leads him to believe that, although the provincial flaminat and the annual ceremonies continued to exist, as in other provinces they would not have had the participation and general commitment of the citizens they had enjoyed in previous periods. We have to see this phenomenon as part of the concentration of power and militarisation that took place at the beginning of the 3rd century (Pons 1994, 242). We have also identified a series of urban transformations during the Severian period, the majority of which correspond to demolitions and destructions. However, we know that the emperor Septimius Severus had the temple of Augustus rebuilt (*Hist. Aug. Sev.* 3.4). The public baths in Sant Miquel Street were also built between the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century (Macias 2004b).

The *Constitutio Antoniniana*, which conceded the right of citizenship to all the free men of the Empire, would not have made much difference to the status of the well-off Hispanic classes, who, according to Pons (1994, 170), had begun obtaining this right after Vespasian's municipalisation. On the other hand, it would probably have favoured the popular classes in the towns, who had not previously enjoyed this right. The last emperor of the Severian dynasty, Heliogabalus, had the city's amphitheatre restored and in commemoration

86. Referent a l'amfiteatre de Tarragona, vegeu: TED'A 1990; Ruiz de Arbulo 2006. Per a la restitució de la inscripció monumental, vegeu Alföldy 1997.

En època de Gal·liè (260-268), el país va sofrir la invasió dels francs, que van penetrar per la Gàl·lia fins a Hispània, en el transcurs de la qual l'àrea costanera de la ciutat va patir assalts i destruccions, i el nucli urbà va ser ocupat i va sofrir danys importants (Eutr. 9.8.2; Aur. Vict. *Caes.* 33.3; Eus-Hieron. *Chron.* ad a. 264; Orosius, *Hist. Adv. Pag.* 7.22.8; Prosp. Tir. *Epit. Chron.* 441.879). Aureli Víctor explica el saqueig que va sofrir *Tarraco* per part dels francs, i com després d'això van capturar els vaixells i alguns es van dirigir cap a l'Àfrica. L'arqueologia ha constatat, en el nucli urbà, incendis i destruccions que corresponen a aquest moment. Així, per exemple, l'abandó d'alguns carrers o la reducció de l'amplada d'altres. També hi correspon el deteriorament del conjunt de l'àrea suburbial, amb incendis en diversos punts, datats en la segona meitat del segle III (López 2006a, 241), com les termes públiques del carrer Sant Miquel (Macias 2004a), on s'han trobat restes de columnes i d'altres elements d'edificis públics, rubefactats, que s'havien llençat turó avall sobre l'àrea d'aquestes termes, des de la zona de l'actual carrer Zamenhof, o el deteriorament irreversible de la font monumental de l'àrea portuària (Pociña i Remolà 2001). Així mateix, els estrats d'incendis i enderrocs documentats a les parcel·les 30 i 31 del sector PERI 2, amb objectes metàl·lics oblidats, semblen indicar una fugida precipitada; o bé l'enderroc documentat als magatzems del port, de la parcel·la 22. D'aquest episodi, van quedar afectats la majoria d'eixos viaris, alguns definitivament, mentre que els carrers principals van subsistir amb l'amplada reduïda; les xarxes públiques de distribució d'aigua i d'eliminació de residus van quedar inoperatives (Macias i Remolà 2005). La zona portuària i la zona residencial intramurs de la ciutat van quedar convertides en camps de runes, amb un aspecte agourbà, que fa pensar que l'activitat portuària es va desplaçar cap a l'extrem oriental de la badia (Macias i Remolà 2005). Segons J. M. Macias i J. A. Remolà (2005), en el segle III s'inicia un procés regressiu de la ciutat, mentre que l'administració es mostra incapaç de mantenir alguns equipaments, com el teatre o els magatzems portuaris. En canvi, el circ i la seu del *concilium provinciae* van seguir en ús. De manera que algunes zones urbanes destruïdes en el curs d'aquests esdeveniments ja no devien tornar-se a ocupar, tal com, d'altra banda, es desprèn del testimoni d'Orosi (*Hist. Adv. Pag.* 7, 22.8), que relata la persistència de l'estat de ruïna de *Tarraco*, causat per les invasions del segle III, encara en la seva època (382-420).

Segurament les ràtzies dels francs també van destruir la vil·la dels Munts. J. López (2006a, 241) recull tots els dipòsits monetaris relacionats amb aquests esdeveniments: el dels Munts I, datat en el 266, el dels Munts II, datat en el 255-256, i els tres de *Tarraco*, datats en el 266-267 (c. Governador González), el

had installed a long inscription that surrounded the arena (RIT 84).⁸⁶

In the time of Gallienus (260-268) the country was invaded by the Franks, who entered Hispania through Gaul. During this invasion the coastal area of the city suffered assaults and destruction; the urban area was also occupied and suffered major damage (Eutr. 9.8.2; Aur. Vict. *Caes.* 33.3; Eus-Hieron. *Chron.* ad a. 264; Orosius, *Hist. Adv. Pag.* 7.22.8; Prosp. Tir. *Epit. Chron.* 441.879). Aurelius Victor describes the sacking of *Tarraco* by the Franks and how they went on to capture the vessels in the port and set sail for Africa. We have archaeological evidence of burning and destruction in the urban area at this time; for example some streets were abandoned, while others were reduced in width. We also see damage in the suburban area, with fires dating to the second half of the 3rd century in various places (López 2006a, 241), including the public baths in Sant Miquel Street (Macias 2004a), where the blackened remains of columns and other parts of public buildings were found having been thrown down the hill onto the area of the baths from the site of modern-day Zamenhof street. Another example is the irreversible damage done to the monumental fountain in the port zone (Pociña and Remolà 2001). Likewise, the fire and demolition strata documented at plots 30 and 31 of the PERI 2 sector, with forgotten metal objects, appear to indicate a sudden departure; we also have the documented demolition of the port warehouses at plot 22. The majority of streets were damaged in this episode, some of them beyond repair, while the main roads continued to function although with a reduced width; the public water distribution and sewage networks were also put out of action (Macias and Remolà 2005). The port zone and intramural residential area of the city were turned into rubble fields with an agourban appearance, which leads us to believe that the port activity moved to the eastern end of the bay (Macias and Remolà 2005). According to J. M. Macias and J. A. Remolà (2005), in the 3rd century the city entered a process of decline, with the government unable to maintain some of the infrastructure such as the theatre or the port warehouses. On the other hand, the circus and the seat of the *concilium provinciae* continued in use. Some of the urban zones destroyed in the course of these events were not reoccupied, as is evidenced by the testimony of Orosius (*Hist. Adv. Pag.* 7, 22.8), who tells us that the ruinous state of *Tarraco* caused by the invasions of the 3rd century persisted in his time (382-420).

The pillaging incursions of the Franks were probably also responsible for the destruction of the villa of Els

86. With respect to the Tarragona amphitheatre, see: TED'A 1990; Ruiz de Arbulo 2006. For the restitution of the monumental inscription, see Alföldy 1997.

253-268 (*Tarraco*) i posterior al 270 (del teatre). Es fa ressò de la discussió entorn de la data de les ràtzies (Sánchez Real 1957; Hiernard 1978; Campo i Gurt 1980; Alföldy 1991, 39-40; Marot 1999), que segons J. Sánchez Real i G. Alföldy es va produir entre el 259 i el 262, mentre que els tresors semblen indicar el 266.⁸⁷ Járrega (2008, 114) ha aprofundit el tema i creu que la data va ser el 264, tal com precisa la *Chronica* d'Eusebi,⁸⁸ en l'any desè de l'Imperi de Valerià i Gal·liè, corresponent al quart any de l'olimpíada 260, que equival a l'any 264.

Járrega (2008, 115 s.) remarca que Orosi (*Hist. Adv. Pag.* 7.41.2) explica que els francs van quedar-se a Hispània durant dotze anys, de la qual dada dedueix que molt possiblement devien dedicar-se a l'activitat pirata per la zona del Mediterrani occidental, durant aquest temps. Després d'apoderar-se de la flota de *Tarraco*, i embarcar-se cap a l'Àfrica, com explica Aureli Víctor, es podrien haver dedicat a saquejar les costes de l'Occident mediterrani, la qual cosa explicaria destruccions documentades a *Valentia* i *Pollentia* per l'arqueologia, i a Siracusa, on, segons informen les fonts (Zòsim, *Nea Historia* 1.7.2), els francs van atacar i destruir la ciutat, van causar una gran mortaldat i finalment van ser derrotats per l'emperador Probus (*Hist. Aug. Probi.* 12.3), probablement l'any 278. Aquest autor estudia també els dipòsits i tresors monetaris d'aquesta època i conclou que la geografia d'aquestes ocultacions indica clarament que la zona de l'*ager Tarraconensis* va estar molt afectada per inestabilitats durant aquests dotze anys.

G. Alföldy (1991, 40) suposa que en època d'Aurelià (270-275) hi va haver disturbis interns a *Hispania*, que explicarien que a *Tarraco*, en una inscripció honorífica d'Úlpia Severina, els noms de l'emperadriu i de l'emperador Aurelià apareguin esborrats (*RIT* 87). Tal com acabem de veure, aquests disturbis podrien estar encara relacionats amb la pirateria dels francs.

Societat a l'alt Imperi

En aquest camp, hem de recórrer de nou a G. Alföldy (1991; 2006), que constata que la major part dels magistrats de *Tarraco* que apareixen a les inscrip-

Munts. J. López (2006a, 241) has compiled a list of all the monetary treasures related to these events: Els Munts I dated to 266, Els Munts II dated to 255-256, and the three from *Tarraco* dated between 266-267 (Governor González Street), 253-268 (*Tarraco*) and later than 270 (from the theatre). He echoes the discussion revolving around the dates of the incursions (Sánchez Real 1957; Hiernard 1978; Campo and Gurt 1980; Alföldy 1991, 39-40; Marot 1999), which, according to J. Sánchez Real and G. Alföldy, took place between 259 and 262, while the treasures appear to indicate 266.⁸⁷ Járrega (2008, 114) has studied the subject in more depth and believes that the date was 264, as Eusebius specifies in his *Chronica*,⁸⁸ in the tenth year of the Empire of Valerianus and Gallienus, corresponding to the fourth year of the 260 Olympiad, which is equivalent to the year 264.

Járrega (2008, 115 ss.) notes that Orosius (*Hist. Adv. Pag.* 7.41.2) explains that the Franks remained in Hispania for twelve years, from which he deduces that they may have sailed the western Mediterranean as pirates during this time. After taking control of the *Tarraco* fleet and setting sail for Africa, as Aurelius Victor explains, they may have gone on to sack the coasts of the western Mediterranean, which would explain the destruction documented by archaeologists in *Valentia* and *Pollentia*, as well as in Syracuse, where, according to the sources (Zòsim, *Nea Historia* 1.7.2), the Franks attacked and destroyed the city, causing much death and finally being defeated by the emperor Probus (*Hist. Aug. Probi.* 12.3), probably in 278. This author has also studied the deposits and treasures of coins from this period and concludes that the geography of these concealments clearly indicates that the area of the *ager Tarraconensis* was very unstable during those twelve years.

G. Alföldy (1991, 40) believes that there were internal disturbances in *Hispania* during the time of Aurelià (270-275), which explains why, in an honorific inscription of Ulpia Severina in *Tarraco*, the names of the empress and the emperor Aurelià have been erased (*RIT* 87). As we have just seen, these disturbances may have been linked to Frankish piracy.

87. M. T. Marot considera que el tresor dels Munts II podria haver-se ocultat deu anys més tard de la cronologia d'emissió de la darrera moneda.

88. Com diu R. Járrega (2008, 114), la crònica de Sant Jeroni no és res més que la traducció al llatí de l'original grec d'Eusebi de Cesarea. Eusebi va escriure la seva crònica a l'inici del segle iv, per tant, sols quaranta o cinquanta anys més tard que s'esdevinguessin les invasions, i per tant constitueix el testimoni més proper en el temps de tots els que es conserven. Aureli Víctor i Eutropi van escriure vers els anys 360 i 370, mentre que Jeroni, Orosi i Pròsper de Tir són del segle v.

87. M. T. Marot considers that the Els Munts II treasure could have been hidden ten years after the date of issue of the most recent coin.

88. As R. Járrega (2008, 114) states, the chronicle of St Jerome is no more than a Latin translation of the Greek original by Eusebius of Caesarea. Eusebius wrote his chronicle at the beginning of the 4th century, only forty or fifty years after the invasions; it is therefore the closest testimony in time of all those that are preserved. Aurelius Victor and Eutropius wrote around 360 and 370, while Jerome, Orosius and Prosper Tiro are from the 5th century.

cions van assolir la categoria eqüestre. De fet, és la ciutat hispànica amb un nombre més elevat de membres de la societat local ascendits a cavallers, amb vint famílies eqüestres. Ara bé, també hi ha membres de la societat de Tarragona que van arribar al rang més alt, de senadors. *Marcus Raecius Taurus* devia ser el primer tarragoní que va arribar a l'*ordo* senatorial: ja l'havia assolit l'any 49. El seu fill adoptiu *Raecius Gallus* va ser senador sota Vespasià. *Lucius Licinius Sura*, amic de Trajà, que com s'ha dit més amunt també podria ser tarragoní, va ser cònsol tres vegades. Els *Licinii Silvani Graniani* de *Tarraco*, emparentats amb els *Minicii* de *Barcino*, i protectors de *Baetulo*, en època de Trajà, també van ser senadors (Fabre, Mayer i Rodà 1990).

Com han vist Fabre, Mayer i Rodà (1990), la majoria de *flamines* i *flaminicae P. H. C.* subratllen la força i l'amplada regional dels interessos familiars que representen. La major part dels personatges que van ocupar aquest càrrec eren originaris de la mateixa *Tarraco*, per bé que també hi accedien membres de famílies notables no tarragonines.

L'epigrafià mostra també la resta de capes socials habituals en una ciutat, com els sevirs augustals, els membres del *collegium fabrum* i del *collegium centonariorum*, els soldats delegats a l'*officium* del governador de la província,⁸⁹ i els *servi* i *liberti* de l'emperador, que treballaven en l'administració provincial. Tots ells formaven una sèrie de petits grups que podrien correspondre a capes mitjanes de la societat (Alföldy 2006, 11).

La *plebs urbana*, molt menys representada en l'epigrafià, també apareix, això no obstant, representada per taverners, canvistes, ferrers, fabricants de productes tèxtils, argenteres, joiers, teixidors, pintors, i també intel·lectuals, com ara pedagogs, metges, mestres de llengua o actors (Alföldy 2006, 12).

G. Alföldy (2006, 12) assenyala que la *plebs rustica* de *Tarraco* és pràcticament desconeguda. Tan sols fa referència a un judici del governador *Novius Rufus*, de l'any 193, recollit en una inscripció (*RIT* 143).

Pensem que això és molt poc, per a un *territorium* tan extens com el de *Tarraco*, i on s'han fet abundoses troballes epigràfiques. Ara bé, és cert que manca un estudi de conjunt, que ens hem proposat de fer, en el marc d'aquest projecte, de la mà de Diana Gorostidi.

G. Alföldy (2006, 12) assenyala que l'epigrafià reflecteix la mentalitat de les elits i de la seva àmplia clientela, que es regia pels ideals romans tradicionals.

G. Alföldy (2006, 12) observa que la societat tarragonina era bastant barrejada, amb immigrants no sols d'altres punts de la península Ibèrica, sinó també d'Itàlia, les Gàl·lies, Dalmàcia, Grècia, l'Àsia Menor, Egipte i el nord d'Àfrica. J. Pons (1994) va estudiar la

Society in the Early Roman period

In this field, we again have to resort to the work of G. Alföldy (1991; 2006), who has shown that the majority of the *Tarraco* magistrates appearing in the inscriptions achieved equestrian category. In fact, with twenty equestrian families, this was the Hispanic city with the most members of local society who rose to the position of knight. However, there were also members of Tarragona society who attained the highest rank, that of senator. *Marcus Raecius Taurus* would have been the first person from Tarragona to reach the senatorial *ordo*, at the age of 49. His adopted son, *Raecius Gallus*, was a senator under Vespasian. *Lucius Licinius Sura*, a friend of Trajan, who, as we have already mentioned, may also have been from Tarragona, was consul three times. The *Licinii Silvani Graniani* of *Tarraco*, related to the *Minicii* of *Barcino*, and protectors of *Baetulo* in the time of Trajan, were also senators (Fabre, Mayer and Rodà 1990).

As Fabre, Mayer and Rodà (1990) saw, the majority of *flamines* and *flaminicae P. H. C.* underline the strength and regional breadth of the family interests they represented. Most of the people who occupied that post were natives of *Tarraco*, although members of notable families from outside the city also had access to it.

Epigraphy also shows us the rest of the habitual social strata in the city, including the *seviri Augustales*, the members of the *collegium fabrum* and *collegium centonariorum*, the soldiers delegated to the *officium* of the provincial governor,⁸⁹ and the emperor's *servi* and *liberti*, who worked in the provincial administration. They all formed a series of small groups that could have corresponded to the middle classes of society (Alföldy 2006, 11).

The *plebs urbana* are much less evident in the epigraphy, although they are also represented by tavern keepers, moneychangers, blacksmiths, textile manufacturers, silversmiths, jewellers, weavers and painters, as well as by intellectuals such as teachers, doctors, masters of language or actors (Alföldy 2006, 12).

G. Alföldy (2006, 12) points out that the *plebs rustica* of *Tarraco* is practically unknown. He only refers to a trial of the governor *Novius Rufus* in 193, recorded in an inscription (*RIT* 143).

We believe that this is very little for such a large *territorium* as that of *Tarraco*, in which abundant epigraphic finds have been made. However, it is true that we are lacking a joint study, which is what we have proposed to be carried out by Diana Gorostidi within the framework of this project.

G. Alföldy (2006, 12) indicates that the epigraphy reflects the mentality of the elites and their extensive clientele, ruled by traditional Roman ideals.

89. Le Roux 1998.

89. Le Roux 1998.

important mobilitat social que demostra l'epigrafia de *Tarraco*, que va exercir de focus d'atracció d'immigració especialment des de la resta de la província, per bé que també des d'altres punts de l'Imperi.

Durant els tres primers segles de l'Imperi, els cultes de l'Estat romà van dominar clarament, mentre que no es documenta cap testimoni de pervivència de culte indígena. Els cultes místics estan molt poc representats a *Tarraco*; tan sols es coneix un document epigràfic a Mitra.⁹⁰ D'altra banda, va existir també una comunitat jueva a la ciutat.⁹¹ Cal també fer al·lusió a la comunitat cristiana, de la qual en coneixem l'existència des del 259, a partir de les actes martirials que relaten la mort del bisbe Fructuós i els diaques Auguri i Eulogi, arran de les persecucions de l'emperador Valerià. Es tracta d'un dels testimonis més antics del cristianisme a la península Ibèrica i donen fe d'una comunitat ben establerta i organitzada (Franchi dei Cavalieri 1959). Ara bé, hem de pensar que, tot i que no en tinguem proves directes, molt probablement ja existia la comunitat cristiana a *Tarraco* des de molt abans: Tertul·lià (*adv. Judaeos* 7) (ca. 160-220) afirma que el cristianisme estava estès per tota Hispània, i Prudenci diu que hi va haver màrtirs hispànics en totes les persecucions.

En aquest punt, resulta interessant destacar la intensificació de les relacions amb l'Àfrica romana, durant els segles II i III, conseqüència de les quals van ser les fortes influències que se'n detecten en l'arqueologia. També es constaten en aspectes culturals, com podria ser la penetració del cristianisme, que sembla que va arribar a través de la província d'Àfrica.⁹²

L'adopció de la religió cristiana, en medi rural, es detecta al Penedès en el segle IV amb la inscripció *IRC* I 13, que resulta una data primerenca per ser medi rural, i amb la *RIT* 6 (de Sant Esteve de Castellet), posterior al segle IV.

Economia i comerç a l'alt Imperi

Les dades que coneixem a través de les fonts i de l'epigrafia, per a l'alt Imperi, es resumeixen en poques citacions.

En primer lloc, fan referència a la producció de vi. Plini (*Hist. Nat.* 14.71) fa l'elogi dels vins de la Laietània i compara els de *Tarraco*, *Lauro* i els baleàrics als millors d'Itàlia. Marcial (1.26.9, 7.56.3, 13.118), en canvi, menysprea el vi laietà, mentre que considera els de Tarragona millors que els de la Campània i tan bons com els d'Etrúria. Sili Itàlic (*Punica*, 3.369-70; 15.177) considera que els seus vins donen fama a la

G. Alföldy (2006, 12) observa that Tarragona society was quite a mixture, with immigrants not only from other parts of the Iberian Peninsula, but also from Italy, Gaul, Dalmatia, Greece, Asia Minor, Egypt and North Africa. J. Pons (1994) studied the major social mobility demonstrated by the epigraphy of *Tarraco*, which particularly attracted immigrants from other parts of the province, as well as from the rest of the Empire.

During the first three centuries of the Empire, the cults of the Roman state clearly dominated, whereas we do not document any evidence of the survival of the indigenous cult. The mystery cults are very poorly represented in *Tarraco*; only one inscription to Mithra is known.⁹⁰ On the other hand, there was a Jewish community in the city.⁹¹ We also have to mention the Christian community, which we know existed in 259, thanks to the martyrial acts that recount the death of Bishop Fructuosus and his deacons Augurius and Eulogius as a result of the persecutions of the emperor Valerian. This is one of the oldest testimonies of Christianity on the Iberian Peninsula and it confirms that there was a well established and well organised Christian community (Franchi dei Cavalieri 1959). However, we have to bear in mind that, although we have no direct evidence, the Christian community in *Tarraco* probably dated from much earlier. Tertulianus (*adv. Judaeos* 7) (ca. 160-220) affirms that Christianity was spread throughout Hispania and Prudentius tells us that there were Hispanic martyrs in all the persecutions.

At this point it is interesting to highlight the intensification of relations with Roman Africa during the 2nd and 3rd centuries, one consequence of which is the strong influence we detect in archaeology. It can also be seen in cultural aspects, such as the penetration of Christianity, which appears to have arrived through the province of Africa.⁹²

The adoption of the Christian religion in the rural areas is detected in El Penedès in the 4th century in the inscription *IRC* I 13, which is an early date for the rural environment, and in *RIT* 6 (from Sant Esteve de Castellet) later than the 4th century.

Economy and commerce in the Early Roman period

The data we have for the Early Roman period from the sources and epigraphy can be summarised in a few quotes.

Firstly, they refer to wine production. Pliny (*Hist. Nat.* 14.71) praises the wines of the Laetania and compares those of *Tarraco*, *Lauro* and the Balearic Islands

90. *RIT* 44.

91. Niquet 2004, 167-173.

92. Blázquez 1967.

90. *RIT* 44.

91. Niquet 2004, 167-173.

92. Blázquez 1967.

ciutat de *Tarraco*, com també Florus (*Verg.* 2.8). Ara bé, aquest darrer autor sembla que també fa referència a la producció de blat.

Publi Anneu Florus (*Verg.* 2.8) fa referència a Tarragona: «Si els fets em neguen Roma com a pàtria, que pugui, almenys, romandre aquí. ¿Què et diré, sinó que l'habitud és una força poderosa? Mira! Amb el tracte continu, la ciutat ja se m'ha fet agradable, perquè, si em creus, a mi que he vist tantes coses, és la més plaent de totes les que hom tria per al descans. Hi veus, oh foraster i amic, una gent honrada, sòbria, tranquil·la, que, si bé no s'apressa a ésser hospitalària, ho és amb reflexió. Un clima particularment temperat suavitza el canvi de les estacions, i tot l'any és com una primavera. La terra, fèrtil als plans i sobretot als pujols —car mira d'assemblar-se a les vinyes d'Itàlia i li compara els seus bancals—, no s'avergonyeix d'una llarga tardor. I per si encara això no és prou, la mateixa ciutat fou fundada sota els més nobles auspicis, car a més dels estendards de Cèsar, que ostenta, triomfs als quals deu el seu nom, la seva noblesa té també un origen estranger. Perquè, si pares esment en els seus temples antics, és aquí on es ret honor a aquell raptor ornat de corns que, emportant-se'n la noia de Tir, i després d'haver-hi joguinejat per totes les mars, va jaquir-la aquí, on es quedà, i després, oblidat de la noia que portava, sobtosament s'enamorà del nostre ribatge.»⁹³

El passatge de Florus «*Italiae vites adfectat et comparat areas...*» s'ha traduït de diverses formes. La versió «La terra és fèrtil en els camps i encara més en els pujols, produeix vi i blat tan rics com a Itàlia, i en la collita de la tardor no és inferior a ella» ha fet que s'hagi pres com un testimoni de la producció de bon blat a la zona de Tarragona.⁹⁴ El problema resideix en la interpretació d'«areas». *Area* és qualsevol superfície (el solar d'una casa, un recinte tancat, urbà o rural, etc.), i sovint té el valor més concret de l'era on es bat el blat, com reflecteixen els dos derivats catalans de la mateixa paraula llatina, *àrea* i *era*. Per tant, en el text de Florus, o bé significa simplement «camps» o fa referència a les «eres», i en aquest cas, per extensió, al conreu del blat. Amb tot, és una mica estrany que utilitzi l'era per parlar dels camps de blat. Per tant, si bé podria haver-hi la referència al blat en el text, potser és més probable una referència genèrica a qualsevol mena de conreu, en què Tarragona rivalitza amb la mateixa Itàlia.⁹⁵

with the best Italian wines. Martial (1.26.9, 7.56.3, 13.118), on the other hand, scorns the Laietania wines, but considers those of Tarragona better than those of Campania and as good as those of Etruria. Silius Italicus (*Punica*, 3.369-70; 15.177) considers that its wines give fame to the city of *Tarraco*, as does Florus (*Verg.* 2.8). The latter also appears to refer to the production of wheat.

Publius Anneus Florus (*Verg.* 2.8) refers to Tarragona: “If fate denies me Rome as a homeland, may I at least remain here. What can I tell you, except that habit is a powerful force? Look! With continuous dealings, the city has become pleasant for me, because, if you can believe me, for I have seen so many things, it is the most pleasant of all those one could choose for rest. You see there, oh stranger and friend, an honourable people, sober and peaceable, who, although they do not rush to be hospitable, are on reflection. A particularly temperate climate softens the change of the seasons, and the whole year is like spring. The land, fertile on the plains and above all on the hills—as they try to look like the vineyards of Italy and their terraces can be compared—, is not ashamed of a late autumn. And if that were not enough, the city itself was founded under the noblest auspices, as, in addition to the standards of Caesar it displays, triumphs to which it owes its name, its nobility also has a foreign origin. Because, if you stop to look at its ancient temples, it is here where honour is paid to that horned kidnapper who snatched the maiden from Tyre, and after having played on all the seas, left her here, where he remained, and later, having forgotten the girl with him, abruptly fell in love with our shore.”⁹³

Florus' passage “*Italiae vites adfectat et comparat areas...*” has been translated in various ways. The version “The land is fertile in the fields and still more on the hillocks, it produces wine and wheat as delicious as in Italy, and in the harvest of the autumn is not inferior to her” has been taken as evidence of the production of good wheat in the Tarragona area.⁹⁴ The problem lies in the interpretation of the word “areas”. *Area* is any expanse of land (the plot of a house, an urban or rural enclosure, etc.) and often has the more specific meaning of a threshing floor (*era* in Catalan), where the wheat was threshed, as can be seen in the two Catalan derivations of the same Latin word, *àrea* and *era*. Therefore, in Florus' text it either means simply “fields” or it refers to the *eres* (threshing floors), and in that case, by extension, to the cultivation of the wheat. However, it seems a little

93. Traducció de Joaquim Icart (Florus, Anneu L. 1981. *Gestes dels romans*, vol. II, Fundació Bernat Metge, Barcelona).

94. J. Ruiz de Arbulo (2002) ho tradueix com segueix: «La tierra es fértil en las llanuras y sobre todo en las colinas, pues ella pretende rivalizar con las viñas de Italia y admitir comparación con los campos de ese país, y no se sonroja por un otoño tardío.»

95. Agraïixo a Jesús Carruesco aquests comentaris sobre les traduccions del text de Florus.

93. Translation by Joaquim Icart (Florus, Anneu L. 1981. *Gestes dels romans*, vol. II, Fundació Bernat Metge, Barcelona).

94. J. Ruiz de Arbulo (2002) translates it as follows: “the land is fertile on the plains and above all in the hills, as it wishes to rival the vines of Italia and allow comparison with the fields of that country, and is not embarrassed by a late autumn.”

La inscripció RIT 364, «cuius beneficio in legationem eundo at [sic] frumentum comparandum plebs adievata est» («de cuyo beneficio obtenido por la misión [enviada] a procurarse trigo, el pueblo se alivió»), documenta una legació d'un particular per comprar blat per al poble, en un moment d'escassetat.⁹⁶ Com comenta J. Pons (1994), aquest tipus d'inscripcions donen fe de les dificultats que passaven les ciutats del país a l'hora d'atendre els costos de l'*annona frumentaria*, en moments de carestia (altres exemples a Prevosti 2005, 340). El cas de Tarragona fa pensar que podria ser símptoma de l'escassetat de blat que podria haver patit l'àrea costanera catalana, en algun moment del segle II, a causa de la dedicació molt extensa de l'agricultura al cultiu del vi.

G. Alföldy (1991, 77) diu que les inscripcions demostren que a Tarraco hi havia artesans per a les diverses elaboracions mecàniques del metall. També comenta que hi ha poques inscripcions que es refereixin a comerciants. En elles es demostren les estretes relacions de Tarraco amb altres ciutats hispanes, amb el nord d'Àfrica i amb altres parts de l'Imperi, cosa que indica un actiu intercanvi comercial. Apareixen un *negotians* (RIT 449), un immigrant d'Auso, que es trobava a Tarraco *mercandi causa* (RIT 381), un *copo* (taverner) (RIT 420), un *aerarius* (RIT 441), un duaner (?) (RIT 447), artesans associats en els *collegia* dels *fabri* i dels *centonarii* (RIT 435, 351, 437, 370, 448, 450), un *stud[ios]us artis* (RIT 448), un *aurif[ex]* (RIT 446), un *inaura[t]or* (RIT 394), un *plumbarius* (RIT 440), *tector(es) et pictor(es)* (RIT 39).

Plini (*Hist. Nat.* 19.10): «La Hispània Citerior produeix també un lli d'extraordinària blancor, a causa de les aigües del torrent que banya Tàrraco, on el blanquegen. La seva finor és meravellosa, i allí s'han establert els primers obradors de fabricació de gases» (traducció a partir de Recasens 1966, amb l'ajut de Jesús Carruesco). D'aquest text es dedueix que al llarg del Francolí hi havia d'haver prats de blanqueig de teles, a més d'una indústria tèxtil que segurament tenia una importància notable. I encara ho reforça una inscripció bilingüe d'època republicana tardana, trobada a la zona del carrer Caputxins, dins del nucli urbà de Tarraco, que fa esment d'una *Fulvia Lintearia* indígena (RIT 9) (que hem comentat a la nota 65). Tot plegat fa pensar que es tracta d'una indústria important i ben coneguda, segurament amb una certa tradició indígena.

strange that he would use the word for threshing floor to speak about wheat fields. Therefore, although there may have been a reference to wheat in the text, perhaps it is more likely that it was a generic reference to any kind of crop in which Tarragona rivalled Italy.⁹⁵

The inscription RIT 364, «cuius beneficio in legationem eundo at [sic] frumentum comparandum plebs adievata est» («from whose benefit obtained by the mission [sent] to obtain wheat, the people were alleviated»), documents a delegation sent by a private individual to buy wheat for the people at a time of shortage.⁹⁶ According to J. Pons (1994), this type of inscription is evidence of the difficulties the country's towns had when it came to meeting the cost of the *annona frumentaria* at times of shortage (for other examples see Prevosti 2005, 340). The case of Tarragona leads us to believe that it may have been a symptom of the wheat shortage the Catalan coastal area may have suffered at some time during the 2nd century, as a result of the widespread planting of vineyards.

G. Alföldy (1991, 77) states that the inscriptions tell us that in Tarraco there were artisans who worked with the various mechanical means of producing metal. He also notes that there are few inscriptions referring to merchants. Those there are show the close relationships Tarraco maintained with other Hispanic towns, North Africa and other parts of the Empire, indicating that there was a dynamic trading activity. We find a *negotians* (RIT 449), an immigrant from Auso, who found himself in Tarraco *mercandi causa* (RIT 381), a *copo* (tavern keeper) (RIT 420), an *aerarius* (RIT 441), a customs officer (?) (RIT 447), artisans who belonged to the *collegia* of the *fabri* and the *centonarii* (RIT 435, 351, 437, 370, 448, 450), a *stud[ios]us artis* (RIT 448), an *aurif[ex]* (RIT 446), an *inaura[t]or* (RIT 394), a *plumbarius* (RIT 440), and *tector(es) et pictor(es)* (RIT 39).

Pliny (*Hist. Nat.* 19.10): «*Hispania citerior* also has linen of extraordinary whiteness, thanks above all to the waters of the torrent that bathes Tarraco, in which they give it lustre. Also admirable is the subtlety of the fabric of gauze found there». From this text we deduce that along the River Francolí there must have been fields for whitening fabrics, in addition to a textile industry that was probably of some importance. Further evidence is found in a bilingual inscription from the Late Republican period found in the area of Caputxins Street, inside the urban centre of Tarraco, which mentions an indigenous *Fulvia lintearia* (RIT 9) (see footnote 65). Altogether, this leads us to believe that there was a sizeable and well-known industry, probably with a certain indigenous tradition.

96. Traducció d'Alföldy 1991 (73, n. 438). Alföldy (1975) data la inscripció en el segle II.

95. I am grateful to Jesús Carruesco for these comments on the translations of Florus' text.

96. Alföldy (1975) dates this inscription to the 2nd century.

L'estudi de l'ager de Tarraco en època altimperial

A l'àrea catalana, en època d'August, podem dir que ja no queda poblament en els *oppida* ibèrics. En el camp, la manifestació més clara de canvi la forneix, altre cop, l'arqueologia del poblament rural, amb una nuclearització notable dels establiments dispersos i amb l'adopció força generalitzada del sistema de la vil·la. Aquells petits hàbitats dispersos de tradició indígena que proliferaven pel país des de la meitat del segle II aC, alguns amb clars precedents ibèrics, i especialment sorgits a partir de la darreria del segle II aC i l'inici de l'I aC, desapareixen en gran mesura en època d'August o una mica abans. Per contra, els que perviuen són remodelats i s'hi aixequen construccions netament romanes. La reducció dels establiments rurals dispersos a un terç en les prospeccions de la riera d'Argentona, a un octau en els estudis del terme de Premià de Mar, a menys de la meitat a l'ager de Ieso, a tres quartes parts als voltants de Ruscino, a quatre cinquenes parts a la conca d'Òdena, reflecteixen diferències notables, tot i que la tendència a la minva és ben general (Prevosti 2005, 408-409).

L'estudi de Carreté, Keay i Millett (1995) a l'ager de Tarraco, centrat a l'Alt Camp, conclou que durant l'alt Imperi no es detecta cap canvi de la densitat d'establiments, sinó que roman igual que en època republicana. La densitat, com en aquell període, es calcula aproximadament en un establiment per km², xifra que donaria també 3.300 establiments en tot el territori, extrapolant les dades. A partir d'aquí, calculen que, amb una mitjana de 20 persones per establiment, es pot fer una estimació de la població rural de Tarraco de 66.000 habitants. Calculen la població del nucli urbà en una xifra entre 9.590 i 15.120 habitants. Per tant, es tractaria d'entre un 13 i un 20 % del total de la població del territori. Dedueixen, doncs, que la ciutat tindria una població molt essencialment rural. Les prospeccions identifiquen una zona d'uns 4 km al voltant del nucli urbà, amb molt poca densitat de poblament, que els fa pensar en un espai dedicat a horts, com de fet també fa pensar la inscripció RIT 368, que al·ludeix als *hortos coherentes sive suburbanum*.⁹⁷ Pensen que tant l'arqueologia com l'epigrafia demostren que Tarraco era essencialment un centre polític i un centre de consum de l'elit. La concentració més important de vil·les es detecta al sud-oest de la zona d'estudi, i especialment a la costa. Constaten, en època altimperial, un increment en la varietat de ceràmiques i una diversificació de les seves procedències, que atribueixen a l'economia florent i al fàcil accés a les xarxes de comunicació centrades en Tarraco. Amb tot,

The study of the *ager* of Tarraco in the Early Roman period

By the time of Augustus, we can state that the Iberian *oppida* in the Catalan area were no longer inhabited. In the country, the clearest evidence of the change is once again provided by the archaeology of the rural population, with a notable nuclearisation of the scattered establishments and the fairly generalised adoption of the villa system. The small scattered habitats with an indigenous tradition that proliferated throughout the country from the middle of the 2nd century BC, some of them with clear Iberian precedents, and especially those that arose from the end of the 2nd century and the beginning of the 1st century BC, mostly disappeared during the time of Augustus or even a little earlier. In contrast, those that survived were remodelled with what were clearly Roman buildings. The reduction of the scattered rural establishments to one third in the surveys of the Argentona valley, to an eighth in the studies of the municipal area of Premià de Mar, to less than half in the *ager* of Ieso, to three quarters in the surroundings of Ruscino, and to four fifths in the Òdena basin, reflect notable differences, although the trend towards a decrease is generalised (Prevosti 2005, 408-409).

Carreté, Keay and Millett's study (1995) of the *ager* of Tarraco focused on the Alt Camp concluded that during the Early Roman period no change can be detected in the density of establishments, which remained the same as in the Republican period. The density, as in that period, is calculated at approximately one establishment per square kilometre, a figure that, extrapolating the data, would give 3,300 establishments in the whole territory. Based on this, they calculate that, with an average of 20 persons per establishment, the rural population of Tarraco would have been some 66,000 people. They calculate the population of the urban centre as between 9,590 and 15,120 inhabitants. Therefore it would have been between 13 and 20% of the total population of the territory. They deduce, therefore, that the city would have had an essentially rural population. The surveys identify an area of some four kilometres around the urban centre with a very low population density, which leads them to believe that it was occupied by market gardens and orchards. This is also suggested by the inscription RIT 368, which refers to the *hortos coherentes sive suburbanum*.⁹⁷ They believe that both the archaeology and the epigraphy show that Tarraco was essentially a political hub and a centre for consumption by the elites. The largest concentration of villas is detected in the southwest of the study area, especially on the coast. In the Early Roman period they attest an increase in the variety of pottery and a diversification of its

97. Vegeu la pàg. 90. Un paral·lel ben conegut d'aquest cas seria el de la ciutat de *Iol Caesarea*, a Algèria (Leveau 1984).

97. See page 90. A well known parallel in this case would be the city of *Iol Caesarea* in Algeria (Leveau 1984).

noten que el volum total de ceràmica trobada en els jaciments, pertanyent a aquest període, és inferior a la dels períodes anteriors. Especialment, es detecta un descens de les àmfores, interpretat com un increment del consum de productes autòctons. Els dos tipus de pasta local identificats en les àmfores tarraconenses mostren distribucions complementàries, una focalitzada a *Tarraco* i l'altra que evidencia una continuïtat amb el lligam cap al Penedès, com ja s'observava en el període republicà. La primera és la més important i predomina en una àrea d'uns 10 km cap a l'interior, respecte de la ciutat, des de la qual sembla que es redistribuïa cap a establiments rurals de l'interior. Els sembla indicatiu de la zona de la qual la ciutat feia de nucli de serveis. Pensen que hi havia d'haver altres centres menors amb funció de mercats, per cobrir les necessitats quotidianes d'altres parts del *territorium*, potser estacions de les vies. A més de l'emergència de vil·les, observen altres tipus de jaciments, que conformen una jerarquia complexa, així com les granges típiques dels períodes precedents. Els jaciments 1.6, a la vora de Constantí, i 2.3, els semblen aglomeracions.

Altres cop aquests resultats contrasten enormement amb els de la resta de l'àrea catalana, que hem vist més amunt. També ho fan amb els assolits en l'estudi d'una altra part de l'*ager* de *Tarraco*, el Baix Penedès (Guitart, Palet i Prevosti 2003; Prevosti en premsa), on si en el període ibèric es detectaven 37 jaciments rurals dispersos pel territori, i en el període republicà se'n detectaven 85, en època imperial se'n coneixen 37. Per tant, la reducció és molt important. En època altimperial, es fa evident un canvi en el patró de poblament, caracteritzat per una notable disminució dels assentaments de caràcter dispers del període republicà i la consolidació d'un tipus de poblament també dispers però de més entitat, organitzat segons el sistema de la vil·la. La introducció del nou sistema devia absorbir els camperols que en l'etapa republicana habitaven els nombrosos petits establiments rurals esparsos pel territori. Sembla que també s'ha de posar en relació amb l'establiment d'un cadastre centuriat (Palet 2003), i possibles canvis en la propietat territorial. El nou patró d'assentament es va anar imposant lentament des d'època cesariana i va acabar produint una situació radicalment nova de menor densitat del poblament, que es va mantenir durant els dos primers segles de l'Imperi, fins a final del segle II dC. Vam interpretar aquesta reducció com una nuclearització del poblament, caracteritzat pel desenvolupament d'un tipus d'habitat més concentrat, les *villae*, centres de gran entitat que organitzen l'aprofitament del territori en *fundi* de mida més gran, per bé que coexistent amb algunes cases de camp senzilles, corresponents a petits propietaris o a colons dependents de les vil·les. D'altra banda, el Baix Penedès sofreix una davallada

origins, which they attribute to a flourishing economy and easy access to the communication networks centred on *Tarraco*. Overall they note that the total volume of pottery found at the sites belonging to this period is less than that of the previous periods. They particularly detect a decrease in the number of amphoras, which they attribute to an increase in the consumption of local products. The two types of local paste identified in the Tarraconense amphoras demonstrate complementary distributions, one centred on *Tarraco* and the other that attests a continuity of the links with El Penedès, as already observed in the Republican period. The first is the most important and predominates in an area of some 10 km from the city towards the interior, from where it seems to have been redistributed to the inland rural establishments. This appears indicative of the area for which the city acted as a service centre. They believe that there must have been other smaller centres, perhaps road stations, that acted as markets to cover the daily needs of other parts of the *territorium*. In addition to the emergence of villas, they observe other types of sites that make up a complex hierarchy, as well as the typical farms of the previous periods. Sites 1.6, on the outskirts of Constantí, and 2.3 appear to be agglomerations.

Once again these results contrast enormously with the rest of the Catalan area, which we have seen above. The same is true of those obtained from the study of another part of the *ager* of *Tarraco*, the Baix Penedès (Guitart, Palet and Prevosti 2003; Prevosti in press), where, in the Iberian period, thirty-seven scattered rural establishments were detected in the territory; in the Republican period there were eighty-five, whereas in the Imperial period we know of only thirty-seven. This is a considerable reduction. In the Early Roman period it is obvious that there was a change in the population pattern. This was characterised by a notable decrease in the scattered settlements of the Republican period and the consolidation of the type of population, which was also scattered, but was larger and organised according to the villa system. The introduction of the new system must have absorbed the rural population that, in the Republican period, had lived in the many small rural establishments that were spread over the territory. It also seems that we have to link this to the establishment of a centuriated cadastre (Palet 2003) and to possible changes in the ownership of the territory. The new settlement pattern was imposed gradually from the time of Caesar and ended up producing a radically new situation with a lower population density. This was maintained during the first two centuries of the Empire, until the end of the 2nd century AD. We have interpreted this reduction as a nuclearisation of the population, characterised by the development of a more concentrated type of habitat, the *villae*. These were large centres from which the exploitation of the territory was organised in larger *fundi*, although they coexisted with some simple country

tan important de la densitat del poblament rural que fa pensar que és ben possible que tot plegat també anés acompanyat d'un cert despoblament de la comarca, potser fruit dels canvis en la propietat de la terra corresponents a la centuriació del territori i possiblement a la *deductio* de veterans que va fer Cèsar a *Tarraco*, segons J. Ruiz de Arbulo (2002; 2009). Així doncs, es fa difícil de comparar la zona de l'Alt Camp amb la del Baix Penedès, ja que els resultats exposats de totes dues resulten força atípics.

A l'Alt Penedès, també dins de l'*ager* de *Tarraco*, en canvi, s'han trobat abundants restes d'hàbitats rurals dispersos. L'epigrafia informa que en molts casos responen a *fundi* de personatges d'un cert relleu, perfectament integrats dins de la societat de dret romà. Però també s'ha detectat la presència d'esclaus i lli-berts que treballaven en aquest medi rural. La zona, doncs, no ofereix l'aspecte marginal del Baix Penedès (Prevosti en premsa).

L'activitat econòmica més important que ha detectat l'arqueologia de les àrees rurals costaneres de l'actual Catalunya és la coneguda producció i comercialització del vi tarraconense, que es va fer a gran escala. De fet, es tracta d'un episodi que està a cavall entre el període tardorepublicà i l'alt Imperi. A partir de la meitat del segle I aC, tot i que amb precedents en la primera meitat del segle, es detecta la producció massiva de vi tarraconense i la reducció dràstica de les importacions d'Itàlia al país. L'abastiment de vi als exèrcits destacats a la guerra de les Gàl·lies podria haver estat, per la proximitat, una ocasió d'or per als productors de l'àrea catalana, per bé que no sabem en quina mesura hi pot haver jugat també el seu paper el fisc. Al mateix temps, es produí la irrupció en el mercat dels productes bàtics (salaons, vi i oli). Des del darrer quart de segle, Eivissa també tornà a exportar vi en abundància. A partir del segle I, la Gàl·lia meridional també començà a produir i comercialitzar el seu vi. Penso que tot plegat indica un canvi important de la situació econòmica, en la qual Roma va deixar de protegir els propietaris de la terra d'àmbit italià, per passar a obrir el ventall a les províncies més romanitzades. És ben possible que, tot i l'antiga existència d'uns principis proteccionistes del camp italià, els interessos de les classes propietàries de les terres, que ara havien estès les seves possessions a àmbits provincials, fossin els que feren girar les coses, en el sentit d'obviar els antics monopolis. Això significaria que la irrupció en el mercat del vi tarraconense, bàtic, eivissenc o gal, i de les salaons i l'oli bàtics, respondria no tant a la voluntat d'obertura del mercat mediterrani als provincians, sinó més aviat a la pressió de les classes altes romanes, que hi tenien interès, per poder treure més rendiment de les terres que havien anat adquirint a les províncies. El resultat fou el retrocés del vi italià i una liberalització dels mercats, amb el consegüent

dwellings belonging to smallholders or colonists who were dependent on the villas. On the other hand, the Baix Penedès saw such a large decrease in the density of its rural population that we believe it is quite possible that this was accompanied by a certain depopulation of the region, perhaps as a result of the changes in land ownership corresponding to the centuriation of the territory and possibly to the Caesar's *deductio* of veterans in *Tarraco*, according to J. Ruiz de Arbulo (2002; 2009). It is therefore difficult to compare the area of the Alt Camp with that of the Baix Penedès, as the results for both are highly atypical.

In contrast, abundant remains of scattered rural habitats have been found in the Alt Penedès, also part of the *ager* of *Tarraco*. The epigraphy tells us that in many cases they are the *fundi* of persons of a certain importance who were well integrated into the society of Roman rights. However, we have also detected the presence of slaves and freedmen who worked in this rural environment. Thus, this area does not show the marginalised appearance of the Baix Penedès (Prevosti in press).

The most important economic activity detected by archaeology in the rural coastal areas of modern-day Catalonia is the well known production and marketing of Tarraconense wine, which was carried out on a large scale. In fact, this is an episode that straddles the Late Republican and Early Roman periods. From the middle of the 1st century BC, although with precedents in the first half of that century, we detect the mass production of Tarraconense wine and a drastic reduction in that imported from Italy. The need to supply wine to the armies deployed in the Gaulish wars may have been, due to the proximity, a golden opportunity for the producers in the Catalan area, although we do not know to what extent the exchequer may have played a role in this. At the same time there was an irruption of Baetican products (salted fish, wine and olive oil) onto the market. From the last quarter of century, Ibiza also began to export wine in abundance again. From the 1st century, southern Gaul also began to produce and market its wine. I believe that altogether this indicates a major change in the economic situation, in which Rome stopped protecting the landowners of the Italic area and opened up the gates to the most Romanised provinces. It is quite possible, despite the earlier existence of measures to protect the Italic countryside, that the interests of the landowning classes, who had by this time spread their possessions to the provinces, were behind these changes and the abolition of the former monopolies. This means that the irruption onto the market of Tarraconense, Baetican, Ibizan and Gallic wine and Baetican salted fish and olive oil would have corresponded not only to a wish to open up the Mediterranean market to the provincials, but also to pressure from the Ro-

domini de les produccions tarraconenses, bètiques o gal·les, probablement amb preus més competitius, com semblen indicar les opinions de Juvenal, Frontó i Marcial. Amb tot, aquest esquema resulta una simplificació, dins dels models actuals de funcionament dels mercats per raons eminentment econòmiques, a causa del desconeixement que tenim d'altres factors que poguessin jugar un paper en les relacions entre Roma i la *Hispania Citerior*. Entre ells, cal pensar que el fisc podia orientar seriosament la destinació de certs productes. L'arribada massiva de vi italià a l'àrea costanera catalana podria haver tingut també alguna relació amb l'obtenció d'algun producte de la zona, potser el ferro (Prevosti 2005; 2009).

La interpretació dels segells de les àmfores no és prou clara i per tant ha generat diversitat d'opinions, entre els investigadors, sobre la identitat dels personatges que endegaren el negoci del vi tarraconense i sobre el procés de producció i comercialització, un tema, doncs, íntimament relacionat amb el model d'explotació agrària, així com també amb l'estudi del poblament del camp. La hipòtesi més estesa, ja defensada per J. Miró (1988) i altres autors, almenys en les marques més antigues, és que es tracta dels noms dels amos dels *fundi*. Aquests noms més antics indiquen una procedència centreitàlica, especialment osca i umbra (Pena i Barreda 1997; Pena 1998; Barreda 1998). Aquestes autores opinen que l'àrea costanera catalana podria haver estat objecte d'un acaparament de terres per part de poderosos, per invertir en propietat agrícola, durant el període de les guerres civils –tan agitat i inestable, tant políticament com socialment–, que tindrien lliberts al capdavant dels seus negocis. Sabem, a més, que a Itàlia, en aquest període, hi havia un problema de manca de terra, així com que la inversió agrícola fora d'Itàlia devia ser més segura. M. J. Pena ha insistit repetidament a interpretar l'origen del negoci del vi, així com de la presència d'immigrants romans a les ciutats catalanes, en la política cesariana de colonització. Personatges adinerats haurien acaparat terres des d'Itàlia, i per tant no haurien vingut al país, sinó que haurien enviat els seus lliberts o esclaus. És a dir, Pena interpreta que els protagonistes del negoci del vi van ser romans o italics vinguts a partir d'època cesariana, i en canvi no creu que, a l'inici del segle I aC, la vinguda d'italics en relació amb l'origen de les ciutats republicanes fos gaire important en nombre.

D'altra banda, les anàlisis de pastes d'àmfores, que pretenen caracteritzar els centres productors, mostren que el mateix segell es fabricava sovint en diferents terrisseries, i, doncs, podria indicar el *negotiator* que comprava el vi.⁹⁸ Ara bé, també podrien correspondre

man upper classes, who would have wanted to gain greater profit from the land they had acquired in the provinces. The result was a recession in the Italic wine business and a liberalisation of the market, with the consequent domination of the productions from the Tarraconense, Baetica and Gaul, probably with more competitive prices, as the opinions of Juvenal, Fronto and Martial appear to indicate. Nevertheless, this explanation is a simplification based on current models of how the market works for eminently economic reasons. This is due to our lack of knowledge of other factors that may have played a role in the relations between Rome and *Hispania Citerior*. Among them we have to take into account the possibility that the exchequer may have seriously orientated the destination of certain products. The arrival en masse of Italic wine in an area of the Catalan coast may also have been related to the purchase of a product from that area, perhaps iron (Prevosti 2005; 2009).

The interpretation of amphora stamps is not sufficiently clear and has consequently generated diverse opinions among researchers about the identity of the people in charge of the Tarraconense wine business and its production and marketing. This subject is intimately linked to the model of agricultural exploitation, as well as to the study of the rural population. The most widely held hypothesis, which is defended by J. Miró (1988) and other authors, at least for the earliest stamps, is that they are the names of the *fundi* owners. These earliest names indicate a central Italian origin, particularly Osca and Umbria (Pena and Barreda 1997; Pena 1998; Barreda 1998). In the opinion of these authors, the Catalan coastal area may have been subjected to a buying up of land by the powerful looking to invest in agricultural property during the period of the civil wars –a turbulent and unstable time, both politically and socially–, who would have had freedmen running their businesses. We know, moreover, that there was a shortage of land in Italy during this period and also that investment in agriculture outside Italy must have been a safer bet. M. J. Pena has repeatedly insisted on interpreting the origin of the wine business, as well as the presence of Roman immigrants in the Catalan towns, as part of Caesar's policy of colonisation. The wealthy would have bought up land from Italy and would not therefore have come to Hispania themselves, sending instead their freedmen or slaves. In other words, Pena tells us, the protagonists of the wine business were Romans or Italics who arrived here during and after the time of Caesar. However, she does not believe that large numbers of Italics came at the beginning of the 1st century BC in relation to the origin of the Republican towns.

On the other hand, the analysis of amphora pastes aimed at characterising the production centres shows that the same stamp was often manufactured by different potteries and may therefore have indicated the

98. Aquesta és la hipòtesi que sostenen A. López (1990; 1995; 1998) i altres autors.

a producció d'àmfores en diferents *fundi* d'un mateix propietari. Amb tot, no tots els indicis apunten a propietat agrària en mans de les elits de Roma; també hi ha indicis de propietat en mans de les aristocràcies municipals locals, de *Narbo*, de *Barcino*, de *Dertosa*, i fins de Verona.⁹⁹

Els escriptors clàssics informen sobre un seguit de personatges de les classes dirigents romanes, que tenien terres en el litoral de la Tarraconense, i en alguna ocasió, ja d'època altimperial avançada, fins i tot precisen que eren dominis dedicats a la producció de vi (Prevosti 2009, 255). Això reflectiria en un moment posterior la mateixa situació que suposa M. J. Pena, de l'existència de propietat agrària d'aquesta zona costanera en mans de poderosos romans absentistes, que, per tant, havien de tenir les terres menades per esclaus o colons.

Els segells sobre àmfores Dressel 2-4, que es començaren a fabricar en la segona meitat del mandat d'August i són les àmfores característiques de l'etapa julioclàudia, que s'exporten principalment a Roma, segons M. Corsi i B. Liou (1985) i J. Miró (1988), reflecteixen essencialment noms d'esclaus o de lliures de condició baixa que podrien ser els noms dels terrissaires. Crec que una possibilitat seria que el sistema d'explotació de les vil·les dedicades a la vinya hagués evolucionat. Això podria estar en consonància amb un cert increment de la grandària de la propietat, així com amb la possibilitat, també apuntada per J. Miró, de l'existència de propietats imperials. Si els noms dels segells d'àmfores poden respondre a esclaus col·locats al capdavant de les terrisseries, també poden respondre als esclaus posats al capdavant de les explotacions dedicades al vi,¹⁰⁰ fet que estaria també en consonància amb les investigacions de M. J. Pena (1998), i es podrien interpretar com a individus dependents de propietaris absentistes, pertanyents a famílies aristocràtiques. X. Nieto i X. Raurich (1998), que estudien el transport del vi a través dels derelictes, arriben a la conclusió que la diferència entre el transport de les àmfores Pascual 1 i les Dressel 2-4 sembla indicar més un canvi en la propietat de les vinyes que no pas en l'organització del comerç. En aquest sentit, és prou sabut que la dinastia julioclàudia es caracteritzà pels forts acaparaments de terres, que passaven a ser propietats imperials, fet que també podria haver estat el cas en alguns *fundi* de la costa catalana. Els vaixells amb Pascual 1, de petites dimensions, semblen correspondre als carregaments que duïen els mateixos

negotiator who bought the wine.⁹⁸ However, they could also correspond to amphoras produced in different *fundi* with the same owner. Nevertheless, not everything indicates agricultural property in the hands of Roman elites; there is also evidence that land was owned by the local municipal aristocracies of *Narbo*, *Barcino*, *Dertosa* and even Verona.⁹⁹

The classical writers tell us of a series of members of the Roman ruling classes who owned land on the Tarraconense coast, and on occasion, in the advanced Early Roman period, they even specify that the properties produced wine (Prevosti 2009, 255). This would be an early reflection of the same situation suggested by M. J. Pena of agricultural land in this coastal area in the hands of powerful Roman absentee landlords, who would have had their properties managed by slaves or colonists.

The manufacture of Dressel 2-4 amphoras began in the second half of Augustus' mandate. They were the characteristic amphoras of the Julio-Claudian period and were mainly used for exports to Rome. According to M. Corsi and B. Liou (1985) and J. Miró (1988), the stamps on them basically reflect the names of slaves or low-class freedmen, who could have been the potters. I believe that one possibility may be that the exploitation system of the wine-producing villas had evolved. This could have been in keeping with a certain increase in the size of the property, as well as with the possibility, also pointed out by J. Miró, of the existence of imperial properties. If the names on the amphora stamps could have been those of slaves placed in charge of the potteries, they could also have belonged to slaves in charge of the vineyards.¹⁰⁰ This would also be in keeping with M. J. Pena's research (1998) and they could be interpreted as individuals working for absentee owners from aristocratic families. X. Nieto and X. Raurich (1998), who study the wine transport through shipwrecks, have reached the conclusion that the difference between the transportation of the Pascual 1 and Dressel 2-4 amphoras appears to be more an indication of a change in the ownership of the vineyards than in the organisation of the trade. In this respect it is well known that the Julio-Claudian dynasty was characterised by massive acquisitions of land which became imperial property; this could also have been the case with certain *fundi* on the Catalan coast. The small vessels containing Pascual 1 amphoras appear to have been carrying cargos sent

98. This is the hypothesis maintained by A. López (1990; 1995; 1998) and other authors.

99. *Baebius Tuticanus* from Verona (Tremoleda 2005).

100. For example, the slave-colonists, who were legally slaves but acted as tenant farmers, paid rent to the owner and were allowed to have *peculium* (see Prevosti 2005, 325-326). The farms often had their own potteries, which may have been run by the *vilicus* himself. See also the chapter dedicated to antefixes in this monograph.

99. *Baebius Tuticanus* de Verona (Tremoleda 2005).

100. Per exemple, els esclaus-colons, que eren jurídicament esclaus, però funcionaven com a arrendataris parciers, pagaven una renda al propietari i se'ls permetia tenir *peculium* (vegeu Prevosti 2005, 325-326). En les explotacions sovint hi havia una terrisseria, que podria haver estat al càrrec del mateix *vilicus*. Vegeu també el capítol dedicat a la producció d'antefixes en aquesta monografia.

productors cap al port de Narbona, on hi devia haver comerciants que feien la redistribució del producte, mentre que els de Dressel 2-4 fan rutes més diverses, com si el comerciant organitzés el transport des de la mateixa àrea de producció, amb bon coneixement del destinatari, potser amb unes rutes més d'alta mar, cap a Itàlia central, per les illes i per l'estret de Bonifacio. En qualsevol cas, tot sembla indicar que es produí una evolució important en el sistema de producció i comercialització del vi (Prevosti 2009).

A l'*ager Tarraconensis* es documenta l'aparició dels tallers d'àmfores de vi en època d'August, amb la producció de la forma Oberaden 74 a la Canaleta (Vila-seca), a Darró (Vilanova i la Geltrú) i al Vilarenc (Calafell), per bé que la forma que es va produir de forma massiva en la majoria de les nombroses terrisseries del Camp de Tarragona és la Dressel 2-4, acompanyada d'alguna Dressel 7-11. Estudis recents, dins dels quals hi ha els realitzats en el marc d'aquest projecte, indiquen que la producció de Dressel 2-4 dura almenys fins al final del segle II i l'inici del III (Járrega i Otiña 2008). En els segells de les àmfores, l'autor identifica majorment noms d'esclaus. Pensa que la producció d'àmfores d'època julioclàudia sembla incloure el model de les terrisseries independents de la vil·la, on podrien haver treballat esclaus, seguint el sistema de la *locatio-conductio*, o bé els esclaus podrien haver estat dins un sistema d'explotació similar al de les cooperatives que produïen la sigil·lada de La Graufesenque.

Aquestes *figlinae* van arribar a ser, en alguns casos, grans indústries terrisseres que, a més de fabricar àmfores, també produïen altres tipus de ceràmiques. Normalment feien ceràmica comuna, grans contenidors, com *dolia*, i materials constructius, com ara *tegulae*, *imbrices* i fins i tot antefixes, com les que estudia J. López¹⁰¹ dins l'àmbit d'aquest projecte. En alguns casos fins van arribar a fabricar terra sigil·lada hispànica.

I. Arrayás (2005) considera que en la segona meitat del segle I aC s'acaba el procés de reorganització dels territoris ibèrics, de manera que amb l'adveniment del Principat ja es poden considerar romanitzats. Considera que la important desaparició d'establiments rurals de l'Ibèric final, en la segona meitat del segle I aC, s'ha d'explicar per les noves tendències productives. Els nous cultius, especialment el vi, no van eliminar els tradicionals, per bé que van marginar els establiments anteriors més especialitzats. Entre la meitat del segle I aC i l'inici del segle I, remarca la proliferació de terrisseries d'àmfores vinícoles i nous assentaments

by the producers themselves to the port of Narbonne, where there would have been merchants who organised their redistribution. Dressel 2-4 amphoras, on the other hand, covered more diverse routes. It was as if the merchant organised the transport directly from the area of production with a good knowledge of who it was destined for, perhaps with routes more on the high seas, towards central Italy via the islands and the Strait of Bonifacio. In any case, everything appears to indicate a major evolution in the system of wine production and marketing (Prevosti 2009).

In the *ager Tarraconensis* we document the appearance of wine amphora workshops in the time of Augustus. They produced the Oberaden 74 form at La Canaleta (Vila-seca), Darró (Vilanova i la Geltrú) and Vilarenc (Calafell), although the form that was mass produced in the majority of the numerous potteries in the Camp de Tarragona was the Dressel 2-4, accompanied by the occasional Dressel 7-11. Recent studies, including those carried out as part of this project, indicate that the production of Dressel 2-4 lasted at least until the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century (Járrega and Otiña 2008). In the amphoras stamps the authors identify mainly the names of slaves. They believe that the production of Julio-Claudian period amphoras appears to include the model of the independent villa potteries, in which slaves may have worked under the *locatio-conductio* system or under an exploitation system similar to that of the cooperatives that produced the stamped La Graufesenque.

In some cases, these *figlinae* became large pottery industries that, in addition to manufacturing amphoras, also made other types of pottery. They normally made common ware, large receptacles, such as *dolia*, and building materials, including *tegulae*, *imbrices* and even antefixes, such as those studied by J. López¹⁰¹ as part of this project. In some cases they even manufactured Hispanic terra sigillata.

I. Arrayás (2005) believes that the reorganisation of the Iberian territories was completed by the second half of the 1st century BC, so that with the arrival of the Principality they could be considered to have been Romanised. He also suggests that the widespread disappearance of the Late Iberian rural establishments in the second half of the 1st century BC can be explained by the new production trends. The new crops, particularly wine, did not completely replace the traditional ones, although the latter were marginalised to the earlier, more specialised establishments. Between the middle of the 1st century BC and the beginning of the 1st century

101. J. López i Ll. Piñol (2008) van estudiar les antefixes trobades a la plaça de la Font de Tarragona, un taller on es fabricaven antefixes i lastres campana. També es fa referència a les que s'han trobat a l'*ager de Tarraco* a López i Piñol 2008, 64-69.

101. J. López and Ll. Piñol (2008) studied the antefixes found in the Plaça de la Font in Tarragona, which came from a workshop that manufactured antefixes and terracotta tiles (*lastra campana*). They also refer to the one found in the *ager of Tarraco* in López i Piñol 2008, 64-69.

rurals, alguns dels quals creu que es poden considerar del tipus vil·la, clars indicadors del desenvolupament de la producció de vi i de la implantació del «sistema de la vil·la». Considera que a l'ager de *Tarraco*, l'inici de la producció amfòrica s'ha de relacionar amb les formes Dressel 2-4 i 7-11, amb absència de Pascual 1, i per tant s'ha de datar a la fi del segle I aC. Com que suposa que en el *hinterland* de *Tarraco* hi havia contingents més importants de poblacions d'origen itàlic que en altres indrets del nord-est peninsular, com el Maresme o el Vallès, on la producció de vi és més antiga, això li sembla un indicador que no hi ha vincles directes entre les poblacions itàliques i el desenvolupament productiu i comercial del vi. També considera les produccions antigues d'imitacions d'àmfores vinateres itàliques, Dressel 1 i grecoitàlica, a l'Alt Camp, com de netes arrels indígenes. Interpreta les marques d'àmfores amb noms itàlics i romans com a testimoni de lliberts o clients de famílies romanoitàliques, o fins de personatges promocionats en època cesariana, alguns d'ells, indígenes integrats en noves fundacions colonials. De manera que li sembla que el protagonisme del negoci del vi correspon al món indígena. *Tarraco* començaria a jugar un paper important com a punt d'articulació del comerç del vi a partir de la fi del segle I aC, com a lloc de concentració i de distribució d'una exportació de producte de qualitat, que es devia dirigir a la mateixa Roma.

Tenim, doncs, amb la producció i el comerç del vi de l'ager *Tarraconensis*, un tema controvertit, amb importants implicacions per a l'entesa del funcionament del camp. Un treball com el present implica que cal replantejar la qüestió, a la llum de les dades recollides.

Com a darrer punt obert, voldria també recordar allò que ja es va escriure en un altre lloc (Prevosti 2005, 326) sobre la inscripció tarragonina *CIL* II 4332 (= *RIT* 368),¹⁰² que és un exemple de terres de cultiu assignades a lliberts: *P. Rufus Fla(v)us* fa un sepulcre per a ell i la seva esposa Antònia Clementina, i deixa els *hortos coherentes sive suburbanum* als lliberts de l'esposa, *Marullus*, *Antoclus*, *Helena* i *Tertullina*, sota la condició que els camps mai es poguessin vendre ni sortir dels descendents dels lliberts. A. Prieto (1986) considera, seguint Staerman, que el fi fonamental d'aquesta acció, més enllà del desig que tinguessin cura de la tomba, era lligar els lliberts a la terra i obtenir-ne uns guanys anuals. A Itàlia s'han trobat força inscripcions similars, i en totes s'hi observa aquesta voluntat de lligar els lliberts a la terra, pràctica que devia anar sorgint a partir del segle II, com a conseqüència de la crisi del sistema esclavista i l'evolució dels patrons de dependència dels lliberts cap a la implantació progressiva del colonat.

AD, he notes the proliferation of potteries manufacturing wine amphoras and new rural settlements, some of which he believes can be considered to be of the villa type. These are clear indicators of the development of wine production and the introduction of the "villa system". He considers that the beginning of amphora production in the *ager* of *Tarraco* has to be linked to the Dressel 2-4 and 7-11 forms, with the absence of Pascual 1, and should therefore be dated to the end of the 1st century BC. It is assumed that in the *Tarraco* hinterland there were larger contingents of people of Italic origin than in other parts of the northeast of the Peninsula, such as El Maresme or El Vallès, where the production of wine began earlier. This appears to indicate that there were no direct links between the Italic peoples and the development of wine production and marketing. He also considers the early imitations of Italic Dressel 1 and Greco-Italic wine amphoras in the Alt Camp as clearly of indigenous origin. He interprets the amphora stamps with Italic and Roman names as evidence of freedmen or clients of Romano-Italic families, or even of persons promoted during the time of Caesar, some of whom would have been natives integrated into the new colonial foundations. As such, he believes that the indigenous people would have played the prominent role in the wine business. *Tarraco* would have begun to play an important role in the wine business from the end of the 1st century BC, when it became a concentration and distribution point for the export of a quality product, which would have been sent to Rome itself.

The production and trading of *ager Tarraconensis* wine is therefore a controversial subject with important implications for understanding how the countryside worked. A study such as this involves redefining the question in the light of the compiled data.

As a final open point, I should like to recall what I have already written elsewhere (Prevosti 2005, 326) about the Tarragona inscription *CIL* II 4332 (= *RIT* 368),¹⁰² which is an example of farmland assigned to freedmen: *P. Rufus Fla(v)us* builds a tomb for himself and his wife Antonia Clementina and leaves the *hortos coherentes sive suburbanum* to his wife's freedmen, *Marullus*, *Antoclus*, *Helena* and *Tertullina*, on the condition that the fields will never be sold nor leave the hands of the descendants of these freedmen. A. Prieto (1986) considers, following Staerman, that the basic objective of this action, beyond a desire that they care for the tomb, was to tie the freedmen to the land and obtain an annual income. Many similar inscriptions have been found in Italy and in all of them we observe this wish to tie the freedmen to the land, a practice that must have begun in the 2nd century as a consequence of the crisis in the slave system and the evolution of the dependence

102. Ja s'ha fet referència a aquesta inscripció a la pàg. 84.

102. This inscription has already been mentioned on page 84.

Tot el que s'ha dit s'ha de considerar amb el teló de fons de l'impacte que devia tenir la *lex Manciana*, dictada per Vespasià, que fixava els deures dels colons, tant dels latifundis imperials com privats, limitava l'arrendament a un terç de la collita, sis dies de servei a l'any, i atorgava el dret de *possessio* o usdefruit, hereditari, a condició de no abandonar el cultiu durant més de dos anys. Trajà va fer extensiva la llei al cultiu de terres pantanoses i forestals. Adrià la va completar amb la *lex de rudibus agris*, que afectava terres ermes i *subsiciva* de les centuriacions, amb l'ànim de fomentar-ne l'ús agrícola. Columel·la (*De re rust.* 1.7.1) considera el sistema del colonat menys productiu que l'esclavista i sols l'aconsella en llocs no gaire bons, on la utilització d'esclaus fóra malaguanyada. Però aquesta situació era aplicable a Itàlia i a la Hispània mediterrània, on sembla que el sistema esclavista tingué força implantació, mentre que a la Gàl·lia i a l'interior d'Hispània mai hi va haver gaires esclaus. En canvi, en el segle I, a l'Àfrica, estava molt estès el sistema del colonat, en els grans latifundis imperials. En el segle II, tanmateix, fins els grans propietaris d'Itàlia van donar prioritat al colonat, mentre que el sistema esclavista va entrar en franca recessió, com es comprova per exemple en l'obra de Plini el Jove (Prevosti 2005, 327).

Aquestes dades, en època altimperial, fan pensar, en primer lloc, que l'etapa flàvia va poder tenir un impacte important en l'evolució del camp, fet que estudiarem amb les nostres dades del PAT. Pel que fa al nucli urbà, ja hem vist com tot sembla indicar que l'època flàvia marca un gir important en l'evolució de la ciutat, amb la inauguració del gran recinte foral provincial, i probablement també amb la promoció de personatges de l'oligarquia urbana a l'orde eqüestre i fins al senatorial. La forta evolució del colonat entre els segles I i II també podria haver tingut un reflex a l'*ager* de Tarraco.

L'Imperi tardà i la tardoantiguitat

En la nova ordenació de l'Imperi, feta per Diocleciana, l'antiga *Hispania Citerior* va quedar dividida en tres províncies, de les quals Tarraco va quedar com a capital de la *Hispania Tarraconensis*, dins de la *diocesis Hispaniarum*, la qual al seu torn quedava dins la prefectura de les Gàl·lies. Tarraco, com a capital de la província, doncs, va ser la residència del *praeses provinciae Hispaniae Tarraconensis*, subordinat al *vicarius* (fig. 4).

En el període de la tetrarquia, es té notícia de la construcció d'una *porticus Ioviae [basilicae(?)]* (RIT 91), a la ciutat, en època de Diocleciana i Maximiana, entre el 286 i el 293. També es van restaurar les *thermae Montanae* (RIT 155), després de la destrucció provo-

patterns of freedmen towards the progressive introduction of tenant farming.

All we have said has to be seen against the background of the impact the *lex Manciana* must have had. Dictated by Vespasian, this law set out the duties of the colonists, both on imperial and private estates; it limited the rent to a third of the harvest and six days of service a year and awarded the right of hereditary *possessio* or usufruct on the condition of not abandoning cultivation for more than two years. Trajan extended the law to the cultivation of marshlands and forests. Hadrian rounded it off with the *lex de rudibus agris*, which affected uninhabited lands and the *subsiciva* of the centuriations, with the aim of fostering their agricultural use. Columella (*De re rust.* 1.7.1) considered the tenant farming system less productive than that of slaves and only recommended it in not very good places, where the use of slaves would have been a waste. However, this situation was applicable to Italy and the Mediterranean, where it appears that the slavery system was well introduced, whereas in Gaul and the interior of Hispania there had never been many slaves. In contrast, in 1st-century Africa the tenant farming system was widespread on the large imperial estates. In the 2nd century, even the large landowners of Italy prioritised tenant farming, while the slave system fell into clear decline, as we can see, for example, in the writings of Pliny the Younger (Prevosti 2005, 327).

These data in the Early Roman period lead us to believe, in the first place, that the Flavian period may have had an important impact on the evolution of the countryside, a fact that we will study with the data from the APT (Ager Tarraconensis Project). As far as urban areas are concerned, we have already seen that everything seems to indicate that the Flavian period marked an important turning point in the evolution of the city, with the inauguration of the grand provincial forum complex and probably also the promotion of persons from the urban oligarchy to the equestrian order and even to the Senate. The rapid evolution of the tenant farming system between the 1st and 2nd centuries may also have been reflected in the *ager* of Tarraco.

The Late Empire and the Late Antiquity

As part of the new organisation of the Empire carried out by Diocletian, *Hispania Citerior* was divided into three provinces. Tarraco continued as the capital of *Hispania Tarraconensis*, part of the *diocesis Hispaniarum*, which in turn was part of the prefecture of Gaul. Tarraco, as capital of the province, was the residence of the *praeses provinciae Hispaniae Tarraconensis*, subordinate to the *vicarius* (fig. 4).

In the period of the Tetrarchy we know of the construction of a *porticus Ioviae [basilicae(?)]* (RIT 91) in the city in the time of Diocletian and Maximian, be-

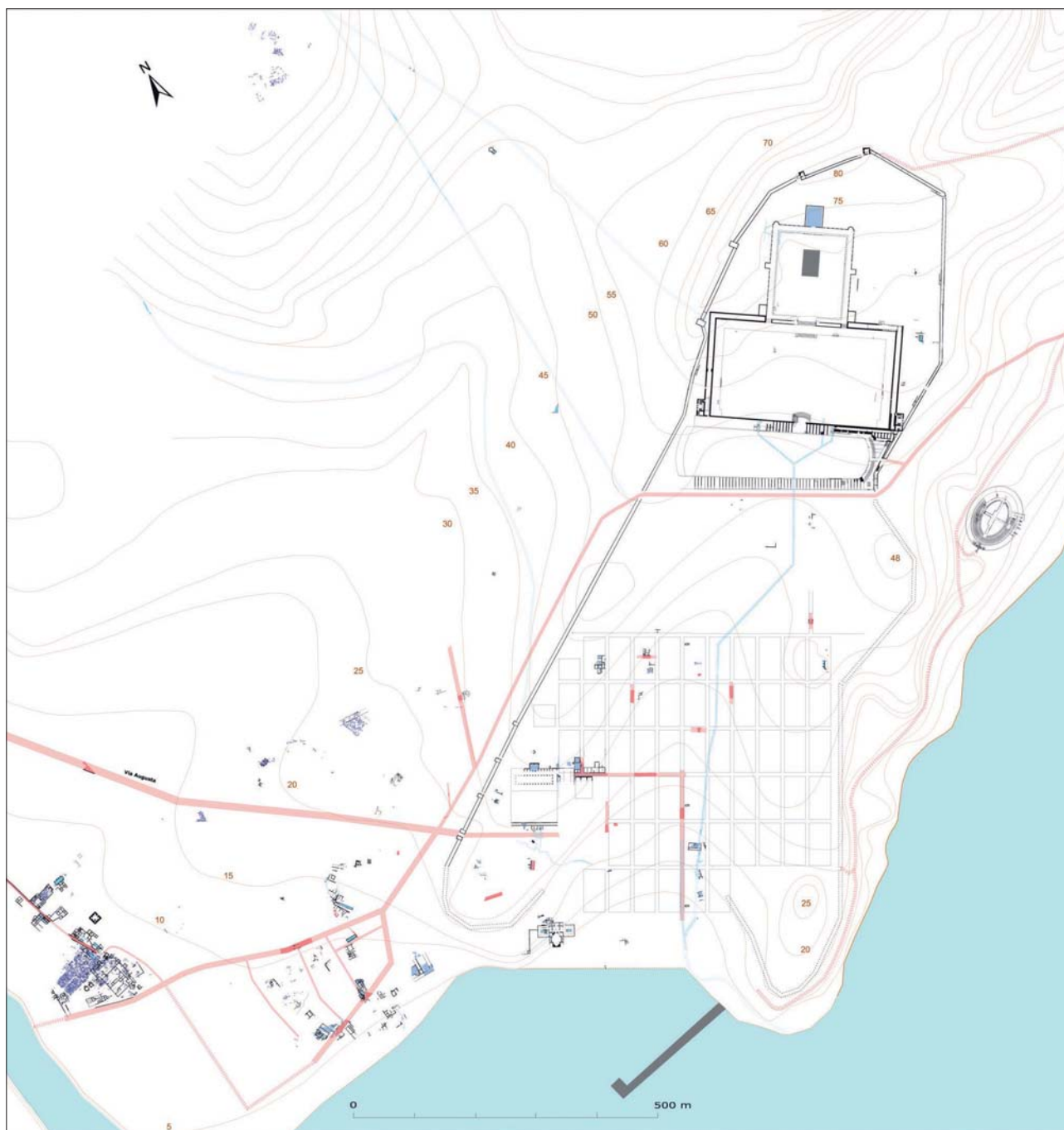

Figura 4. Planta de *Tarraco* entre Luci Ver i Ròmul Augústul, segons Macias, Fiz *et al.* 2007.

Figure 4. Plan of *Tarraco* between Luci Ver and Romulus Augustulus, according to Macias, Fiz *et al.* 2007.

cada per les invasions franques, cap a la fi del segle III o l'inici del IV, potser identificables amb les termes públiques del carrer Sant Miquel (Macias 2004b; Macias i Remolà 2005). En tot cas, el funcionament del gran complex termal de la zona portuària de *Tarraco*, entre els segles III i V, indica que aquesta àrea de la ciutat va mantenir, en època tardana, una activitat notable. Efectivament, l'àrea del port i dels suburbis adjacents representen l'espai urbà més dinàmic d'aquest període, que cal lligar amb el comerç d'ultramar.

tween 286 and 293. The *thermae Montanae* (RIT 155) that were also rebuilt following their destruction during the Frankish invasions, around the end of the 3rd or the beginning of the 4th century, were perhaps the public baths excavated in Sant Miquel Street (Macias 2004b; Macias and Remolà 2005). In any event, the fact that a large thermal baths complex in the port area of *Tarraco* was functioning between the 3rd and the 4th centuries indicates that there was a notable activity in this part of the city during the Late Period. In fact, the port and its

La usurpació de Magnenci, cap al 350, i la guerra civil contra Constant II podrien haver afectat greument la ciutat. Potser és significatiu en aquest sentit l'incendi que va patir el fòrum colonial de *Tarraco*, així com altres punts de la ciutat. En el tresoret trobat al fòrum de Tarragona, datat en el 353, sota una columna de la basílica, caiguda amb l'incendi, s'ha trobat una gran abundància de monedes de Magnenci, per bé que això no prova pas la intervenció d'aquest emperador, sinó més aviat les repercussions de la inestabilitat d'aquesta etapa sobre la ciutat de Tarragona.

Més enllà d'això, en el segle iv es va produir l'amortització d'edificis propis del funcionament de la ciutat romana, com el simptomàtic incendi i abandonament del fòrum colonial i els seus voltants, datat en el 353. En el sector residencial urbà de *Tarraco*, es detecta la inutilització del sistema de clavegueres, inclòs el gran col·lector del carrer Apodaca, també en la meitat del segle iv (Adserias *et al.* 1997; Remolà 2000). Amb tot, això no vol dir que no persisteixin durant un cert temps algunes zones ocupades: aquests processos no solen ser mai sobtats, sinó que volen el seu temps, i la desocupació de la ciutat baixa sembla haver-se produït de forma progressiva. Per exemple, la cisterna del carrer Zamenhof, a la vora de l'àrea forense, revela una continuïtat com a mínim fins a l'època de Teodosi. En la zona residencial intramurs no es detecten noves ocupacions, mentre que la conversió de la zona alta –del fòrum provincial i del circ– en àrees de residència es va consumir en el segon quart del segle v (López 2006a, 251-252). Per la seva banda, el circ va mantenir l'activitat fins a la meitat del segle v, en què les seves estructures van anar sent ocupades i transformades en espais residencials.

La ciutat queda dividida en un nucli de població a la part alta, sobre l'antic fòrum provincial, on s'observa la recuperació d'alguns espais públics, i un nucli portuari que constituïria el motor econòmic de la ciutat, vinculat al comerç mediterrani i a l'explotació del camp circumdant (Macias i Remolà 2005; López 2006a, 252) (fig. 4).

Així doncs, es va produir un retrocés de l'àrea de residència cap a la zona monumental de l'antic fòrum provincial, a la part alta de la ciutat, àrees importants de la qual degueren entrar en desús com a zona de representació pública, i els seus espais, ocupats per habitatges, mentre es començava a convertir en escenari d'una nova representació política i religiosa. Ara bé, allò que resulta més destacable i significatiu és l'abandonament del fòrum de la colònia, després de l'incendi. Això significa que els edificis propis per a l'autogovern de la *civitas* ja no eren necessaris, i doncs, posa de manifest que s'havia produït un canvi radical de les seves estructures de funcionament, fins al punt que hem de reconèixer que la ciutat ja havia deixat d'estar dins del sistema de la ciutat romana característic de

adjacent suburbs was the most dynamic urban area in this period, a fact we have to relate to overseas trade.

Magnentius' usurpation, around 350, and the civil war against Constant II may have had a severe effect on the city. Perhaps a significant event in this respect is the fire that occurred in the forum of the *colonia Tarraco*, as well as in other parts of the city. The small treasure dated to 353 found in the forum of Tarragona, beneath one of the basilica columns that had fallen into the fire, contained a large number of coins depicting Magnentius. However, this does not prove the intervention of that emperor, but is rather evidence of the repercussions of the instability of that period on the city of Tarragona.

Beyond this, the 4th century saw the demolition of the buildings that were part of the functioning of the Roman city, including the symptomatic fire and abandonment of the forum of the *colonia* and its surroundings, dated to 353. In the urban residential sector of *Tarraco* we detect the damage to the drainage system, including the large sewer in Apodaca Street, also in the middle of the 4th century (Adserias *et al.* 1997; Remolà 2000). However, this does not mean that some areas did not continue for a certain time; such processes rarely happen suddenly and it appears that in this case the depopulation of the lower city was progressive. For example, the cistern in Zamenhof Street, next to the forum area, was in use at least until the time of Theodosius. In the intramural residential zone no new occupation is detected, while the conversion of the upper zone –the provincial forum and circus– into residential areas was completed during the second quarter of the 5th century (López 2006a, 251-252). The circus continued in use until the middle of the 5th century, when its structures began to be occupied and turned into dwellings.

The city was divided between a population centre in the upper part, on the site of the ancient provincial forum, where we observe how some public spaces were restored, and a port zone that would have been the city's economic driving force in relation to Mediterranean trade and the exploitation of the surrounding countryside (Macias and Remolà 2005; López 2006a, 252) (fig. 4).

Thus there was a regression of the residential area towards the monumental zone of the ancient provincial forum, in the upper part of the city. Large parts of this zone fell into disuse as areas of public representation and were occupied by houses, while it began to become the site of a new political and religious representation. However, the most remarkable and significant factor is the abandonment of the forum of the *colonia* after the fire. This meant that the buildings used for the self-government of the *civitas* were no longer needed, showing that there had been a radical change in its functional structure. We even have to recognise that the city would no longer have been within the characteristic Roman city system of the Republican and Early Roman peri-

l'època republicana i altimperial¹⁰³ (Prevosti 2008b). Ens interessa sobre manera contrastar aquest procés amb allò que succeeix al camp, en aquest mateix moment, per veure quina repercussió va tenir en el medi rural aquest canvi tan important de l'estructura de funcionament global de la ciutat.

Les fonts indiquen una florent vida urbana, en el segle iv. Ausoni (*Ordo urb. Nob.* 11) relata la importància de *Tarraco* en la seva època (310-395).¹⁰⁴ La carta de Consenci a sant Agustí (datada en l'any 419) descriu la ciutat amb una població notable, interessada en els debats teològics (Alföldy 1991, 90). Per la seva banda, Orosi (*Hist. Adv. Pag.* 7, 22.8) relata la persistència de l'estat de ruïna de *Tarraco*, causat per les invasions del segle iii, encara en la seva època (382-420).

Efectivament, en aquest moment va prenent força un nou poder local: l'Església cristiana (Macias i Remolà 2005), amb un bisbat metropolità ubicat amb tota probabilitat en la ciutat alta, al voltant de la catedral. Les mesures de Teodosi contra els cultes pagans devien afectar els recintes monumentals cívics de la part alta de Tarragona. Les circumstàncies econòmiques també impulsaven l'ocupació privada dels espais públics.

Hi ha vestigis de paganisme, a la ciutat, fins al segle v, per bé que el cristianisme va anar jugant un paper cada cop més dominant i lligat als poders polítics. La darrera inscripció pagana que coneixem s'ha trobat en plena necròpolis paleocristiana, i la va erigir una tal *Rectina* al seu fill *Nepotianus*, de vuit anys, en el segle v (Gorostidi in premsa).

Com ja s'ha vist més amunt, la penetració del cristianisme a la ciutat està datada en un moment molt precoç, el 259. El cristianisme va generar un seguit de monuments de caire diferenciats, com són les complexes necròpolis que es van anar formant al llarg de la Via Augusta, a redós dels enterraments dels màrtirs, amb basíliques i monuments funeraris importants, alguns mausoleus amb sales per a banquets funeraris o fins i tot un hipotètic monestir, al costat d'un hipotètic enterrament singular i una basílica. Es tracta de diverses àrees funeràries en el suburbi occidental i una altra al nord, la de Mas Rimbau. L'anomenada necròpolis paleocristiana o de Sant Fructuós devia contenir els enterraments dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi, morts el 259. Ocupa un espai ben delimitat d'uns 8.000 m², i a començaments del segle v s'hi va construir la basílica dedicada als màrtirs, rica d'enterraments i de decoració, la *sedis sanctorum* que esmenten els textos de diverses tombes. Al nord

ods¹⁰³ (Prevosti 2008b). It is extremely interesting for us to compare this process with what happened in the countryside at the same time, in order to see what repercussions such an important change in the overall operational structure of the city had on the rural environment.

The sources tell us of a flourishing urban life in the 4th century. Ausonius (*Ordo urb. Nob.* 11) relates the importance of *Tarraco* in his time (310-395).¹⁰⁴ Consentius' letter to Saint Augustine (dated 419) describes the city as having a notable population interested in the theological debates (Alföldy 1991, 90). For his part, Orosius (*Hist. Adv. Pag.* 7, 22.8) tells us that in his time (382-420) *Tarraco* was still in a ruinous state following the invasions of the 3rd century.

In fact, it was at this time that a new local power, the Christian church, began to gather strength (Macias and Remolà 2005), with a metropolitan bishopric probably located in the upper part of the city, near the cathedral. The measures taken by Theodosius against the pagan cults must have affected the monumental civic areas of the upper part of Tarragona. The economic circumstances also led to the private occupation of public areas.

Vestiges of paganism can be seen in the city until the 5th century, although Christianity played an increasingly dominant role and was closely linked to the political powers. The last pagan inscription we know of was found in the middle of the Early Christian Necropolis and was dedicated in the 5th century by one *Rectina* to her son *Nepotianus* of eight years of age (Gorostidi in press).

As we have seen above, Christianity entered the city at a very early date, in 259. It led to the building of a series of different types of monument, such as the burial complexes that grew up along the Via Augusta and around the tombs of the martyrs, with basilicas and important funerary monuments, some mausoleums with rooms for funerary banquets, and even a hypothetical monastery next to a hypothetical singular tomb and a basilica. There were various funerary areas in the western suburb and another in the north, that of Mas Rimbau. The so-called Early Christian or Saint Fructuosus Necropolis must have been burial site of Fructuosus, Augurius and Eulogius, who were martyred in 259. It occupies a well demarcated area of some 8,000 square metres. The basilica dedicated to the martyrs was built there at the beginning of the 5th century; rich in burials and decoration, it was the *sedis sanctorum* mentioned in the texts of various tombs. To the north of the necropolis there was a large, isolated mausoleum. It had a circu-

103. Em refereixo al sistema de la ciutat romana tal com havia funcionat durant l'alt Imperi, el canvi més evident del qual és el de l'organisme polític i jurídic.

104. Vegeu Macias 2000b.

103. I am referring to the Roman city system as it had functioned in the Early Roman period, the most obvious change of which is that of the political and judicial organism.

104. See Macias 2000b.

de la necròpolis hi havia un gran mausoleu, aïllat, de sala circular amb nínxols, que segurament havia estat decorat amb mosaics de pasta vítria, que va excavar Serra Vilaró i va reexcavar T. Hauschild (1975). També al nord, cap a l'inici del segle v, es va construir una segona basílica que va existir fins a la meitat del segle (López 2006a), amb un ús funerari ben constatat. Tot i la presència d'uns dos-cents sepulcres, només es van recuperar quatre epígrafs, un d'ells dedicat a una *virgo Christi*, la *beata Thecla* (Gorostidi en premsa).

Entre la fi del segle iv i l'inici del v, es documenta la construcció de cases en l'extrem occidental del suburbi portuari, de forma força més desorganitzada que les precedents altimperial, i formen part del barri portuari (López 2006a, 250-252). Algunes d'aquestes *domus*, dotades de *balnea*, van assolir una categoria força superior a les de la part alta de Tarragona, per la qual cosa hom suposa que havien de pertànyer a famílies importants de la ciutat, segurament relacionades amb el comerç del port i també amb l'explotació dels recursos del Camp de Tarragona (Macias i Remolà 2005). Aquesta zona entorn del port es va anar convertint en un espai ple de vida i d'activitat comercial, que s'estenia cap a l'espai rural a través de l'àrea de necròpolis a la riba del Francolí.

Tarragona va ser seu de bisbat metropolità, veritable poder no sols espiritual sinó també temporal de l'època tardoantiga. El bisbe Himeri, d'aquesta seu, va rebre el 385 una carta del papa Sirici responnent a qüestions que el bisbe havia plantejat al seu antecessor, el papa Damas, referents a orientar la vida religiosa i a frenar l'heretgia priscil·lianista, per bé que també deixa traslluir el caràcter metropolità del bisbe de Tarragona. J. López (2006a, 255) destaca com el Papa li ordena que faci complir les disposicions fins i tot als gallecs, bètics i lusitans. El 400, el bisbe Hilari assistia al concili de Toledo, i poc després el Papa li envià una altra decretal, de nou per temes de l'heretgia priscil·lianista, que sembla confirmar el seu caràcter metropolità. La carta de Consenci a sant Agustí (datada en l'any 419) descriu una Església ben estructurada i consolidada. També fa referència al *comes Asterius*, màxima autoritat militar d'Hispania, que probablement residia al *praetorium* de Tarragona, i al *secretarium*, sala on es reunien els bisbes, que devia formar part de l'*episcopium*, juntament amb la catedral, el baptisteri i la residència del bisbe (Amengual 1994). La mateixa carta fa referència al monjo Frontó, que diu que es va construir un *monasterium* a la ciutat de Tarragona, que segons interpreta J. Amengual (1984, 12-13) va ser un monestir construït en àrea urbana, fet que li estranya, ja que normalment s'ubicaven en indrets solitaris. J. López (2006a) interpreta el *monasterium* com la cel·la on vivia el monjo. Ara bé, Frontó diu «in civitate [...] Tarraconensi, in qua mihi monasterium intruxi» (Cons. Ep. 11.2.1);

lar room with niches and was probably decorated with the glass-paste mosaics excavated by Serra Vilaró and re-excavated by T. Hauschild (1975). Also to the north, around the beginning of the 5th century, a second basilica was built and stood until the middle of the century (López 2006a), with a well corroborated funerary use. Despite the fact that there are some two hundred tombs, only four epigraphs were found. This basilica is remarkable for the few Christian tombs it contains, among which there were four epigraphs, one of them dedicated to a *virgo Christi*, the *beata Thecla* (Gorostidi in press).

Between the end of the 4th and the beginning of the 5th centuries we document the construction of houses at the western end of the port suburb; they were built in a more disorganised manner than the preceding Early Roman houses and were part of the port neighbourhood (López 2006a, 250-252). Some of these *domus* had *balnea* and were of a much higher category than those in the upper part of Tarragona, which leads us to believe that they must have belonged to important local families, probably related to the commerce of the port and the exploitation of the resources of the Camp of Tarragona (Macias and Remolà 2005). This area around the port was full of life and commercial activity, which extended to the countryside through the necropolis area on the banks of the River Francolí.

Tarragona was the see of the metropolitan bishopric, a true power not only in the spiritual, but also in the temporal sense, in Late Antiquity. In 385, Bishop Himerius of this see received a letter from Pope Siricius replying to questions the bishop had asked his predecessor, Pope Damasus, about how to orientate religious life and rein in the Priscillianist heresy, although it also reveals something of the metropolitan nature of the bishop of Tarragona. J. López (2006a, 255) highlights how the Pope ordered him to ensure that even the Galicians, Baeticans and Lusitanians complied with the dispositions. In 400, Bishop Hilarius attended the Council of Toledo and shortly afterwards the Pope sent him another decretal, once again on the subject of the Priscillianist heresy, which appears to confirm the metropolitan status. Consentius' letter to Saint Augustine (dated 419) describes a well-structured and well-consolidated church. It also refers to the *comes Asterius*, the highest military authority in Hispania, who probably had his residence in the Tarragona *praetorium*, and the *secretarium*, the room where the bishops met, which must have been part of the *episcopium*, together with the cathedral, baptistery and the bishop's residence (Amengual 1994). The same letter refers to the monk Frontó, who it says built a *monasterium* in the city of Tarragona. According to J. Amengual's interpretation (1984, 12-13), this was a monastery built in the urban area, a fact that he finds strange, as monasteries were normally located in isolated places. J. López (2006a) interprets the *monaste-*

no parla, doncs, del nucli urbà, sinó de la ciutat, i per tant podria haver estat en un indret de l'ager de la ciutat. De fet, la carta també fa referència al *suburbanum* de *Tarraco* com un lloc placid i agradable, per bé que freqüentat. El 419, el bisbe Ticià va celebrar un concili a la ciutat, i posteriorment encara es tenen indicis d'altres concilis provincials del segle v (Vilella 1997). Tot plegat denota, com observa J. López (2006a), la creixent importància del cristianisme a la ciutat, corroborada pels testimonis arqueològics. La primacia del bisbe de Tarragona sobre la resta d'Hispania va continuar fins al segle VII, en què li va passar al davant el de Toledo.

A la fi del segle v, la basílica del Parc Central resta abandonada, tot i que la necròpolis perviu fins al segle VI de forma residual, com demostra un text amb la datació consular del 503 (*RIT* 948) (fig. 5). La necròpolis cau en desús en la primera meitat del segle VI, i sols es conserva la basílica dels màrtirs, que es restaura en aquesta època, tot i perdre la seva funció funerària. Segurament hi fa al·lusió l'epitafi del bisbe Sergi (*RIT* 939),¹⁰⁵ que diu que es va restaurar la teulada del temple i es va construir un *coenobium* no lluny de la ciutat (López 2006a, 253). J. López pensa que aquest monestir podria haver estat l'edifici situat al sud de la basílica de Sant Fructuós. En el segle VI es devia construir el *martyrium* a l'amfiteatre. En la primera meitat del segle VI també es va construir un gran complex episcopal a l'acròpolis de la ciutat. Aquests nous centres d'atracció de la devoció cristiana devien fer minvar la importància de l'àrea de les basíliques del Francolí (López 2006a). D. Gorostidi (en premsa) relaciona el decandiment de la necròpolis del Francolí, a partir de principis del segle VI, amb el començament d'un lent procés de decadència de Tarragona, que s'iniciaria amb l'arribada dels visigots, cosa que confirmaria que *Tarraco* no va ser *sedes regia*, com sí que ho va ser *Barcino*, i finalment la pèrdua del predomini episcopal a favor de *Toletum*. L'Oracional de Verona demostra que la zona del Francolí, a l'inici del segle VIII, ja no formava part del circuit religiós de Tarragona, concentrat altre cop a la part de l'acròpolis de la ciutat.

Les inscripcions cristianes són nombroses (*RIT* 937-1073), entre les quals n'hi ha que reflecteixen les lluites teològiques entre ortodoxos i priscil·lianistes (Alföldy 2006, 13). En aquest sentit, D. Gorostidi (en premsa) al·ludeix a la inscripció que *Obia Lea* dedica al difunt *Aurelius Ianuarius*, amb un text que es posiciona dins de les controvèrsies teològiques sobre la trinitat de Déu.¹⁰⁶

rium as the cell where the monk lived. However, Fronto says «in civitate [...] Tarraconensi, in qua mihi monasterium intruxi» (Cons. *Ep.* 11.2.1); he is not speaking, therefore, of the urban centre but of the city, meaning that it could have been located somewhere in the city's *ager*. In fact, the letter also refers to the *suburbanum* of *Tarraco* as a placid and agreeable place, although much frequented. In 419, Bishop Titianus held a council in the city and subsequently there are indications of other provincial councils in the 5th century (Vilella 1997). Altogether it denotes, as J. López (2006a) points out, the growing importance of Christianity in the city, which is corroborated by the archaeological evidence. The primacy of the bishop of Tarragona over the rest of Hispania continued until the 7th century, when it passed to the bishop of Toledo.

By the end of the 5th century, the Parc Central basilica lay abandoned, although the necropolis survived residually until the 6th century, as can be seen from a text with the consular dating of 503 (*RIT* 948) (fig. 5). The necropolis fell into disuse in the first half of the 5th century and only the basilica of the martyrs was preserved; it was restored during this period, although it lost its funerary function. The epitaph of Bishop Sergius (*RIT* 939) probably alludes to it,¹⁰⁵ as it states that the tiled roof of the temple was restored and a *coenobium* was built not far from the city (López 2006a, 253). J. López believes that this monastery may have been the building located to the south of the basilica of Saint Fructuosus. The *martyrium* in the amphitheatre would have been built in the 6th century. Also in the first half of the 6th century a grand episcopal complex was built on the city's acropolis. These new centres of attraction for Christian worship must have diminished the importance of the area of the Francolí basilicas (López 2006a). D. Gorostidi (in press) links the languor of the Francolí necropolis from the beginning of the 6th century to the start of a slow process of decadence in Tarragona. This would have begun with the arrival of the Visigoths, confirming that, unlike *Barcino*, *Tarraco* did not become a *sedes regia*, and would end with the loss of its episcopal pre-eminence to *Toletum*. The Verona Prayer Book shows that by the beginning of the 8th century, the Francolí area was not included in Tarragona's religious circuit, which was once again concentrated around the city's acropolis.

There are numerous Christian inscriptions (*RIT* 937-1073), including some that reflect the theological disputes between orthodox Christians and Priscillianists (Alföldy 2006, 13). In this respect, D. Gorostidi (in press) alludes to the inscription that *Obia Lea* dedicated to the deceased *Aurelius Ianuarius*, with a text that plac-

105. Gómez Pallarès 2002, T18.

106. La inscripció inclou el text «qui credit in Christum, reddit ad Spiritum Sanctum», que recull la idea que Crist i l'Esperit Sant són el mateix Déu.

105. Gómez Pallarès 2002, T18.

Durant el segle iv, segueix la forta relació i influència nord-africana sobre la ciutat,¹⁰⁷ des d'on fins i tot se suposa que podria haver arribat el cristianisme,¹⁰⁸ mentre que en el segle v es fa sentir amb força l'oriental, per tendir, en el segle vi, a escurçar-se les relacions i per passar a quedar restringides al Mediterrani occidental.

L'usurpador Màxim va establir la seva capital a *Tarraco*, tot i que entre el 409 i el 411 va encunyar moneda a *Barcino*. La seva segona usurpació, entre el 418/419 i el 422, no sabem en quina mesura va afectar la ciutat. El 409, les invasions a la península Ibèrica de sueus, vàndals i alans possiblement també van afectar Tarragona. El 444, l'usurpador Sebastià podria haver afectat la ciutat, com sabem que ho va fer amb *Barcino*. El 460, Majorià va passar per *Tarraco* en el seu camí de la Gàl·lia a Cartagena. El regne visigot de Tolosa controla la ciutat el 475.

Tarraco roman vinculada a l'Imperi romà fins al seu esfondrament, el 476: la inscripció (*RIT* 100) erigida al seu fòrum, encara, als emperadors romans Lleó i Antemi, el 468-472, és la inscripció imperial més tardana de Tarragona, i poc després tenim la notícia de l'ocupació del rei visigot Euric de la ciutat, el 476 (*Chron. Gall. [Chronica Minora]*) (Alföldy 2006, 14). Això fa suposar a J. López (2006a, 252) que fins aquest moment encara hi havia hagut una àrea dedicada a l'administració provincial, al fòrum alt, o provincial. Per descomptat que el governador de la província encara havia de tenir-hi la seva residència i les seves oficines. De fet, en la primera meitat del segle v, es data un edifici de grans proporcions i de finalitat desconeguda, situat a la part oriental del fòrum provincial, construït amb murs de pedra lleugerament escairada, reforçats a distàncies regulars per cadenes de carreus que defineixen àmbits, alguns dipòsits, i amb una columnata amb arcades, de la qual se'n veu alguna a la plaça d'en Rovellat (Berges 1974; Aquilué 1993; López 2006a, 252). En canvi, en la primera meitat del segle vi, es desmunten estructures dels grans monuments d'època flàvia a gran escala, en el recinte de culte, mentre que es basteix un edifici amb naus, que s'ha interpretat com el possible *episcopium* (Aquilué 1993) (fig. 5).

El 516, sota el bisbe Joan, es va celebrar un altre concili a Tarragona. El 540, el bisbe de Tarragona, Sergi, va participar en un concili celebrat a Barcelona. El 546, el mateix bisbe va participar en un concili a Lleida. El 585, el príncep visigot Hermenegild va passar per Tarragona. Entre el 672 i el 680, la lluita entre el rei Vamba i el duc Pau té repercussions a Tarragona.

es it within the theological controversies regarding the trinity of God.¹⁰⁶

During the 4th century there was a continuance of the strong links with North Africa, as well as that region's influence on the city,¹⁰⁷ and it is even thought that Christianity arrived from there.¹⁰⁸ In the 5th century, the influence from the east was strongly felt, although in the 6th century relations were curtailed and practically restricted to the western Mediterranean.

The usurper Maximus set up his capital in *Tarraco*, although between 409 and 411 he minted coins in *Barcino*. We do not know to what extent his second usurpation, between 418/419 and 422, affected the city. In 409, the Suebi, Vandal and Alan invasions of the Iberian Peninsula also possibly affected Tarragona. In 444, the usurper Sebastian may have affected the city, as we know he did with *Barcino*. In 460, Majorian passed through *Tarraco* on his way from Gaul to Cartagena. In 475, the city was under the control of the Visigothic kingdom of Toulouse.

Tarraco remained linked to the Roman Empire until its fall in 476: the dedication (*RIT* 100) erected in its forum to the Roman emperors Leo and Anthemius in 468-472 is the latest imperial inscription in Tarragona. Shortly after this we have the news of the city's occupation by the Visigoth king, Euric, in 476 (*Chron. Gall. [Chronica Minora]*) (Alföldy 2006, 14). This leads J. López (2006a, 252) to suggest that up until that time there had been an area dedicated to the provincial administration in the upper, or provincial, forum. Naturally the governor of the province would still have had his residence and offices there. In fact, in the first half of the 5th century there was a large building with an unknown purpose in the eastern part of the provincial forum. It was built with slightly bevelled stone walls reinforced at regular intervals with chains of ashlar that defined areas, some deposits and a colonnade with arcades, some of which we can see in the modern-day Plaça d'en Rovellat (Berges 1974; Aquilué 1993; López 2006a, 252). In contrast, in the first half of the 6th century, there was a large-scale dismantling of the structures of the grand Flavian-period monuments in the worship area, whereas as a building with naves, which as been interpreted as the possible *episcopium*, was constructed (Aquilué 1993) (fig. 5).

In 516, another council was held in Tarragona under Bishop Joan. In 540, the bishop of Tarragona, Sergi, took part in a council held in Barcelona. In 546, the same bishop participated in a council in Lleida. In

107. Palol 1955.

108. Blázquez 1967.

106. The inscription includes the text «qui credit in Christum, redit ad Spiritum Sanctum», which takes in the idea that Christ and the Holy Spirit are God himself.

107. De Palol 1955.

108. Blázquez 1967.

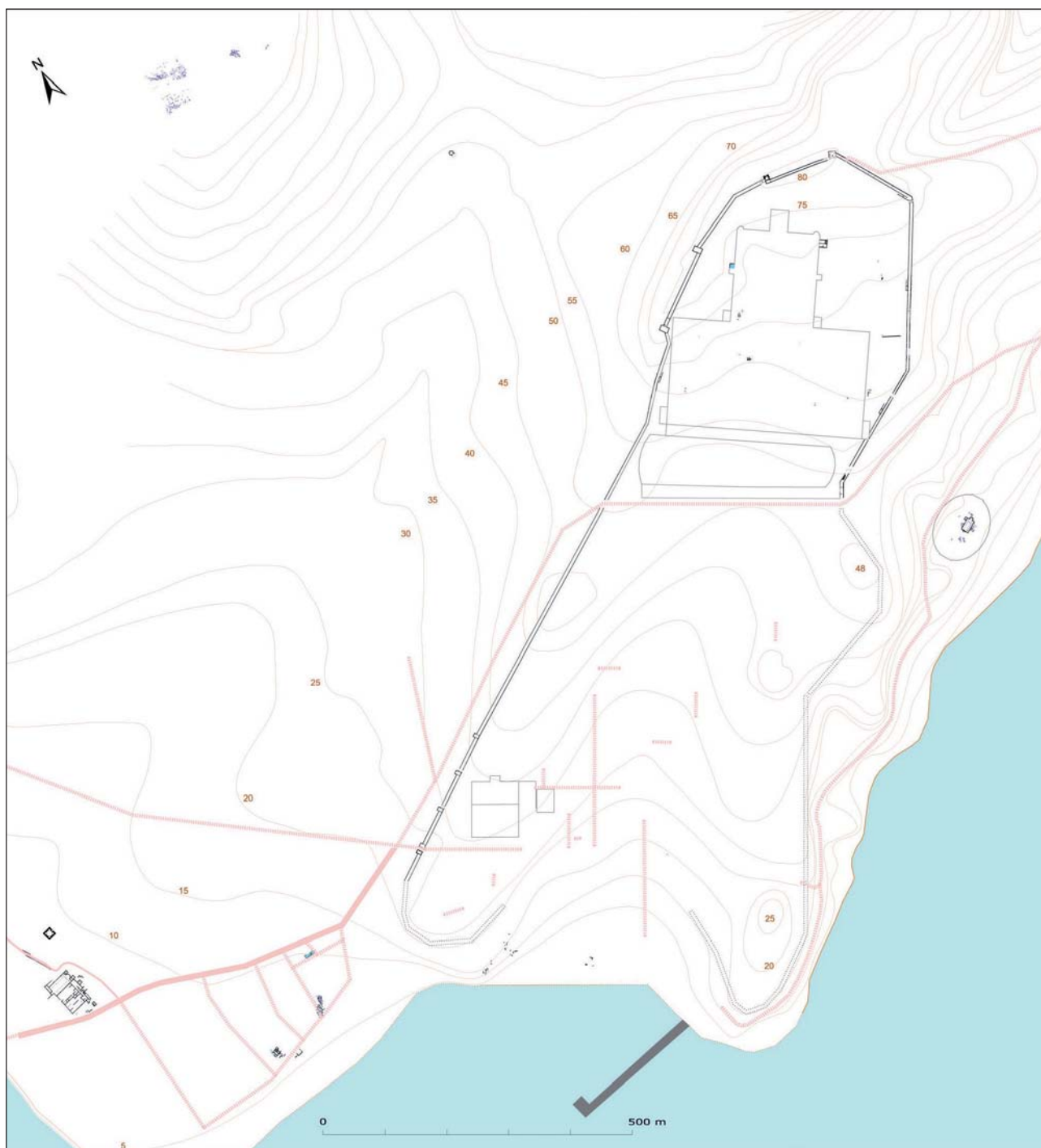

Figura 5. Planta de *Tarraco* en època visigòtica, segons Macias, Fiz *et al.* 2007.

Figure 5. Plan of *Tarraco* in the Visigoth period, according to Macias, Fiz *et al.* 2007.

La rica activitat comercial portuària se segueix atestant a través de les ceràmiques foranes, que havien d'arribar per via marítima. Es mantenien contactes fins i tot amb el Mediterrani oriental, com demostren les importacions d'àmfora i ceràmica comuna en els darrers segles del domini visigòtic (Macias i Remolà 2005).

Entre el 710 i el 713, es va produir a la ciutat la rebel·lió d'Àkhila II contra el rei Roderic, i les darreres

585, the Visigoth Prince Hermenegild passed through Tarragona. Between 672 and 680, repercussions of the conflict between King Vamba and Duke Pau were felt in Tarragona.

The vibrant commercial activity of the port continues to be attested through foreign pottery, which must have arrived by sea. Contact was even maintained with the eastern Mediterranean, as can be seen from the imports of amphoras and common ware in

emissions de la seca visigoda de Tarragona (Benages 2007). El 714, la ciutat cau davant la invasió islàmica. Aquell any, el bisbe Pròsper va fugir de la conquesta islàmica de la ciutat amb el tresor i les relíquies de la seu episcopal, del qual es conserva l'oracional anomenat *Oracional de Verona*, que descriu la litúrgia i les processons de Tarragona (Serra 1943). Segons aquest document, hi havia quatre esglésies principals a Tarragona: la *Sancta Ierusalem*, en la zona de l'actual catedral; Sant Fructuós, construïda dins de l'amfiteatre, on havia mort el sant màrtir; Sant Hipòlit, en la zona entre la catedral i l'amfiteatre, i Sant Pere, probablement a la capçalera del circ, actualment ocupada per l'Ajuntament (Arbeloa 1987; Godoy i Gros 1994; Macias, Menchón i Muñoz 1996).

Societat a l'Imperi tardà

Segons G. Alföldy (1991, 86), les inscripcions donen informació de la presència a *Tarraco* d'immigrants procedents de l'orient de l'Imperi: per exemple, *Aurelius Aeliodoros*, de *Tarsus*, a *Cilicia*, que també havia estat a *Hispalis* (RIT 958). La *beata Thecla* de la inscripció trobada a la basílica del Parc Central, del segle v, que apareix com una *virgo Christi*, oriündia d'Egipte.¹⁰⁹ Algunes inscripcions funeràries presenten textos en grec, com la d'Aurèlia Tonneia.¹¹⁰ A partir del segle iv, es documenta la presència de jueus, com la Isidora (RIT 1074) d'una làpida funerària dels Pallaresos.¹¹¹ La inscripció RIT 1075, trobada a la part alta de la ciutat, és bilingüe, i esmenta en llatí un *Lasies inqu[uilinus?] Visigo[tis]*, mentre que el text grec parla d'un jueu natural de *Kyzikos*. La inscripció RIT 1076 també és funerària i bilingüe hebrea-llatina.¹¹²

Amb tot, G. Alföldy (1991, 87) pensa que la major part de la població d'aquesta època eren famílies locals. També s'atesta en les inscripcions com el llatí s'anava degradant, especialment a partir del segle v. A l'antiguitat tardana, les dades sobre la societat són més escadusseres. Es coneix un tal *Avellinus*, nascut el 422 i mort el 459, que tenia el rang de *vir honoratus*, és a dir, de senador (RIT 946).¹¹³ La disminució del nombre d'enterraments en el segle v fa suposar a Alföldy que també la població va disminuir força.

the last centuries of the Visigothic rule (Macias and Remolà 2005).

Between 710 and 713, the city was the scene of Akhila II's rebellion against King Roderic and the Visigothic mint of Tarragona issued its last coins (Benages 2007). In 714, the city fell to the Islamic invasion. That year, Bishop Prosperus fled the Islamic conquest of the city with the treasure and relics of the episcopal see; of these, the prayer book known as the *Oracional de Verona*, which describes the liturgy and processions of Tarragona (Serra 1943), has been preserved. According to this document, there were four main churches in Tarragona: the *Sancta Ierusalem*, in the area of the present-day cathedral; Saint Fructuosus, built in the amphitheatre where the martyr had died; Saint Hippolytus, in the area between the cathedral and the amphitheatre, and Saint Peter, probably at the head of the circus, now the site of the city hall (Arbeloa 1987; Godoy and Gros 1994; Macias, Menchón and Muñoz 1996).

Society in the Late Empire

According to G. Alföldy (1991, 86), the inscriptions tell us about the presence in *Tarraco* of immigrants from the east of the Empire: for example, *Aurelius Aeliodoros* of *Tarsus* in *Cilicia*, who had also been in *Hispalis* (RIT 958). The *beata Thecla* from the 5th century inscription found in the Parc Central basilica, appears as a *virgo Christi*, native of Egypt.¹⁰⁹ Some funerary inscriptions have texts in Greek, such as that of Aurelia Tonneia.¹¹⁰ From the 4th century, the presence of Jews is documented, including the Isidora (RIT 1074) from a tombstone found in Els Pallaresos.¹¹¹ Inscription RIT 1075, found in the upper part of the city, is bilingual and refers in Latin to a *Lasies inqu[uilinus?] Visigo[tis]*, whereas the Greek text speaks of a Jew from *Kyzikos*. RIT 1076 is also a funerary inscription and is in Hebrew and Latin.¹¹²

All told, G. Alföldy (1991, 87) believes that the majority of the population in this period were local families. He also notes how the Latin in the inscriptions deteriorated, especially from the 5th century. In Late Antiquity we have less information about society. We know of an *Avellinus* who was born in 422 and died in 459 and who had the rank of *vir honoratus* or senator (RIT 946).¹¹³ The decrease in the number of burials in the 5th century leads Alföldy to believe that there was also a sharp decrease in the population.

109. Gorostidi in premsa.

110. Gorostidi in premsa.

111. Niquet 2004.

112. Sobre els jueus de *Tarraco*, vegeu Niquet 2004.

113. Gorostidi in premsa.

109. Gorostidi in press.

110. Gorostidi in press.

111. Niquet 2004.

112. For more about the Jews of *Tarraco*, see Niquet 2004.

113. Gorostidi in press.

L'estudi de l'ager de Tarraco en època tar-doantiga

L'estudi de J. M. Carreté, S. Keay i M. Millett (1995) centrat a l'Alt Camp, dins de l'ager de Tarraco, mostra la greu dificultat d'estudi del període tardoromà, a causa de l'escassetat de ceràmica. L'absència de materials fa pensar els autors en una contracció de les xarxes comercials, que fins podrien haver deixat alguns assentaments sense accés a la ceràmica. Amb tot, es plantegen si es tracta d'una falta d'accés a la ceràmica o d'un descens de la demanda. Per bé que la presència de gran varietat de ceràmiques en dipòsits dels segles V i VI a Tarraco fa pensar que es tracta del segon cas. La densitat de jaciments detectada és d'1,6 per km², cosa que significa un total de 2.000 jaciments en tot el territori, si s'extrapolen les dades. Es tracta d'un descens inferior al que es detecta en altres territoris del Mediterrani. També remarquen l'increment de la diferenciació entre els establiments que sobreviuen, amb la concentració de poder i riquesa en mans d'un nombre limitat de llocs, en els establiments més grans, que solen ser a la vora de Tarraco, i en les millors zones agrícoles. Els llocs que romanen ocupats no mostren interrupcions degudes als canvis polítics. Les àmfores més tardanes que es troben als jaciments rurals daten dels segles VI i inici del VII. Les ceràmiques africanes de ple segle VII que es troben al nucli urbà, no apareixen als jaciments del camp. Les prospeccions mostren continuïtat d'alguns assentaments rurals en el període de l'interregne ostrogot en l'Espanya visigòtica, per bé que no es poden seguir els desenvolupaments posteriors, ni la continuïtat en el regne visigòtic del segle VII ni més enllà. Tot i que van minvar els establiments rurals, no es detecta un increment de la grandària del nucli urbà. També consideren la possibilitat que alguns centres de poblament nuclearitzat siguin sota de pobles medievals. No creuen que després de l'inici del segle VII es produís una desertització del camp, sinó que prefereixen creure en una reducció de les xarxes d'intercanvi, amb el resultat d'un procés progressiu de manca d'abastiment dels establiments més pobres.

En l'estudi d'una altra zona de l'ager de Tarraco, el Baix Penedès (Guitart, Palet i Prevosti 2003; Prevosti en premsa), l'Imperi tardà també es tradueix en un nou model de poblament. Dels 37 jaciments rurals dispersos d'època altimperial, es passa a 10 en època baiximperial. Segons aquestes dades, es redueixen els nuclis de poblament dispers i queden en un 27 % del que hi havia hagut. Això significa que el trencament del patró d'assentament altimperial és ben notable. Respecte a la grandària dels jaciments, no en tenim prou dades fiables. En la majoria que perviuen d'època altimperial, l'extensió del baix Imperi no es pot calcular, per bé que les ceràmiques d'aquest darrer període són molt inferiors a les de l'alt Imperi, i tot fa

The study of the *ager* of Tarraco in Late Antiquity

J. M. Carreté, S. Keay and M. Millett's study (1995), which focused on the Alt Camp, a part of the *ager* of Tarraco, highlighted the extreme difficulty in studying the Late Roman period due to the scarcity of pottery. The absence of finds leads the authors to believe that there was either a contraction of the trade networks, which could even have left some settlements without access to the pottery, or a fall in demand, although the wide variety of pottery found in 5th and 6th century deposits in Tarraco makes them lean towards the latter explanation. The detected site density is 1.6 per square kilometre, which means, extrapolating the data, a total of 2,000 sites over the whole territory. This decrease is lower than those detected in other Mediterranean territories. They also note the increase in the differentiation between the establishments that survive, with a concentration of power and wealth in the hands of a limited number of places and larger establishments, which were generally near Tarraco and in the best agricultural zones. The places that continued to be occupied showed no signs of interruption due to political changes. The most recent amphoras found at rural sites date from the 6th and the beginning of the 7th centuries. The 7th-century African pottery found in the city does not appear at rural sites. The surveys show the continuity of some rural settlements in the period of the Ostrogoth interregnum in Visigothic Spain, although they are unable to follow later developments or the continuity into the Visigothic kingdom of the 7th century or beyond. Although there was a decrease in rural establishments, no increase in the size of the urban area is detected. They also consider the possibility that some nuclearised population centres are below mediaeval towns. They do not believe that after the beginning of the 7th century there was any depopulation of the countryside, but prefer to consider that there was a reduction in the trading networks, resulting in a progressive lack of supply for the poorer establishments.

In the study of another area of the *ager* of Tarraco, the Baix Penedès (Guitart, Palet and Prevosti 2003; Prevosti in press), the Late Empire also sees a new population model. Of the thirty-seven Early Roman period scattered rural sites, only ten remained in the Late Roman period. According to these data, the scattered population centres were reduced to 27% of their former number. This signifies a notable break with the Early Roman settlement pattern. With respect to the size of the sites, we do not have reliable data. For the majority of those that survived from the Early Roman period, the size in the Late Roman period cannot be calculated, although the pottery from this latter period is of much lower quantity than that of the Early Roman period, and everything indicates that the settlements would have been smaller.

pensar que més aviat se'n devien reduir les mides. Si bé sembla que la nuclearització torna a ser important, segurament també cal pensar que hi podria haver hagut un desplaçament del poblament o bé una davallada demogràfica important.

Ara bé, cal tenir present que les ceràmiques que indiquen la cronologia baiximperial, majorment d'importació, són molt menys freqüents que les de l'alt Imperi, de manera que, estadísticament, la fase cronològica que representen esdevé més difícil de detectar, especialment en les prospeccions superficials, alhora que, quan apareixen, el seu significat és molt superior. Per tant, caldria matisar les xifres que hem avançat més amunt. Les cronologies finals que presenten els pocs jaciments tardoromans del Baix Penedès se centren en els segles iv i v. Solament la Solana i l'Ermita de Sant Esteve ens consta que arriben fins al segle vii. Ens preguntem, doncs, si ens trobem davant d'un despoblament real d'aquesta comarca, o bé estem en presència d'un problema de restricció de les xarxes comercials que feien arribar les ceràmiques i altres productes a aquests establiments rurals. Ens plantejem, tal com feien J. M. Carreté, S. Keay i M. Millett (1995), si es tracta d'una falta d'accés a la ceràmica o d'un descens de la demanda. Aquells autors consideren que la presència d'una gran varietat de ceràmiques en dipòsits dels segles v i vi a *Tarraco* fa pensar que es tracta del segon cas. Així haurem de pensar també nosaltres.

Les dades del Baix Penedès indiquen un llarg procés de canvi, que s'inicia en plena època imperial i que s'accelera a partir del segle v, que afecta tant el sistema de poblament com l'explotació del territori, on s'atesta una dedicació extensiva a la ramaderia, així com canvis importants en l'articulació viària i l'evolució del paisatge, on la desforestació i erosió de l'interior es complementen amb l'explotació del litoral com a prats humits. Així doncs, al Baix Penedès, el contrast entre una etapa republicana amb una densitat de poblament important, que deriva clarament de la situació coneguda del període ibèric ple, i una etapa altimperial poc poblada, amb molt poques vil·les, tot i que podem parlar d'una xarxa equilibrada, situació que encara s'agreuja més en el baix Imperi, fins al punt de mostrar-nos un país infraexplotat agrícolament i amb un fort augment de la ramaderia, donen la clau per entendre aquesta part allunyada del nucli urbà de *Tarraco*. En època ibèrica aquesta regió gaudia d'una personalitat i una vitalitat pròpies, importants, que va heretar en el període republicà, però que es van estroncar en l'alt Imperi, segurament a causa del paper centralitzador del nucli urbà. Cal comprovar la hipòtesi que aquest canvi important, que es data en època cesariana, pugui ser degut a la introducció pels colons de la suposada *deductio* cesariana apuntada per J. Ruiz de Arbulo (2002). Això va fer que el territori entrés

Although it appears that there was once again an important nuclearisation, we probably also have to consider that there may have been a displacement of the population or a major demographic decrease.

However, we have to bear in mind that finds of Late Roman chronology pottery, most of which was imported, are much less common than those of the Early Roman period. This means that statistically the chronological phase they represent is more difficult to detect, especially from surface surveys, although when it does appear, its significance is much greater. Therefore, we have to qualify the figures we have given above. The late chronologies presented by a few Late Roman sites in the Baix Penedès are centred on the 4th and 5th centuries. Only at La Solana and L'Ermita de Sant Esteve do we have evidence that they reached the 7th century. We ask ourselves, therefore, if we are witnessing a real depopulation of this county, or whether it was a question of a restriction of the trade routes through which the pottery and other goods reached these rural establishments. We suggest, as did J. M. Carreté, S. Keay and M. Millett (1995), that it was an inability to gain access to the pottery or a fall in demand. Those authors consider that the presence of a wide variety pottery in 5th and 6th century deposits in *Tarraco* would indicate the latter case. We should also think the same.

The data from the Baix Penedès indicate a long process of change, which began in the full Imperial period and accelerated from the 5th century. It affected both the population system and the exploitation of the territory, where extensive stockbreeding activity is attested, as well as causing important changes in the road network and an evolution of the landscape, in which deforestation and the erosion of the interior were complemented by the exploitation of the coastal area as wetland meadows. Thus, in the Baix Penedès, there is a contrast between a Republican stage with a large population density, clearly derived from the known situation of the full Iberian period, and a sparsely populated Early Roman stage, with very few villas, although we can speak of a balanced network. This situation worsened in the Late Roman period, to the point where we see a country that is agriculturally under-exploited and with a large increase in stockbreeding. These facts are our key to understanding this area far from the urban centre of *Tarraco*. In the Iberian period, this region enjoyed its own significant personality and vitality; these were inherited by the Republican period, but disappeared in the Early Roman period, probably due to the centralising role of the city. We need to verify the hypothesis that this important change, which can be dated to Caesar's time, may have been due to the introduction by the colonists of the supposed Caesarean *deductio* noted by J. Ruiz de Arbulo (2002). This meant that the territory entered the Late Roman period and the Late Antiquity as a marginal area of the *territorium* of *Tarraco*. This evolution

en el baix Imperi i la tardoantiguitat com una zona marginal del *territorium* de *Tarraco*. Aquesta evolució del paisatge devia deixar una petja important a la zona. En època àrab i medieval, la comarca va ser una zona despoblada i va assumir la funció de frontera, fet de gran transcendència per a l'evolució posterior de la regió (Prevosti en premsa).

En canvi, l'Alt Penedès, una altra part de l'*ager* de *Tarraco*, mostra una densitat d'establiments rurals d'aquest període més important. Fins i tot s'hi han trobat dues inscripcions funeràries (*IRC* I, 13 i 14), així com un crismó inscrit en una tègula (*IRC* I, 194). La inscripció *IRC* I 13 dóna fe de la presència de cristians en el segle iv, fet destacable per la penetració primerenca d'aquesta religió en medi rural. Així doncs, l'Alt Penedès, com ja es veia en el període anterior, segueix destacant-se per haver estat protagonista d'una dinàmica de poblament més activa i de caràcter probablement més central, en contrast amb la marginalitat que es pot atribuir al Baix Penedès i al Garraf.

El període tardoromà resulta, doncs, una etapa amb dificultat per a l'accés a les dades del poblament, a causa de la reducció de les xarxes comercials i de l'empobriment dels petits camperols. La ceràmica arriba amb dificultats als establiments rurals, a partir del segle iv, situació que es va agreujant amb el transcurs del temps. Per tant, es planteja el problema de quina evolució va tenir, en època tardoantiga, l'agricultura i la ramaderia. Persisteixen les centuriacions? Persisteixen extenses zones de bosc en les successives etapes? Podem parlar d'una relació cultius-bosc sostenible? Ens interessa saber quina va ser la situació d'època tardoantiga per conèixer les possibles persistències en etapes posteriors, tant del poblament com de les estructures agràries i viàries.

Com ja s'ha vist més amunt, la penetració del cristianisme a la ciutat està datada en un moment molt precoç, el 259. Al camp, la inscripció *IRC* I 13 dóna fe de la presència de cristians en el segle iv, a la zona del Penedès, fet destacable per la penetració primerenca d'aquesta religió en medi rural. També cal citar la inscripció *IRC* I 6, de Sant Esteve de Castellet, per bé que és posterior al segle iv, així com la tègula amb un crismó gravat trobada a Sant Martí Sarroca (*IRC* I 194). Aquests testimonis donen fe d'una intensa cristianització del medi rural de la zona del Penedès.

Per a l'etapa d'ocupació islàmica, existeix una llarga tradició d'opinió favorable al despoblament del Camp de Tarragona i del recinte urbà, basada en els documents de l'època que hi fan referència. Per exemple, després de la presa de la ciutat per part de Ramon Berenguer III, el 1118, en donar-la al bisbe Oleguer, es declara «destruïda, deserta, sense cultiu ni inquilins». També el viatger, cartògraf i geògraf Al-Idrisí (1100-1166) escriu a *Nuzhat al-mustaq*, vol. 7,

of the landscape would have left a considerable imprint on the zone. During the Arab and mediaeval periods the county was depopulated and assumed the role of a frontier zone, a factor of great importance for the subsequent evolution of the region (Prevosti in press).

In contrast, the Alt Penedès, another part of the *ager* of *Tarraco*, has the greatest density of rural establishments in this period. Two funerary inscriptions have even been found (*IRC* I, 13 and 14), as well as a chrismon inscribed on a tile (*IRC* I, 194). Inscription *IRC* I 13 confirms the presence of Christians in the 4th century, a noteworthy fact for the initial penetration of this religion in the rural environment. Thus, the Alt Penedès, as we saw in the previous period, continues to stand out for having been the protagonist of a more active and probably more centralised population dynamic, in contrast to the marginality that can be attributed to the Baix Penedès and the Garraf.

The Late Roman period, therefore, presents difficulties for accessing data about the population, due to the reduction in trade networks and the impoverishment of smallholders. It was difficult for rural establishments to obtain pottery from the 4th century on, a situation that worsened over time. We therefore have to ask ourselves how agriculture and stockbreeding evolved in Late Antiquity. Was there a continuance of the centuriations? Were there still large areas of forest in the successive periods? Can we speak of a sustainable relationship between the forest and crops? It would be useful to know the situation in Late Antiquity so that we can see what may have continued in subsequent periods, both in terms of the population and the agrarian and road structures.

As we have seen above, Christianity penetrated the city at a very early moment, in 259 or earlier. In the countryside, inscription *IRC* I 13 is evidence of the presence of Christians in the Penedès area in the 4th century, a noteworthy fact in terms of the initial penetration of this religion into the rural environment. Also worthy of mention is inscription *IRC* I 6 from Sant Esteve de Castellet, although it is later than the 4th century, as well as the tile with an engraved chrismon found in Sant Martí Sarroca (*IRC* I 194). This evidence shows an intensive Christianisation of the rural environment of the Penedès area.

It has long been believed, based on documents from the time that refer to it, that the city and the countryside of Tarragona were depopulated during the Islamic occupation. For example, following the taking of the city by Ramon Berenguer III in 1118, when it was donated to Bishop Oleguer, it was declared "destroyed, deserted, without cultivation or tenants". Also, the traveller, cartographer and geographer, Al-Idrisí (1100-1166), wrote in *Nuzhat al-mustaq*, Vol. 7, p. 734b, 126: "Tarragona is a city near the sea with walls of black and white marble like very few others you find [anywhere]. It is currently

p. 734b, 126: «Tarragona és una ciutat vora el mar que té muralles de marbre negre i blanc com se'n trobarien ben poques [enlloc]. Actualment és habitada, però en temps antics estigué abandonada perquè estava situada entre el territori dels musulmans i el dels cristians. És una ciutat formosa i les colobres¹¹⁴ (*al-ahnas*) hi són abundants i nocives. Té un port formós i les aigües abundoses.»¹¹⁵

El tema és d'importància per entendre l'evolució del paisatge en els períodes posteriors. Interessa saber si hi va poder haver alguna continuïtat del sistema de poblament creat en el període romà o bé hem de pensar en un repoblament del territori, amb l'establiment d'un nou sistema de poblament, en època medieval, sobre un país desert. Amb tot, la pervivència d'una sèrie de topònims islàmics al territori inclina a fer pensar en una continuïtat del poblament més bàsic.

Les anàlisis pol·líniques que hem realitzat dins del projecte també estaven encaminades a resoldre el problema, en la mesura que poguessin reflectir el suposat abandonament del Camp de Tarragona o la seva ocupació, a través del retrocés dels cultius o la situació inversa. I efectivament, així sembla ser, segons es dedueix de l'increment dels cultius que indica el diagrama pol·línic en època de la dominació islàmica.

Resulta interessant d'escoltar què diuen algunes fonts d'època àrab sobre Tarragona, per conèixer què hi podia persistir d'època romana.

En el segle XIV, Al-Himyarí va escriure al diccionari geogràfic universal, on cada topònim s'acompanya de notícies històriques, *Kitab al-Rawd*, 116: «Entre les meravelles figuren els molins, construïts pels antics, que molen amb la força del vent i es paren quan s'encalma.»¹¹⁶

En el segle XIV-XV, un autor anònim magribí va escriure a la compilació geograhicohistòrica *Dikr bilad al-Andalus*, p. 66: «Tarragona és una ciutat antiga i fortificada a la vora del mar; té uns molins que molen amb [la força de] l'aigua del mar, que hi és conduïda amb tècniques [artificials] i enginy.»¹¹⁷

Entre 1591 i 1631, Al-Maqqarí va escriure a *Nafh al-tib*, vol. 1, p. 252: «Ibn Galib fou l'únic que s'ocupà de les restes arquitectòniques dels antics en el llibre *Kitab farhat al-anfus*, i digué: "Entre elles figura la del transport d'aigua salada del mar cap als molins que hi havia a Tarragona, sense esforç i amb un traçat tan enginyós que fins i tot molen per mitjà de la força de l'aigua. I això és una de les meravelles que s'ha construït".»¹¹⁸

inhabited, but in ancient times it was abandoned because it was situated between the territory of the Muslims and that of the Christians. It is a beautiful and the colubrids¹¹⁴ (*al-ahnas*) are abundant and poisonous. It has a beautiful port and abundant water.»¹¹⁵

The subject is important for our understanding of the evolution of the landscape in the subsequent periods. It would be interesting to know whether there was any continuation of the population system established in the Roman period or whether we have to consider that there was a repopulation of a deserted territory with the establishment of a new population system in the mediaeval period. Having said that, the survival of a series of Islamic place names in the territory inclines us to think that there was a continuity of the most basic population.

The pollinic analyses carried out as part of this project were also aimed at answering this question, to the extent that they could indicate the theoretical abandonment of the Camp de Tarragona or its occupation, through a regression in farming or the opposite situation. This is in fact what appears to have happened according to what we can deduce from the increase in farming indicated by the pollinic chart for the time of the Islamic occupation.

It is interesting to hear what some of the sources from the Arab period say about Tarragona, to see what may have survived there from the Roman period.

In the 14th century, Al-Himyarí wrote his universal geographical dictionary in which each place name is accompanied by historical information; *Kitab al-Rawd*, 116: "Among the marvels are the mills, built by the ancients, that grind with the power of the wind and stop when it is calm." ¹¹⁶

In the 14th and 15th centuries an anonymous Maghrebi author wrote in the geographical and historical compilation *Dikr bilad al-Andalus*, p. 66: "Tarragona is an ancient, fortified city by the sea; it has some mills that grind with [the power of] the water of the sea, which is channelled with [artificial] techniques and ingenuity." ¹¹⁷

Between 1591 and 1631, Al-Maqqarí wrote in *Nafh al-tib*, Vol. 1, p. 252: "Ibn Galib was the only one to take an interest in the architectural remains of the ancients in the book *Kitab farhat al-anfus*; he said: "Among them is that of the transport of salt water from the sea to the mills in Tarragona, without power and with a route so ingenious that they even grind using the power of the water. And that is one of the wonders that was built".» ¹¹⁸

114. Serps de la família dels colúbrids.

115. Bramon 2000, 32, 120.

116. Bramon 2000, 37, 121-122.

117. Bramon 2000, 39, 122-123.

118. Bramon 2000, 40, 123.

114. Snakes of the colubridae family.

115. Bramon 2000, 32, 120.

116. Bramon 2000, 37, 121-122.

117. Bramon 2000, 39, 122-123.

118. Bramon 2000, 40, 123.

Tot plegat fa pensar en molins de tradició antiga, potser àrab o potser romana, que haurien funcionat amb seguretat en època àrab i segurament posterior (segle XIV?). Segons A. Virgili (1984, 27), els constructors antics dels molins podrien ser els primers pobladors àrabs. Però no és pas necessàriament així. Amb tot, aquestes fonts són tan dubtoses i contradictòries que no podem saber si els molins eren de força hidràulica o moguts pel vent.¹¹⁹ Ara bé, allò que sembla ben plausible és que hi hagués molins d'una certa importància i tradició. Això també ens inclina a pensar que si hi va haver despoblament del nucli urbà, aquest devia durar poc. Però, especialment en el territori al voltant del nucli urbà, molt possiblement no hi degué haver un despoblament absolut, cosa que devia permetre seguir mantenint en ús els molins. La tradició dels molins estava prou arrelada en el món romà com perquè aquests datessin d'època romana.

També ens plantejem quina transcendència va tenir el sistema de la ciutat romana que va adoptar *Tarraco*, en el sistema de poblament, l'estructuració agrària i del territori, cultius i ramaderia del període medieval. Pel que sabem (Palet 2003), les estructures agràries establertes per les centuriacions han perdurat força. Caldrà, doncs, analitzar la resta de dades i veure quins graus de transcendència ha tingut tot el sistema.

All this leads us to believe that there were mills built in the ancient tradition, perhaps Arab or perhaps Roman, that would have definitely been operating in the Islamic period and probably later (14th century?). According to A. Virgili (1984, 27), the ancient mill builders may have been the first Arab settlers. However, this is not necessarily the case. All told, these sources are so doubtful and contradictory that we cannot know whether the mills were wind or water driven.¹¹⁹ Nevertheless, it is quite plausible that there mills of a certain importance and tradition. That also inclines us to think that if the urban centre was depopulated, this must only have been for a short time. It is also very possible that there was no depopulation at all in the territory around the urban centre, which would have allowed the mills to remain in use. The tradition of mills was deeply rooted enough in the Roman world for these to have dated from the Roman period.

We also ask ourselves what effect the Roman city system adopted by *Tarraco* had on the population system, the structuring of agriculture, the territory and the crops and stockbreeding of the mediaeval period. From what we know (Palet 2003), the agrarian structures established by the centuriations have lasted for a long time. Therefore, we need to analyse the rest of the data to see the degree of change in the whole system.

119. Bramon 2000, 122, nota 268, opina que les fonts àrabs semblen fer al·lusió a molins de marea, cosa del tot improbable en la Mediterrània.

119. Bramon 2000, 122, note 268, considers that the Arab sources appear to be alluding to tidal mills, something which is highly unlikely in the Mediterranean.

Bibliografia

- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E. 1993: «L'assentament pre-romà de Tarragona», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, Lleida, 177-227.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; RAMÓN, E. 1994: «L'assentament pre-romà i el seu paper dins l'evolució de la ciutat de Tarraco», a: *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà II*, Tarragona, 15-16.
- 1995: «Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona, 1000 anys d'evolució urbana (del segle v aC al v dC)», *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona, 75-85.
- ADSERIAS, M. J. [et al.] 1997: «La transformació urbana de Tàrraco al s. iv dC. Noves dades arqueològiques», a: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol (Girona 1995) (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins xxxvii)*, Girona, 923-938.
- ALFÖLDY, G. 1973: *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*, Madrid.
- 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Walter de Gruyter, Berlín (= *RIT*).
- 1981: «Die älteste römische Inschrift der Iberischen Halbinsel», *ZPE* 43, 1-12.
- 1991: *Tarraco*, *Fòrum* 8, Tarragona (1a ed. 1978).
- 1997: *Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco*, Deutsches Archäologisches Institut (Madrid), W. de Gruyter; Madrider Beiträge, Berlín.
- 2000: «Wann wurde Tarraco römische Kolonie?», a: *Epigraphai. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasparini*, Roma, 3-22.
- 2002: «In omnes provincias exemplum. Hispanien und das Imperium Romanum», a: URSO, G. (ed.). *Hispania terris omnibus felicior. Premesse ed esiti di un processo di integrazione. Atti del convegno internazionale*, Pisa, 183-199.
- 2006: «Introducció històrica», *Forum* 12 (*Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*), Tarragona, 7-14.
- AMELA, L. 2002: *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, *Instrumenta* 13, Barcelona.
- AMENGUAL, J. 1984: «L'església de Tarragona al començament del segle v segons la correspondència de Consentius a Sant Agustí», *Randa* 16, 5-17.
- 1994: «Vestigis d'edifici a les cartes de Consenci i Sever», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*, Barcelona, 489-499.
- AMO, M. D. del 1979-1981-1989: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Diputació Provincial de Tarragona; Institut d'Estudis Tarracònens Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- AQUILUÉ, X. 1993: *La Seu del Col·legi d'Arquitectes: una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Tarragona.
- 1997: «Referent a les estructures de l'antiguitat tardana de la plaça de Rovellat (Tarragona)», a: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol (Girona 1995) (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins xxxvii)*, Girona, 1169-1185.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X. 1986: *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, *Fòrum* 1, Tarragona.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J. 1991a: *Tarraco. Guia arqueològica*, Tarragona.
- 1991b: «La cronologia de les muralles de Tàrraco», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, Lleida, 271-298.
- ARBELOA, J.-V. M. 1987: «Per una nova interpretació del Codex Veronensis i les esglésies visigòtiques de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic RSAT* 8-9, Tarragona, 125-134.
- ARRAYÁS, I. 2002: «Morfologia històrica del territori-um de Tarraco en època tardo-republicana romana o ibèrica final (ss. III-I a.C.): cadastres i estructures rurals», tesi doctoral en línia, Bellaterra.
- 2005: *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*, *Instrumenta* 19, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- ASENSIO, D.; BELARTE, C.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1998: «Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric», a: *Actas del Congreso Internacional «Los iberos, príncipes de Occidente»*, *Saguntum-PLAV*, Extra 1, València, 373-385.
- ASENSIO, D.; CIURANETA, M.; MARTORELL, S.; OTIÑA, P. 2000: «L'assentament ibèric de Tarragona. L'excavació arqueològica al carrer de Caputxins, núm. 24, l'any 1978», *Tarraco* 99, *Arqueologia d'una ciutat romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 71-81.
- ASENSIO, D.; MORER, J.; RIGO, A.; SANMARTÍ, J. 2001: «Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VI-II aC», *Sèrie monogràfica* 19, Girona.
- BARREDA, A. 1998: «Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.). Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia», tesi doctoral, Bellaterra.
- BASTARDAS, J. 1992: «El llatí de la Catalunya romana i l'origen i formació de la llengua catalana», *Fonaments* 8, Barcelona, 99-113.
- BATLLE HUGUET, P. 1943: «Doble ánfora con inscripción ibérica», *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 54-55.
- BEA, D. 2006: «El port romà de Tarraco, aportacions historiogràfiques i noves interpretacions. La intervenció arqueològica als solars de l'UA 15 de

- Tarragona (Tarragonès)», *Tribuna d'Arqueologia* 2004-2005, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 215-243.
- BELARTE, C.; SANMARTÍ, J. (ed.) 2007: *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura*, Arqueomediterrània 9.
- BELTRÁN, M. C.; SÁNCHEZ REAL, J. 1954: «Una inscripció a Pompeyo en Tarragona», *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 3-9.
- BENAGES, J. 2007: *Corpus de les monedes visigodes de Tarragona: Leovigild-Àkhila II*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona, 575-714.
- BERGES, M. 1974: «Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza del Rovellat de Tarragona», *Miscel·lània Arqueològica* 1, Barcelona, 153-168.
- BERNHARDT, R. 1975: «Die Entwicklung römischer amici et socii zu civitates liberae in Spanien», *Historia* 24, Mannheim, 411-424.
- BLÁZQUEZ, J. M. 1967: «Posible origen africano del cristianismo español», *Archivo Español de Arqueología* 40, Madrid, 30-50.
- BRAMON, D. 2000: *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1000*, Eumo Editorial, Institut d'Estudis Catalans, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Barcelona.
- BRUNT, P. A. 1987: *Italian Manpower*, Oxford.
- BURCH, J. 1996: «L'ús de sitges en època republicana al NE de Catalunya», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, Lleida, 207-216.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D. 2000: «La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori», *Empúries* 52, Barcelona, 11-28.
- BURCH, J.; SAGRERA, J. 2009: «El almacenamiento de cereales en silos en el nordeste peninsular. Transformaciones y cambios del ibérico pleno al ibérico tardío», a: GARCÍA HUERTA, R.; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, D. (coord.). *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*, 73-88.
- CAMPO, M. 1998: «Les primeres monedes dels ibers: el cas de les imitacions d'Emporion», a: *La moneda en la sociedad ibérica, II Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 27-47.
- CAMPO, M.; GURT, J. M. 1980: «El problema de la crisis del siglo III: su reflejo en los hallazgos monetarios realizados en la zona catalana y las Baleares», *Numisma* 165-167, 129-140.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. 1995: *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 15, Ann Arbor, Oxford.
- CASAS, A.; COSENTINO, P. L.; DÍAZ, Y.; FIANDACA, G.; GARCÍA, E.; HIMI, M.; LAFUENTE, M.; MARTORANA, R.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; SALA, R.; TEIXELL, I. 2009: «Integrated archaeological and geophysical survey for searching the roman's augustus temple in Tarragona (Spain)», a: *Scienza e Patrimonio Culturale nel Mediterraneo. Diagnostica e conservazione. Esperienze e Proposte per una Carta del Rischio. Atti del III convegno internazionale di studi La materia e i segni della storia (Palermo 2007)*, I Quaderni di Palazzo Montalbo 15, 273-283.
- CASTELLVÍ, J.; NOLLA, J. M.; RODÀ, I. 1998: *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61, Paris.
- CORSI, M.; LIOU, B. 1985: «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'Amphores Dressel 2/4», *Archeonautica* 5, 78-94.
- DÍAZ ARIÑO, B. 2009: «La Hispania Citerior, desarrollo económico e integración en época republicana: una aproximación epigráfica», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 35, 1, 115-152.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, L.; VERDUCHI, P. 1988: *El Circ romà de Tarragona: I, les voltes de Sant Hermenegild*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 8, Barcelona.
- DUPRÉ, X.; SUBIAS, E. 1993: «Els precedents de l'anomenat Pretori de Tarragona», a: *Homenatge a Miquel Tarradell*, Ed. Curial, Barcelona, 603-609.
- ELRH = DÍAZ ARIÑO, B. 2008: *Epigrafia latina republicana de Hispania*, Instrumenta 26, Barcelona.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1990: «Recrutement et promotion des 'élites municipales' dans le nord-est de l'Hispania Citerior sous le Haut-Empire», *MEFRA* 102-2, Paris, 525-539.
- FOGUET, G.; LÓPEZ, J. 1994: «Alguns aspectes de l'urbanisme de Tàrraco. Delimitació d'espais monumentals i residencials a la llum de les darreres excavacions», a: *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà II*, Tarragona, 162.
- FRANCHI DEI CAVALIERI, P. 1959: «Las actas de San Fructuoso de Tarragona», *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 1-70.
- GABBA, E. 1973: *Esercito e società nella Tardo-Repubblica romana*, Florència.
- 1978: «Il problema dell'unità dell'Italia Romana», a: *La Cultura Italica. Atti del Convegno della Società Italiana di Glottologia*, Pisa, 11-27.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. 1967: «Los mercadores y publicani como vehículos de la romanización en la España romana preimperial», *Hispania* 26, 457-512.
- GEBELLÍ, P. 1999: «Noves aportacions al coneixement històric de la part alta de Tarragona. La intervenció arqueològica a la plaça de la Font de Tarragona», *Butlletí Arqueològic RSAT* 19-20 (èp. v), Tarragona, 153-193.

- GEBELLÍ, P.; PIÑOL, LL. 1999: «Intervencions arqueològiques a la part alta de Tarragona», *Tribuna d'Arqueologia* 1996-1997, Barcelona, 99-116.
- GODOY, C.; GROS, M. S. 1994: «L'oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tàrraco a l'Antiguitat Tardana: possibilitats i límits», *Pyrenae* 25, Barcelona, 245-258.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans*, Barcelona.
- GONZÁLEZ ROMÁN, C. 1989: «Dediticii y clientes en el área ibérica de la Hispania republicana con anterioridad a las Guerras Civiles», a: *Esclavos y semilibres en la Antigüedad clásica*, Madrid, 187-205.
- GOROSTIDI, D.: «El paisaje epigráfico de Tàrraco en época tardoantigua: las inscripciones cristianas», a: ANDREU, J.; PASTOR, S.; ESPINOSA, D. (ed.). *Mors Omnibus Instat: Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente Romano* (UNED, Tudela 16-18 de octubre 2009). [En premsa]
- GUITART, J. 1994: «Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior del principi del segle I aC», a: *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà I*, Tarragona, 205-213.
- 2004: «Ibers versus romans? Arqueologia de l'origen de les ciutats romanes a Catalunya i al País Valencià», a: *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent*, Publicacions de Presidència 16, IEC, Barcelona, 77-96.
- «L'origen de les primeres ciutats romanes de Catalunya. Una aproximació des de l'arqueologia», *Catalan Historical Review* 3, IEC, Barcelona. [En premsa]
- GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. 2003: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Ed. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 129-157.
- HAENSCH, R. 1997: *Capita provinciarum. Statthalter-sitze und Provinzverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, KF 7, Mainz.
- HAUSCHILD, T. 1975: «Construcción romana de planta central, próxima a Tarragona», *Butlletí Arqueològic RSAT*, Tarragona, 5-32.
- 1983: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.
- 1984-85: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona», *Butlletí Arqueològic RSAT* 6-7 (èp. v), Tarragona, 11-38.
- 1985: «Ausgrabungen in der römischen Stadtmauer von Tarragona. Torre de Minerva 1979 und Torre de Cabiscot (1983)», *Madridrer Mitteilungen* 26, 75-90.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1876: *Historia de Tarragona*, t. I, Tarragona.
- 1877: *Recuerdos monumentales de Tarragona*, Tarragona [manuscrit inèdit].
- HIERNARD, J. 1978: «Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIe siècle après Jésus-Christ», *Nu-misma* 150-155, 307-321.
- HÜBNER, E. 1890: *Römische Herrschaft in Westeuropa*, Berlín.
- ICART, J. 1992: *Cal·lípolis fou Tàrraco*, Tarragona.
- JÁRREGA, R. 2000: «El poblament rural i l'origen de les villae al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21, Castelló de la Plana, 271-301.
- 2004: «Tarraco Scipionum Opus. ¿Escipión Emiliano, fundador de Tarraco?», *Butlletí Arqueològic RSAT* 26, Tarragona, 23-65.
- 2008: «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques», a: *The countryside in the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*, Studies on the Rural World in the Roman Period 3, Girona, 105-139.
- JÁRREGA, R.; OTIÑA, P. 2008: «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada», *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 281-286.
- KEAY, S. 2001: «Romanization and the Hispaniae», a: KEAY, S.; TERRENATO, N. (ed.). *Italy and the West. Comparative Issues in Romanization*, Oxbow Books, Oxford, 117-144.
- 2006: «The Early Roman towns of Tarraconensis: a discussion», a: ABAD, L.; KEAY, S.; RAMALLO, S. *Early Roman towns in Hispania Tarraconensis*, JRS, Supplementary Series 62, Oxford, 223-237.
- KNAPP, R. C. 1977: *Aspects of the Roman experience in Iberia, 206-100 B.C.*, Valladolid.
- KNOX McELDERRY, R. 1918: «Vespasian's Reconstruction of Spain», *The Journal of Roman Studies* 8, 53-102.
- KOPPEL, E. M. 1985: *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, Madrider Forschungen 15, Berlín.
- KRUSE, T.; SCHARF, R. 1996: «Tarraco Triumphans oder die Caesaren des Florus», *Hermes* 124, 491-498.
- LE ROUX, P. 1998: «Ejército y sociedad en la Tàrraco romana», *Butlletí Arqueològic RSAT* 19-20, Tarragona, 83-107.
- LEVEAU, P. 1984: *Caesarea de Maurétanie. Une ville romaine et ses campagnes*, Collection École Française de Rome, 70.
- LÓPEZ, A. 1990: «Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone)», a: *SFECAG. Actes du Congrès de Mandeure-Mathay*, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, Marsella, 187-198.
- 1995: «Nouvelles marques sur amphores provenant du centre producteur de Sant Boi de Llobregat

- (Barcelone, Espagne)», a: *SFECAG. Actes du Congrès de Rouen*, 177-185.
- 1998: «El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona)», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 233-245.
- LÓPEZ, J. 2006a: *Les basiliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de sant Fructuós*, Documenta 4, Universitat Rovira i Virgili i ICAC, Tarragona.
- 2006b: «El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi», *Butlletí Arqueològic RSAT* 28, Tarragona, 95-133.
- LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. 2008: *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font*, Hic et Nunc 4, ICAC, Tarragona.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulsis, Monografies Tarraconenses 1, MNAT, Tarragona.
- 2000a: «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Tarragona, 83-106.
 - 2000b: «Tàrraco en la Antigüedat tardia: Un proceso simultáneo de transformación urbana e ideològica», a: RIBERA, A. (coord.). *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 259-271.
 - 2004a: «L'àrea portuària de Tàrraco: noves aportacions i estat de la qüestió», a: MACIAS, J. M. (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Documenta 2, Tarragona, 161-171.
 - 2004b: «Les termes de Tàrraco. Noves aportacions», a: MACIAS, J. M. (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Documenta 2, Tarragona, 156-160.
- MACIAS, J. M.; DIAZ, M. 2000: «Excavacions arqueològiques en el solar núm. 36 del carrer del Gasòmetre», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Tarragona, 107-110.
- MACIAS, J. M.; FIZ FERNÁNDEZ, I.; PIÑOL, LL.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. 2007: *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Documenta 5, ICAC, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHÓN, J.; MUÑOZ, A. 1996: «De topografia urbana cristiana de Tarragona, a propòsit de dos documents medievals», a: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol (Girona 1995) (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins xxxvii)*, Girona, 939-951.
- MACIAS, J. M.; MENCHÓN, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2007: «Excavaciones en la catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el Culto Imperial», a: NOGALES, T.; GONZÁLEZ, J. (ed.). *Culto Imperial: política y poder (Mérida, 2006)*, Roma, 765-787.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2004: «Topografía y evolución urbana», a: DUPRÉ, X. (ed.). *Tàrraco. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Las capitales provinciales de Hispania 3, Roma, 27-40.
- 2005: «L'àrea portuària de Tàrraco», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València, 2003)*, Barcelona, 175-187.
- MAR, R. 1993: «El recinto de culto imperial de Tàrraco y la arquitectura flavia», a: MAR, R. (ed.). *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, Documents d'Arqueologia Clàssica 1, Tarragona, 107-156.
- MAR, R.; ROCA, M. 1998: «Pollentia y Tàrraco. Dos etapas en la formación de los foros de la Hispania romana», *Empúries* 51, Barcelona, 105-124.
- MARÍN, M. A. 1988: *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*, Granada.
- MAROT, T. 1999: «La circulació monetària en l'època romana tardana (s. III-V)», a: *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 329-340.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. M. 1987: «Tàrraco y los inicios de la romanización en Hispania», *Butlletí Arqueològic RSAT* 4-5 (èp. v), Tarragona, 73-86.
- MAYER, M. 2003: «Tàrraco Urbs Triumphalis», a: CASTELLS, K.; ALFÖLDY, G.; MAYER, M.; PIÑOL, L. *Tàrraco. Somni de Roma*, Ed. Arola i EMMCT, Tarragona.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1986: «La epigrafia republicana en Catalunya. Su reflejo en la red viaria», a: *Reunión sobre epigrafia hispànica de época romano-republicana*, Saragossa, 157-165.
- MENCHÓN, J.; MASSÓ, M. J. 1999: *Les muralles de Tàrraco. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC-XX dC)*, Tarragona.
- MILLETT, M. 1992: «Rural Integration in the Roman West: an introductory essay», a: *Current Research on the Romanization of the Western Provinces*, BAR, International Series S 575, Oxford, 1-8.
- MIRÓ, J. 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya*, BAR International Series 473, Oxford.
- MIRÓ, M. T. 1988: «Restes ibèriques al carrer de Caputxins (Tàrraco)», *Butlletí Arqueològic RSAT* 6-7 (èp. v), Tarragona, 3-9.
- 1999: «El nucli ibèric de Tàrraco, des dels seus inicis a la integració dins la ciutat romana», a: *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior. Documents de treball*, Granollers, 373-380.
- NIETO, X.; RAURICH, X. 1998: «El transport naval del vi de la Tarraconense», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Econo-*

- mia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 113-137.
- NIQUET, H. 2004: «Jews in the Iberian Peninsula in Roman Times», *Scripta Classica Israelica* 23, 159-182.
- NOLLA, J. M. 1993: «Les ciutats romanes del nord-est de Catalunya. Els municipis flavis», a: *Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, 660-662.
- ÑACO, T. 1998: «La *deditio* ilergeta del 205 a.C. La solució militar en la gènesi de la política fiscal romana a Hispània», *Pyrenae* 29, Barcelona, 135-146.
- 1999a: «La presión fiscal romana durante las primeras décadas de la conquista de Hispania (218-171 a.C.): un modelo a debate», *Stud. Hist. Historia Antigua* 17, Salamanca, 321-369.
- 1999b: «Uso y abuso de la *aestimatio frumenti* en la fiscalidad provincial romana tardorepublicana. (I) La conmutación monetaria anterior al proceso contra C. Verres (70 a.C.)», *Gaceta Numismática* 133, Barcelona, 49-62.
- 2003: *Vectigal incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el Occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a.C.)*, BAR International Series 1158, Oxford.
- OLESTI, O. 1995: *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC)*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró.
- 1997: «El origen de las 'villae' romanas en Cataluña», *Archivo Español de Arqueología* 70, Madrid, 71-90.
- 2000: «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el segle II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral», *Empúries* 52, Barcelona, 55-86.
- OTIÑA, P.; RUIZ DE ARBULO, J. 2000: «De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización», *Empúries* 52, Barcelona, 107-136.
- PALET, J. M. 2003: «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 211-229.
- PALOL, P. de. 1955: «Aspectos históricos y arqueológicos del Cristianismo en la Tarraconense y las Galias», *Cesaraugusta* 6, Saragossa, 141-167.
- PANOSA, I. 1999: *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (siglos V-I aC)*, Anejos de Veleia, Serie Minor 13, Vitòria.
- 2009: *De Kese a Tàrraco*, Arola Editors, Tarragona.
- PENA, M. J. 1984: «Apuntes y observaciones sobre las primeras fundaciones romanas en Hispania», *Estudios de la Antigüedad* 1, Bellaterra, 49-85.
- 1994: «Importance et rôle de la terre dans la première période de la présence romaine dans la Péninsule Ibérique», a: DOUKELLIS, P.; MENDON, L. G. (ed.). *Structures rurales et sociétés antiques*, París, 329-337.
- 1998: «Productores y comerciantes de vino layetano», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 305-318.
- PENA, M. J.; BARREDA, A. 1997: «Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudio de algunos *nomina* sobre ánforas Laietana 1 (= Tarraconense 1)», *Faventia* 19/2, Barcelona, 51-73.
- PENSABENE, P. 1996: «Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: il caso di Tàrraco», a: *Colonia Patricia Corduba*, Còrdova, 197-220.
- PENSABENE, P.; MAR, R. 2004: «Dos frisos marmóreos en la Acrópolis de Tarraco, el Templo de Augusto y el complejo provincial de culto imperial», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales de Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*, Tarragona, 73-87.
- PERCIVAL, J. 1976: *The Roman Villa*, B.T. Batsford Ltd., Londres.
- PÉREZ, A. 1994: «En torno a la ordenación del territorio y fundaciones romanas en el interior de Cataluña a fines del siglo II e inicios del I aC», a: *III Congreso Peninsular de Historia Antigua*, Vitòria.
- 1996: «Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana», *Archivo Español de Arqueología* 69, Madrid, 37-56.
- PERICAY, P. 1952: *Tàrraco: Historia y Mito*, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, Tarragona.
- PIÑOL, LL. 2000: «Voltes del Pretori (c/ Enrajolat i Casa dels Militars)», a: *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Servei Arqueològic URV, Tarragona, 89-107.
- POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2001: «Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)», *Saguntum* 33, València, 85-96.
- PONS, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*, Barcelona.
- PONS D'ICART, LL. 1572: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, Insigne y Famosa ciudad de Tarragona*, Tarragona.
- PREVOSTI, M. 1981a: *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Monografies Badalonines 3, Badalona.
- 1981b: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró.
- 1995: «Conclusions», a: *Autopistes i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, coordinació científica de M. Prevosti, ACESA i Generalitat de Catalunya, Barcelona, 243-256.
- 2005: «L'època romana», a: *Història Agrària dels Països Catalans*, dirigida per E. Giralt, vol. 1 (coord. J.

- Guitart), Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, Barcelona, 293-480.
- 2008a: «Estudi del poblament rural de l'ager *Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental», a: *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Fòrum 13, Tarragona, 65-93.
 - 2008b: «Las villae del ager Tarraconensis II», a: REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J. R.; PREVOSTI, M. (ed.). *Actes del simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*, Monografies 10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 161-182.
 - 2009: «L'arqueologia del vi a l'àrea costanera de la Tarraconense. Una reflexió», a: PREVOSTI, M.; MARTÍN, A. (ed.). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simposi*, Documenta 7, ICAC, Tarragona, 249-259.
 - «Dinàmica del poblament», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M.; RUESTES, C. (ed.). *Forma Orbis Romani. Tarraco 1*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. [En premsa]
- PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2005: «Els estudis del món agrari romà. Un estat de la qüestió a Catalunya», *Cota Zero* 20, Vic, 41-52.
- PRIETO, A. 1986: «Algunos datos sobre las formas de propiedad de la tierra en la Cataluña romana según las fuentes epigráficas», *Estudios de la Antigüedad* 3, Barcelona, 125-131.
- 1992: «Tarraco», a: *Actas del I Congreso Histórico-Arqueológico Hispano-Italiano (Elche, 1989)*, *Dialoghi di Archeologia* 10, 79-95.
- RAFEL, N. 1979: «Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la comarca del Penedès», a: *I Symposium Numismático de Barcelona II*, Barcelona, 15-20.
- RAMÓN, E. 1999: «L'assentament ibèr de Tàrraco», *Kese* 26, Tarragona, 14-16.
- RECASENS, J. M. 1966: *La ciutat de Tarragona*, vol. 1, Ed. Barcino, Barcelona.
- 2007: *La fundació de Tarragona a la historiografia*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona, Tarragona.
- REMOLÀ, J. A. 2000: *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconenses)*. Siglos IV-VII d.C., Instrumenta 7, Barcelona.
- 2004: «Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales de Occidente Europeo*. *Estudios Arqueológicos*, Tarragona, 49-72.
- REVILLA, V. 2004: «El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: Organización y dinámicas culturales y socioeconómicas», a: MORET, P.; CHAPA, T. (ed.). *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C. - s. I d.C.)*, Universidad de Jaén, Jaén, 175-202.
- REVILLA, V.; MIRET, M. 1995: «El poblament romà al litoral central de Catalunya», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 395-416.
- RICHARDSON, J. S. 1986: *Hispania, Spain and the development of Roman Imperialism, 218-82 BC*, Cambridge University Press, Londres, Nova York, New Rochele, Melbourne i Sydney.
- RIVET, A. L. F. 1969: «Social and economic aspects», a: *The Roman villa in Britain*, Routledge and Kegan Paul, Londres, 173-216.
- RODÀ, I. 2010: «La promoción de las elites en las ciudades del Conventus Tarraconensis», a: NAVARRO, F. J. (ed.). *Pluralidad e integración en el mundo romano*, Eunsia, Pamplona, 177-188.
- ROLDÁN, J. M. 1978: «La romanización», a: *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Madrid.
- 1991: *Historia de Roma, I: La República Romana*, Ed. Cátedra, Madrid.
- ROS, A. 2004: «El món ibèric tardà i la romanització al Penedès», *Fonaments* 10/11, Barcelona, 213-244.
- ROS, J. 1999: *Proposicions il·luminadores i insensates*, Biblioteca Universal, Ed. Empúries, Barcelona.
- RUIZ, A.; SANMARTÍ, J. 2003: «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud», a: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Dept. de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 39-57.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1992: «Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana», a: *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Ed. Estarraco i Junta del Port de Tarragona, Tarragona, 115-130.
- 1998: «Tàrraco. Escenografía de poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II aC-II dC)», *Empúries* 51, Barcelona, 31-61.
 - 2002: «La fundación de la colonia Tarraco y los estandartes de César», a: *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, 137-156.
 - 2006: *L'amfiteatre de Tarraco i els espectacles de gladiadors al món romà*, Fundació Privada Liber, Tarragona.
 - 2007: «Nuevas cuestiones en torno al foro provincial de Tarraco», *Butlletí Arqueològic RSAT* 29, Tarragona, 5-67.
 - 2009: «La legio Martia y la fundación de la colonia Tarraco», a: *Tarraco, pedra a pedra* (catàleg de l'exposició), MNAT, Tarragona, 36-55.
- RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; MAR, R. 2006: «El capitolio de Tarraco. Identificación y primeras observaciones», a: VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. (ed.). *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo, Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*, vol. 1, Còrdova, 391-418.

- SALINAS DE FRÍAS, M. 1986: *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca.
- 1995: *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27)*, Salamanca.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1955: «Callípolis», *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 97-106.
- 1957: «Las invasiones germánicas», *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 6-12.
- SANMARTÍ, E. 1994: «Urbanización y configuración territorial del noreste de la Citerior durante la época romano-republicana», a: *La ciutat en el món romà I*, Tarragona, 357-361.
- SANMARTÍ, J. 1986: «La Laetania ibèrica. Estudi d'Arqueologia i d'Història», tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.
- 1998: «El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)», a: *II Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 9-20.
- 2001: «Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)», a: *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Monografies d'Ullastret 2, 23-38.
- 2004: «From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia», *Pyrenae* 35, vol. 1, Barcelona, 7-41.
- 2008: «El món ibèric», a: NAVARRO, LL.; ROQUER, S. (dir.). *Valls i la seva història II*, Valls, 145-318.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 2005: *Els ibers del nord*, Ed. Dalmau, Barcelona.
- SCHULTEN, A. 1949: *Sertorio*, Barcelona.
- SERRA, J. 1943: *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711*, Biblioteca Balmes, Barcelona.
- 1950: «Callípolis», *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 123-136.
- SERRES, E. 1952: «Callípolis», *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 13-19.
- SOLANA, J. M. 1989: «Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior», a: *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mérida, 71-106.
- TARRADELL, M. 1978: *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona.
- TCHERNIA, A. 1986: *Le vin de l'Italie romaine: essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma.
- TED'A. 1990: *L'Amfiteatre romà de Tarragona, la basilica visigòtica i l'església romànica*, Taller Escola d'Arqueologia (Tarragona), Tarragona.
- TREMOLEDA, J. 1995: «Anàlisi de l'organització dels tallers locals de ceràmica a les comarques gironines», a: *Ceràmica comuna romana d'època Alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Barcelona, 75-94.
- 2005: «Un nou inversor itàlic en la viticultura de la Tarraconensis: Publi Baebi Tuticà», *Pyrenae* 36 (2), Barcelona, 115-140.
- VEGAS, M. 1986: «Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona, Torre del Cabiscol», *Butlletí Arqueològic RSAT* 6-7 (èp. v), Tarragona, 45-54.
- VILELLA, J. 1997: «Els concilis eclesiàstics de la Tarraconensis durant el segle v», a: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol (Girona 1995) (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins xxxvii)*, Girona, 1041-1057.
- VILLANUEVA, M. 1994: «La inmigración y asentamiento romano-italico en Hispania como factor de romanización del campo», a: *Homenaje al profesor F. Presedo*, Sevilla, 773-784.
- VILLARONGA, L. 1982a: «Les seques ibèriques catalanes: una síntesi», *Fonaments* 3, Barcelona, 135-183.
- 1982b: «El tresor IV de Tivissa», *Acta Numismàtica* 12, 63-73.
- 1983: *Les monedes ibèriques de Tàrraco*, Tarragona.
- 1992: «La massa monetària ibèrica de Tàrraco», a: *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Ed. Estarraco i Junta del Port de Tarragona, Tarragona, 183-189.
- 1993: *Tresors monetaris de la Península Ibèrica anteriors a August: repertori i anàlisi*, Barcelona.
- VIRGILI, A. (1984): «La qüestió de Tarracuna abans de la conquesta catalana», *Quaderns d'Història Tarraconense* IV, Tarragona, 7-36.
- WILSON, A. J. N. 1966: *Emigration from Italy in the republican Age of Rome*, Manchester.